

М. В. Хаўстовіч

**ГІСТОРЫЯ
БЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРЫ
30–40-х гг. XIX ст.**

Рэкамендавана
Навукова-метадычным цэнтрам
вучэбнай кнігі і сродкаў навучання
Міністэрства адукацыі Рэспублікі Беларусь
у якасці дапаможніка для студэнтаў
філалагічных спецыяльнасцей
вышэйшых навучальных устаноў

МИНСК
БДУ
2001

УДК 883.2(09) “18”(075.3)
ББК 83.3(4Беи)5я73
Х26

Рэцэнзенты:
доктар філалагічных навук, прафесар *I.Ф. Штэйнер*
кандыдат філалагічных навук *B.A. Чамярыцкі*

Хаўстовіч М.В.
Х26   Гісторыя беларускай літаратуры 30–40-х гг. XIX ст.:
Дапаможнік для студэнтаў філал. спец. вышэйш. навуч.
устаноў. – Мн.: БДУ, 2001. – 171 с.

ISBN 985-445-548-3

У кнізе даецца харектарыстыка літаратурнага працэсу на Беларусі ў 30–40-я гг. XIX ст. Аналізуецца творчасць беларуска- і польскамоўных літаратараў Беларусі сярэдзіны XIX ст., асвятляюцца пытанні, прадугледжаныя праграмай для ВНУ.

Прызначаецца для студэнтаў філалагічных факультэтаў універсітэтаў.

**УДК 883.2(09) “18”(075.3)
ББК 83.3(4Беи)5я73**

ISBN 985-445-548-3

© Хаўстовіч М.В., 2001
© БДУ, 2001

УСТУП

Пад найменнем “беларуская літаратура” мы павінны разумець усю літаратуру беларускага народа, г. зн. прыгожае пісьменства ад пачатку XI ст. да нашых дзён. За гэты час шмат разоў і карэнным чынам змяняліся гісторычныя ўмовы жыцця беларускага народа, але, думаецца, абавязкова захоўвалася духоўная сувязь з мінулым, у большай або меншай ступені заўсёды ўлічваўся мастацкі вопыт папярэднікаў.

Развіццё беларускага літаратуразнаўства дазволіла ў апошнія дзесяцігоддзі ўзняцца на новы ўзровень асэнсавання духоўнае спадчыны нашых продкаў. Думка, што беларуская літаратура – гэта літаратура, створаная беларусамі пра беларусаў ды Беларусь і ў першую чаргу для беларусаў, сёння ўсё часцей і часцей гучыць у навуковых працах беларускіх філолагаў. Так, напрыклад, акадэмік І. Навуменка заўважае, што

Марцінкевіч служыў беларускай ідэі. Польскамоўныя творы, якія колькасна раўняюцца або нават перавышаюць напісаны па-беларуску, пацвярджаюць гэтую думку. Но і ў іх гутарка ідзе пра Беларусь, пра яе мінулае, пра тое, што шляхта, у tym ліку і багатая, складае адно цэлае з беларускім народам. А што датычыць таго, што шляхта гаворыць па-польску, то гэта абумоўлена гісторычнымі акалічнасцямі яе бытавання¹.

Асабліва пераканаўча беларускасць польскамоўнай літаратуры абронтоўваецца ў працах У. Мархеля. Даследчык сцвярджае, што творы, якія былі напісаныя па-польску аўтарамі, этнаграфічна звязанымі з Беларуссю, арганічна

ўваходзяць у гісторыю беларускай літаратуры як польскамоўная плынь... Эта літаратурная спадчына, як адна рука, на якую, каб наблізіцца да аб'ектыўнасці, трэба ~~глядзе~~ з беларускага і польскага бакоў. Пальцы яе сціснуты ў кулак, і мы бачым толькі яго знешні бок – польскамоўную абалонку, а далонь будзе схавана, пакуль кулак не расціснечца і не выпрастаюцца пальцы, гэта значыць пакуль не будзе вывучаны беларускі пачатак твораў, напісаных па-польску нашымі аўтарамі².

Зрэшты, гаворка пра прыналежнасць твораў, напісаных колісъ па-польску літаратарамі, што паходзілі ды жылі на Беларусі, і **беларускай літаратуры** вядзеца ўжо больш за паўтара стагоддзя. Яшчэ ў 1844 г. Р. Падбярэскі ў нарысе “Беларусь і Ян Баршчэўскі” смела

¹ Навуменка І. Вінцэнт Дунін-Марцінкевіч. Мн., 1992. С. 201.

² Мархель У. Присутнасць былога: Нарысы, артыкулы, эсэ. Мн., 1997. С. 194.

заявіў пра існаванне такой з'явы, як беларуская літаратура, і сцвердзіў, што гэтая літаратура – шматмоўная. Аднак большасць тагачасных гісторыкаў літаратуры мелі прынцыпова іншы погляд на літаратурны працэс на беларускіх землях. Разумеючы, што творчасць асобных літаратараў не ўпісвалася ў кантэкст польскай літаратуры, яны ствараюць тэорыю гэтак званых “школаў”: у 10–20-я гг. XIX ст., на іх думку, узнякла літоўская (ці ліцвінская) школа, пасля – польска-украінская, а пазней і польска-беларуская школы. Самае галоўнае – не пярэчылі самі творцы, якія з-за салідарнасці з нацыянальна-вызваленчым рухам, а таксама з-за незавершанасці працэсаў нацыянальнага самаўсведамлення не адмаўляліся ад апекі “старэйшага брата”. Больш за тое, ідэі адраджэння Рэчы Паспалітай (ці то Польшчы) у яе ранейшых межах, ідэі адраджэння адзінае дзяржавы трансфармаваліся і ў канцэпцыю адзінае літаратуры. Невыпадкова тагачасныя гісторыкі літаратуры пісалі пра ўсю мастацкую літаратуру на тэрыторыі былое Рэчы Паспалітай незалежна ад мовы гэтае літаратуры. Для іх – уся яна нацыянальная, адно што нешматлікія іншамоўныя тэксты падпадалі пад найменне “простанародных”. Апрача таго зручнай аказалася схема тэрытарыяльнага падзелу літаратурнага працэсу. Так было ў М. Вішнеўскага, у Ю. Барташэвіча, у А. Здановіча, у П. Хмялёўскага і ў іншых. (Дарэчы, сучаснае польскае літаратуразнаўства вярнулася да старое схемы. Гл.: “*Obraz Literatury Polskiej XIX i XX wieku*”.) Праўда, напрыканцы XIX ст. польскія гісторыкі літаратуры мусілі пад “націскам” расійскіх і асабліва ўкраінскіх калегаў, а таксама нацыянальных рухаў асобных народаў абмежаваць свой круггляд адно польскамоўнымі тэкстамі. Польска-расійская ідэалагічная барацьба ўносіла свае карэктывы ў літаратуразнаўчы працэс. Літаратар, у творчасці якога заўважаліся антырасійскія матывы, адназначна адносіўся да палякаў. Такі падзел падтрымліваўся і тагачаснымі расійскімі этнографамі, фалькларыстамі. Перадусім, А. Пыпіним, які зыходзіў з таго, што на тэрыторыі Беларусі жыў “рускі народ”, але асобныя яго прадстаўнікі, выхаваныя польскай культурою, лічылі гэты край польскім, любілі гэты край, любілі народныя звычаі, любілі беларускую мову. Іх патрыятызм, лічыць вучоны, хоць і быў беларускі, але сутнасць яго – польская. Дык не зважаючы на тое, што самі “мясцовыя патрыёты” і казалі пра беларускую літаратуру, але гэта не беларуская літаратура, гэта – польская правінцыйная літаратура. Акадэмік А. Пыпін здолеў пераканаць шмат каго. Нават асобных беларускіх адраджэнцаў пачатку

ХХ ст. Тым болей і Я. Карскі выказваўся гэтак жа катэгарычна. І трэба сказаць, дадзеная ўстаноўка аказвала ўплыў на канцэпцыі амаль усіх пазнейшых беларускіх гісторыкаў літаратуры.

Толькі ў 50–70-я гг. беларускія літаратуразнаўцы спакваля перасталі лічыць аб'ектам свайго даследавання адно толькі беларускамоўныя творы. Увага вучоных скіроўвалася да ўсяго літаратурнага працэсу ў краі. М. Ларчанка ў 1954 г. смела далучыў да беларускай літаратуры творчасць Яна Аношкі, па яго сцверджанню, “першага беларускага сялянскага паэта”. Упершыню ў беларускім савецкім літаратуразнаўстве заяўлена пра права беларускай літаратуры на спадчыну польскамоўнага паэта¹.

У 60-я гг. А. Мальдзіс увёў у навуковы ўжытак творчасць цэлага шэрагу гэтак званых беларуска-польскіх паэтаў² – тых літаратарапі Беларусі, якія выкарыстоўвалі ў якасці літаратурных і польскую і беларускую мовы. Ненатуральнасць паняцця “беларуска-польскі пісьменнік” прывяла да ўзнікнення ў 80–90-я гг. зусім іншага падыходу пры аналізе літаратурных з’яў XIX ст. І хоць канцэпцыя дзвюх плынняў беларускай літаратуры – польскамоўнай і беларускамоўнай – яшчэ не стала асноўнаю, але нават яе праціўнікі сёння ўжо згаджаюцца на прысутнасць у беларускай літаратуры польскамоўных тэкстаў. Так, у сучаснай “Гісторыі беларускай літаратуры” сцвярджаецца, што

новая беларуская літаратура ў сваім станаўленні, несумненна, вельмі цесна супрацоўнічала з суседнімі літаратурамі, што дапамагала ёй выпрацоўваць і свае ўласныя формы, традыцыі мастацкай творчасці. Але яна не магла быць небеларускамоўнаю³.

Аднак літаральна праз некалькі старонак як набытак беларускай літаратуры аналізуеца польскамоўная спадчына Я. Баршчэўскага, Я. Чачота, У. Сыракомлі.

¹ У 20-я гг. М. Піятуховіч крытыкаваў Р. Зямкевіча і М. Гарэцкага за далучэнне да беларускай літаратуры польскамоўных літаратарапі. На яго думку, “мова ёсьць адзіны крытэрыя, на падставе якога можна залічаць творчасць да тэй ці іншай нацыянальнай групы. Ні пахаджэнне аўтара, ні, тым болей, самы зъмест яго твораў такім крэтырыем быць ня можа. У процлеглым выпадку да беларускай літаратуры прыходзілася б аднесыці шмат якія творы, напр., Адама Міцкевіча, Кондратовіча (Сыракомлі), Элізы Ожэшка ды інш. аўтараў, якія малююць нам беларускае жыццё і бяруць тыпы і вобразы з гэтага жыцця” // Піотуховіч М.М. Нарысы гісторыі беларускай літаратуры. Ч. I. Mn., 1928. С. 46–47.

² Гэты тэрмін, здаецца, першым пачаў ужываць Ю. Галомбак.

³ Гісторыя беларускай літаратуры: XIX – пачатак XX ст.: Падручнік для філал. фак. пед. ВНУ. 2-е выд., дапрац. Mn., 1998. С. 10.

У шэрагу сваіх працаў У. Мархель тэарэтычна аргументаваў наяўнасць у беларускай літаратуры дзвюх плыняў – беларускамоўнай і польскамоўнай. Менавіта ён давёў няслушнасць ужывання паняцця “беларуская школа”¹, бо яно

ўзнаўляе бачанне гэтай гісторычнай з’явы як часткі польской літаратурны і перадае толькі польскі бок яе ўспрымання².

Прычыны, паводле якіх значная частка культуры нашага народа не мае права лічыцца беларускаю, не могуць сёння ўспрымацца як сур’ёзныя. Старыя стэрэатыпы, старыя канцэпцыі суседзяў – літаратуразнаўчыя ды ідэалагічныя – не могуць канцэптуальна вызначаць беларускую літаратуразнаўчу навуку, канцэпцыю гісторыі беларускай літаратурны. Мова літаратараў Беларусі XIX ст. не можа быць крытэрыем вызначэння іх нацыянальнай прыналежнасці, а г. зн. нельга прылічаць іх да літаратуры іншага народа. У першай палове XIX ст. толькі польская мова магла стаць літаратурнаю: гэтая мова з’яўлялася моваю школы, справаводства і (разам з латынню) моваю касцёла. Беларуская моўная стыхія, уплываючы на літаратурную польскую (ліцвінска-беларускі варыянт польскай) мову, заставалася моваю ніжэйших слаёў насельніцтва. Узвесці гэтую мову ў ранг літаратурных мог толькі паэт-прарок (як Т. Шаўчэнка ва ўкраінцаў). Мы не маем (ці амаль не маем) тлумачэння, чаму той ці іншы літаратар не пісаў па-беларуску. Адзінае выключэнне – слова Я. Баршчэўскага ў пачатку першага апавядання ў “Шляхціцы Завальні”:

Не кожны чытач зразумее беларускую мову, дык гэтыя народныя апавяданні, якія пачуў я з вуснаў простага люду, вырашыў (наколькі змагу) у даслоўным перакладзе напісаць па-польску.

Як, скажыце, разумець іх? Як тое, што ў грамадстве пагарджаюць гэтаю моваю, “не разумеюць” беларускую мову? Што кніга па-беларуску не можа ў тагачасных умовах быць надрукаванаю і дадзенныя слова вымаўляю Я. Баршчэўскі з іроніяй? А можа, Я. Баршчэўскі хацеў згладзіць недахопы (калі выявяцца) свае працы: маўляў, роля

¹ У наш час польскія літаратуразнаўцы зноў разглядаюць літаратурны працэс “на kresach” праз прызму “літаратурных школаў” польскай літаратурны. Гл.: Janion M. “Szkoła białoruska” w poezji polskiej // Przegląd Wschodni. 1991; Jackiewicz M. “Szkoła białoruska” w polskiej literaturze romantycznej // Acta Polono-Ruthenica. I. Olsztyn, 1996.

² Мархель У. Присутнасць былога. С. 15.

мая тут нязначная, я толькі “даслоўна” перакладаў. Больш за тое, і цэнзуру такім чынам можна ўвесці ў зман. Амаль не маючы матэрыялаў адносна генезісу “Шляхціца Завальні”, немагчыма дакладна вытлумачыць дадзеную праблему. Але перад намі яскравы выпадак не свядомага выбару мовы, а вымушаны зварот да польскае. Перадусім, чытач зразумее. Польскамоўны, адукаваны чытач. Бо менавіта ідэйны харктар, прытчавы харктар кнігі малаадукаваны чытач (той, які валодае толькі беларускаю моваю) яўна не зразумее. У іншых польскамоўных тэкстах мы не сустракаем аніякіх згадак, якія б вытлумачвалі прычыну звароту да польскай мовы. Зрэшты, увесь польскамоўны корпус тэкстаў беларускай літаратуры сведчыць пра тое, што польская мова не з'яўляецца роднаю моваю іх аўтараў. Яны адно толькі валодалі (у большай або меншай ступені) польскую мову. Польскія нацыянальныя архетыпы не сталіся арганічнаю часткаю свядомасці нашых продкаў. Ды і “польская” мова беларускай шляхты няшмат мела дачыненняў з польскімі нацыянальнымі архетыпамі, бо наскроў была прасякнута беларускім духам. Якраз гэта давала падставы сучаснікам сцвярджаць, што мова тагачаснай літаратуры на Беларусі “зусім простая, не польская, а беларуская – у кожным слове быццам чуеш беларуса” (І. Галавінскі).

Асобныя польскія вучоныя ў апошні час пррапануюць перагледзець тыя стэрэатыпы, якія склаліся на працягу стагоддзяў. Надзвычай важна, што з'явіўся новы погляд на гісторыю Рэчы Паспалітай. Калі раней польская гісторыяграфія трактавала гэтую імперию праста як Польшчу, імкнулася “прыпісаць” яе толькі сабе, то цяпер гучаць галасы пра неабходнасць “падзяліцца” тою Рэччу Паспалітаю.

Мы павінны ўсвядоміць, што яна была ў сваёй аснове дзяржаваю ў роўных правах палякаў, літоўцаў, беларусаў, украінцаў. (...) Гледзячы на гэта з эўрапейскае пэрспэктывы, можна съцвердзіць, што даўняя Рэч Паспалітая была ўнікальным злучэннем шматлікіх складнікаў, спалучэннем культуры. У ёй прамяшаліся заходняя цывілізацыя і традыцыі Русі, а таксама элемэнты культуры балтаў. И толькі ўсё гэта разам утворае Рэч Паспалітую¹.

Урэшце і сярод палякаў знайшліся вучоныя, якія могуць аб'ектыўна казаць пра гісторычнае мінулае, якія бачаць у Рэчы Паспалітай шматнацыянальную дзяржаву, спадчына якое не з'яўляецца ўласнасцю адно палякаў.

---

¹ Клачкоўскі Е. Пра Люблінскую унію і Унію Эўрапейскую // Спадчына. 2000. № 1. С. 66.

Аднак толькі адолеўшы асноўную перашкоду, яку мы сформулюем, як польскія прэтэнзіі на ўсю рэчыпаспалітскую спадчыну (гэтыя прэтэнзіі сфармаваліся ў той час, калі беларусы не мелі мажлівасці прэтэндаваць на нешта. Польскія прэтэнзіі нарадзіліся ў барацьбе з расійскімі прэтэнзіямі на спадчыну Рэчы Паспалітай. Расійскія ідэолагі, цалкам апанаваўшы рускую спадчыну, скіравалі свае погляды на няпольскія элементы ў спадчыне Рэчы Паспалітай, каб прыўлашчыць іх сабе), зменяцца вызначальныя культурнагісторычныя крытэрыі ў свядомасці палякаў. А гэта дасць мажлівасць зразумець і прыняць ідэі, выказаныя сёння Е. Клачоўскім, як аб'ектыўныя, як ідэі, што адлюстроўваюць першапачатковы стан рэчаў. “Дапамагчы” палякам можа заяўленае, нашае, беларускае права на частку спадчыны Рэчы Паспалітай, а таксама прызнанне таго, што тэрмін “паляк”, “Польша” ў дачыненні да XVI–XIX стст. не заўсёды адекватны сённяшняму напаўненню гэтых тэрмінаў.

Надзвычай важнымі, на нашу думку, у станаўленні і развіцці беларускай літаратуры былі 30–40-я гг. XIX ст. Менавіта ў гэты час у беларускім грамадстве ўзнікла нацыянальная ідэя, пашыраеца тэрмін “Беларусь”, “беларусы” як саманазва жыхарства значнае часткі былога Вялікага княства Літоўскага. Заўважым, што найменні “Белая Русь”, “беларускі”, “беларусец” у адносінах да нашых земляў з’яўляюцца толькі напрыканцы XVII ст. у часе войнаў Маскоўскай дзяржавы з Рэччу Паспалітаю. Відаць, менавіта ад маскоўцаў зыходзіла ініцыятыва назваць насельнікаў сумежнага гаспадарства [тых, хто вызначаў рускую (праваслаўную) веру] беларусцамі. Таму выкарыстанне тэрміну “беларусы” было надзвычай удалым: гэта давала Расіі мажлівасць пераканаўча аргументаваць сваю захопніцкую палітыку.

У 1686 г. Московія і Рэч Паспалітая падпісалі Грымултоўскі трактат, паводле якога кіеўскі мітрапаліт (Кіеў з 1654 г. у складзе Pacii) становіўся на чале праваслаўнай царквы Вялікага княства Літоўскага. Магілёўскі епіскап пачынае афіцыйна называцца беларускім. Суперніцтва цэркваў паспрыяла таму, што ў хуткім часе і каталіцкія іерархі ўсходніх рэгіёнаў называюцца беларускімі. Жорсткая рэлігійная барацьба, ганенне на праваслаўных, каталізацыйная палітыка езуітаў і польскага касцёла – усё гэта прымусіла “беларусцаў” шукаць дапамогі. Праваслаўныя іерархі (Іеранім Ваўчанскі, Мельхісэдэк Яворскі, Феафан Леантовіч) пачынаюць усё часцей і часцей звяртацца да Московіі. Яны дамагліся, каб у Варшаве

пры расійскім паслу знаходзіўся спецыяльны камісар, якому праваслаўныя дасылалі скаргі пра ганенні. Часам гэтыя скаргі накіроўваліся непасрэдна да цара. Найбольш яскравы прыклад – чалабітная Г. Каніскага на імя Кацярыны II, дзе магілёўскі епіскап настойліва раіць імператрыцы даслаць каралю Рэчы Паспалітай ультыматыўную грамату, як зрабіў гэта ў 1722 г. Пётр I.

Яшчэ больш катэгарычна была запіска Ф. Леантовіча ад 24 лістапада 1762 г., у якой ён адказваў на запыт “какая политическая польза может последовать Российскому нашему государству по случаю защищении грекороссийских наших в польском государстве исповедников” наступным чынам:

Российскому нашему государству можно будет на 600 верст самой лучшей и плодородной земли, с бесчисленным православным народом, перед всем светом праведно и правильно у поляков отобрать¹.

(В. Ключэўскі ў “Курсе русской истории” падаў гэты факт, як нібыта сказанае адным з ігуменаў у часе каранацыі Кацярыны II).

Праваслаўныя іерархі абаранялі сваю веру і толькі веру. Кацярына II (з дапамогаю Г. Каніскага) гуляла беларускаю картую, вядома не дзеля таго, каб інспірыраваць беларускую думку, беларускае пытанне, беларускую аўтаномію. Як пакажа разгортванне падзеяй, гэта карта стала часовым інструментам у руках царызму: лічаныя гады губерні называліся беларускімі, а пасля гэты тэрмін Мікалай I увогуле забараніў. Але справа была зроблена. Узнікла база дзеля станаўлення беларускай нацыянальнай ідэі. Тут варта зазначыць, што беларускі, во-бразна кажучы, сцяг напрыканцы XVIII ст. перахапілі ў праваслаўных езуіты, каб аддзячыць Кацярыне II за дазвол ордэну працягваць дзеянасць на тэрыторыі Расійскай імперыі. Езуіты пачалі называцца беларускімі, пачалі называць сваіх студэнтаў і шкаляроў беларусамі². А з тae прычыны, што уніяцкія святары навучаліся ў езуітаў, дык і Уніяцкая царква спрычынілася да пашырэння беларускай свядомасці сярод насельнікаў былога Вялікага княства Літоўскага.

У той час на тэрыторыі сучаснае Беларусі існаваў گрунт дзеля ўзнікнення шэрагу нацыянальных рухаў. Лепш за ўсё пачуваліся ліцвіны. Іхная “партыя” была наймацнейшай. Нешматлікай, але надзвычай моцнай на Беларусі была польская “партыя”. Яна мела ўплыў

¹ Цыт. па: Щебальский П. Русская политика и русская партия в Польше // Русский вестник. 1864. Т. 53. С. 343–372.

² Гл.: Воспоминания К.С. Сербіновіча // Русская старина. 1874. Сентябрь. С. 46.

на ліцвінскую “партыю”, імкнулася давесці, што ў тагачасных умовах барацьба з Москвою павінна ісці пад рэчыпаспалітаўскім (польскім) сцягам.

Беларускі рух сваё станаўленне пачаў толькі ў трэццатыя гады XIX ст. Нейкі час яго дзейнасць ішла ў рэчышчы агульнага рэчыпаспалітаўскага руху. Яно й нядзіўна! Беларусы яшчэ добра памяталі пра сувязі, якія лучылі іх з іншымі насељнікамі Вялікага княства Літоўскага. Крыху пазней, калі “выхаваннем” беларусаў занялася расійская школа, беларускі рух раздзяліўся на дзве плыні: адна з іх падранейшаму гарнулася да ліцвінскага ды рэчыпаспалітаўскага руху, другая стала на прарасійскія пазіцыі. Зрэшты, у другой палове XIX ст. гэтая прарасійская плынь беларускага руху перастае быць беларускаю, гэтая плынь хутка прыйшла да “западноруссизму”. Яе прадстаўнікі становіцца “истинно русскими людьми”, што, трэба сказаць, і было пажаданым ды лагічным завяршэннем гульні царызму з “беларускаю картай”. Аднак беларускі рух складаўся з дзвюх плыняў. І калі адна з іх, прарасійская плынь, вяла рух да згубы, дык іншая здолела вылучыць са свайго асяроддзя прадстаўнікоў, што сфармавалі беларускую нацыянальную ідэю.

Першыя праівы беларускага руху заўважаюцца ў літаратурнай працы Каятана Касовіча, які ў 1835 г. у газете “Молва” (№№ 21 і 50) пісаў пра беларускія народныя песні. Больш паспяховай беларускай працай трэба лічыць літаратурную і грамадскую дзейнасць братоў Грымалоўскіх, Валяр’яна, Клеменса, Юльяна. Але найбольш плённай у распрацоўцы беларускай нацыянальнай ідэі была літаратурная і грамадская чыннасць Яна Баршчэўскага. Яго “Шляхціц Завальня, або Беларусь ў фантастычных апавяданнях” – гэта гімн роднай Беларусі, гэта сцвярджэнне яе самабытнасці і незалежнасці. “Шляхціц Завальня”, аднак, не публістычны, а мастацкі твор. Зрэшты, у той час, калі наўват саму назму “Беларусь” было забаронена ўжываць у афіцыйных паперах (Мікалай I не меў, як яго бабка Кацярына II, патрэбы “апраўдаўца” перад Еўропаю за падзелы Рэчы Паспалітай), выступіць у друку з пропагандай беларускіх (ці нейкіх іншых) незалежніцкіх ідэй не выпадала. Адзінай магчымасцю выказаць ідэі, якія вызнавала не-вялікая група беларускай інтэлігенцыі, заставалася ўвасабленне іх у мастацкім творы. Гэта дазволіла б пашираць іх у грамадстве, якое стаяла на парозе нацыянальнага самавызначэння. У “Шляхціцы Завальні” пісьменнік закранае асобныя пытанні, звязаныя з беларускаю нацыянальнаю думкаю. Ім робіцца спроба географічнага апісання

краю, ягонае гісторыі і нават эканамічнага стану. Яшчэ з большаю паўнатою Я. Баршчэўскі падае своеасаблівасці нацыянальнага харктору беларуса, яго светапогляд, раскрывае ўнутраную прыгажосць ягонае душы. Пры дапамозе сістэмы вобразаў-сімвалаў выказваеца асноўная думка кнігі: Беларусь – гэта край, які мае сваю гісторыю; гэта край, мінулае якога было куды шчаслівейшае, чым сённяшні дзень; гэта край, насельніцтва якога – асобны народ, які можа й павінен жыць без дыктатуры з боку суседзяў, жыць паводле законаў ды традыцый сваіх продкаў, а не па звычаях ды парадках іншых народаў. Беларусам трэба адно толькі ўспомніць сваё славунае мінулае, тых, хто загінуў за волю ды незалежнасць Бацькаўшчыны; каб іх сэрцы прасякліся мужнасцю, гонарам за сваіх продкаў, што дасць ім адвагу ісці сваім, а не падказаным суседзямі шляхам. Найбольш яскрава ідэю кнігі Я. Баршчэўскага выяўляе сімвалічны вобраз Плачкі. Пераасэнсаваўшы галоўны вобраз “Трэнасу” М. Сматрыцкага, пісьменнік надае яму значэнне галоўнага ідэйнага стрыжня твора, што звязвае разрозненія апавяданні-прытчы ў цэласны малюнак нацыянальнага жыцця беларусаў. Просты люд з прычыны сваёй неадукаванасці, а шляхта ды паны з-за сваёй неразумнасці ды палахлівасці не могуць зразумець Плачку. А гэта з’яўляеца прычынаю Яе слёз. Забытая амаль усімі Плачка-Беларусь мусіць апрануць сялянскі строй, бо вышэйшыя класы беларускага грамадства адварнуліся ад Яе, ім непатрэбна Яе Жывая вада, што, пэўна, не адна-му б аббудзіла ягоную нацыянальную самасвядомасць. Паны і шляхта нічога не хочуць ведаць пра Плачку, пагардліва глядзяць на сялянскую сірату. Наадварот, яны звязваюцца з Чарнакніжнікам, аддаюць свой край пад уладу Белае Сарокі, гаспадыні Паўночнае краіны (выдатны алегарычны вобраз Кацярыны II!), а самі ў вобліку мядзведзяў вартуюць яе багацці; яны наводзяць на Беларусь асташоў, якія нішчаць нашу прыроду ды псуюць норавы люду. Малюнак, створаны Я. Баршчэўскім, адпавядаў рэальному стану нацыянальнага жыцця на Беларусі. Нацыянальна свядомых людзей былі толькі адзінкі. Але яны былі, і пісьменнік верыць у лепшае будучае свайго краю, свае Беларусі, спадзяеца, што паны і шляхта павернуцца да мясцовых проблемаў, мясцовага жыцця, мясцовых традыцый.

Беларускі нацыянальны рух 40-х гг. XIX ст. не здолеў цалкам сфармавацца і адасобіцца, але патрыятычныя памкненні нацыянальна свядомых прадстаўнікоў беларускага грамадства якраз і знайшлі сваё выяўленне ў выказанай Я. Баршчэўскім беларускай нацыянальнай ідэі.

Гісторыка, як Т. Нарбут у ліцвінаў, беларусы ў той час не вылучылі са свайго асяроддзя, дык жывілі нацыянальную ідэю толькі літаратура ды фалькларыстыка. Асабліва значымі былі працы А. Рыпінскага (“Беларусь”), І. Храпавіцкага (“Погляд на паэзію беларускага люду”), Р. Падбярэскага (“Беларусь і Ян Баршчэўскі” ды “Лісты пра Беларусь”), літаратурныя творы А. Гrot-Спасоўскага, Т. Лады-Заблоцкага ды інш. Усё гэта стварала аўру вакол беларускай нацыянальнай ідэі.

Магутны зарад нацыянальнай энергіі, што несла кніга Я. Баршчэўскага “Шляхціц Завальня”, так ці інакш уздзейнічаў на беларусаў, абуджаючы іх нацыянальную свядомасць. Непасрэдным працаўжальнікам працы Я. Баршчэўскага ў 50–60-я гг. XIX ст. стаў Арцём Вярыга-Дарэўскі. Яго літаратурна-грамадская праца прывабіла да беларускай справы нават асобных прадстаўнікоў ліцвінскага руху (В. Дунін-Марцінкевіч, У. Сыракомля, В. Кааратынскі).

Менавіта, у 30–40-х гг. XIX ст. беларуская ідэя пачала сваё становленне і ўзнік міф пра крывіцка-палацкія карані беларускай нацыі. Мастацкае адлюстраванне гэтых міфў знайшоў у польскамоўнай літаратуры Беларусі. Зусім неістотна, што пісьменнікі звярталіся да адукаванага чытача на польскай мове: “зашыфраваная” ў мастацкую аллегорыю нацыянальная ідэя знаходзіла водгук у сэрцах беларусаў. Яна ўцягвала ў арбіту свайго ўздзеяння ўсё больш шырокія грамадскія колы з заходніх правінцый Расійскай імперыі. Вынішчэнне М. Мураўёвым ў 1863–1864 гг. літаральна ўсіе апазіцыі да царызму на нейкі час запаволіла развіццё беларушчыны, але ўжо ў 80-я гг. XIX ст. нацыянальная ідэя знаходзіцца сваіх новых прыхільнікаў.

Такімі бачацца нам прычыны, з-за якіх неабходна пільная ўвага да літаратурнага працэсу на Беларусі ў 30–40-я гг. XIX ст. Толькі тады, калі мы грунтоўна і ўсебакова вывучым і прааналізуем яго (як, зрэшты, і шэраг папярэдніх этапаў), з'явіцца мажлівасць прасачыць і асэнсаваць асноўныя заканамернасці развіцця беларускай літаратуры XIX–XX стст.

ЛІТАРАТУРА 30–40-Х ГГ.

Палітычнае становішча Беларусі першай паловы XIX ст. было абумоўлена гістарычнымі падзеямі сярэдзіны XVIII ст., калі цэнтралізаваная Расія здолела разгледзець разбуральныя працэсы ў арганізме Рэчы Паспалітай і прыклала ўсе намаганні, каб прыспешыць гэтых працэсы. Хутка стала магчымым кіраваць палітыкай гэтае дзяржавы: кароль і частка сенатараў паслухмяна выконвалі загады Пецярбурга. Справакаваўшы “дысідэнцкае пытанне”, Кацярына II зразумела, што ў мэтах свае палітыкі можна выкарыстоўваць нешматлікае праваслаўнае насельніцтва Рэчы Паспалітай. І толькі пазней, пасля падзелаў незалежнае дзяржавы, з'явіўся напаўзабыты тэзіс (які шырока выкарыстоўваўся ў XV–XVII стст.) пра “истинно-рускій” народ – насельніцтва ўсходняе часткі “Польшчы”.

Мерапрыемствы царскага ўрада, скіраваныя на русіфікацыю Беларусі, заўсёды ўспрымаліся ў штыкі вышэйшымі класамі беларускага грамадства, большасць якога ўжо з XVII ст. шмат у чым салідарызавалася з Варшаваю. Так, адказам на палітыку Кацярыны II сталі паланізацыйныя працэсы першых двух дзесяцігоддзяў XIX ст. (кіраваў гэтымі працэсамі князь Адам Чартарыйскі.) Перыйяд гэтых шмат у чым эклектычных: развіццё ў грамадстве рэчыпаспалітаўскага патрыятызму ідзе поруч з нараджэннем казённага расійскага патрыятызму чыноўнікаў-урадоўцаў мясцовага паходжання, асветніцкая наука Віленскага ўніверсітэта спаборнічае з схаластычным багаслоўем Полацкае езуіцкае акадэміі, творы філаматаў, напісаныя ў духу класіцызму, папярэднічаюць іх рамантычным практикам.

Разгром віленскіх маладзёжных суполак у пачатку 20-х гг. і перамена ўнутранае палітыкі пры Мікалаі I выклікаюць праз нейкі час новую плынню супрацьдзеяння русіфікацыі. Пра гэта сведчыць падтрыманне беларускім грамадствам Лістападаўскага паўстання 1830–1831 гг. На гэты раз царызм надзвычай жорстка адрэагаваў на праяву польскага (больш дакладна: рэчыпаспалітаўскага) духу на Беларусі. Распраўляючыся з Уніяй¹, ён наносіць магутны ўдар па сістэме

¹ Калі б працэсы, што ішлі ва Уніяцкай Царкве ў першую чвэрць стагоддзя, працягваліся, дык у хуткім часе большасць уніятаў стала б католікамі. Такі стан рэчаў не задавальняў асобных уніяцкіх дзеячоў таго часу, якія імкнуліся зрабіць Унію незалежнай ад каталіцкага касцёла. За дапамогаю яны звярнуліся ў Пецярбург. Але цар Мікалаі I і міністар унутраных спраў Д. Блудаў скарысталі гэтым зварот у сваіх мэтах, вырашыўшы перавесці уніятаў у праваслаўе.

адукацыі ў краі: 1 мая 1832 г. зачынены Віленскі універсітэт і большасць школ, якія ўтрымлівала духавенства. У гімназіях і вучылішчах з 1834 г. выкладанне пераводзіцца на рускую мову. Віленская медыка-хірургічна акадэмія не магла задаволіць патрэбы мясцовае моладзі ў вышэйшай адукацыі. Набыць яе можна было толькі ў расійскіх гаратах, бо выезд на навучанне за мяжу жыхарам Беларусі забараняўся.

Выкарыстоўваючы права пераможцы, царызм імкнення падпрадкаваць свайму ўплыву ўсе бакі грамадскага жыцця. І за некалькі пасляпаўстанцкіх гадоў значна ўмацоўвае свае пазіцыі ў краі. Праца на пашырэнне тут “рускага дела” набывае мэтанакіраваны харектар. Калі ў аляксандраўскія часы “далучаныя ад Польшчы” тэрыторыі былі чужынскім элементам у імперыі, дык пасля Лістападаўскага паўстання такі погляд застаецца толькі на царства Польскае. Беларусь жа аддаецца на рабунак расійскім чыноўнікам, вайскоўцам, настаўніцтву, духавенству ды памешчыкам як свая калонія. З расійскіх бастыёнаў (губернскія і павятовыя ўправы, паліцэйскі апарат, цэрквы, гімназіі) вядзеца наступ на адвечныя традыцыі ды культуру народа. У першую чаргу звяртаецца ўвага на ідэалагічную “апрацоўку” беларускай шляхты. З Масквы і Пецярбурга праз расійскія ўстановы насельніцтву краю настойліва рэкамендуюцца шматлікія сталічныя перыядычныя і неперыядычныя выданні. А з 1838 г. ва ўсіх тутэйшых губернскіх гаратах выдаюцца “Губернские ведомости”. Колькасць польскамоўнай прадукцыі мясцовых друкарняў адпаведна скарачаецца. Адзін толькі “Kurier Litewski” працягвае выходзіць перыядычна, ды і то таму, што ператвораны ў афіцыйны орган краю (1834) і частка матэрыялаў друкуюцца па-руску.

Перыяд канфрантацыі расійскае ўлады з вышэйшымі класамі беларускага грамадства хутка заканчваецца. У сярэдзіне 30-х гг. і адзін і другі бок ідуць на ўступкі: без класавай салідарызацыі праводзіць унутраную палітыку ў краі стала немажліва. А гэта ў значнай ступені тармазіла нараджэнне беларускай нацыянальнай самасвядомасці, бо ў грамадстве адначасна ішлі працэсы і русіфікацыі і паланізацыі. Дык праціўнік аднаго з гэтых працэсаў непазбежна мусіў салідарызавацца з супрацьлеглым. Трэці шлях быў настолькі неакрэслены, што ступіць на яго маглі толькі адзінкі.

Поспехі царызму ў справе русіфікацыі Беларусі ў 30-я гг. XIX ст. былі нязначнымі. Кожны крок працаўнікоў “рускага дела” даваўся з цяжкасцямі. Але прадбачліва, на шмат гадоў наперад разлічаная палітыка на выцясненне “польскага элементу” з краю ажыццяўлялася

няўхільна. Адмняючы ў 1840 г. дзеянне Літоўскага Статуту і замяніўшы найменне “Беларусь” на “Северо-Западные губернии”, царызм ператвараў захопленыя, але дасюль яшчэ чужая землі ва ўласнасць Расійскае імперыі. Цяжэй было ператварыць у сапраўдных грамадзян Расіі насельніцтва Беларусі: калі з сялянствам царызму асаблівых клопатаў не было, дык з беларускаю шляхтаю (а яна складала значную частку жыхарства краю), выхаванаю польскаю школаю і польскім касцёлам у польскім духу, змаганне ішло доўгія гады.

Барацьбою са шляхтаю можна растлумачыць і закрыццё (ці, больш дакладна, перавод у Пецярбург) Віленскіх Акадэмій – Медыка-хірургічнае і Духоўнае (1839). Дробную шляхту ў 1844 г. урад вымусіў зноў даводзіць сваё шляхецтва, ведаючы, што большасці не па кішэні весці геральдычныя вышукванні, а павелічэнне колькасці аднадворцаў, г. зн. класа, які плаціў падаткі, паставляў рэкрутаў і не меў права ад'яджаць ад дома на адлегласць больш чым 30 вёрстаў, было гарантыйай новых прыбыткаў у дзяржаўную скаarbonку і змяншала глебу, падатнью на рэвалюцыйную агітацыю. Асабліва ўдала ўрад правёў гэтак званую інвентарызацыю маёнткаў. Прыкрываючыся клопатам пра прыгонных (маўляў, цар стараецца не дапусціць павялічэння панамі павіннасцяў), ён адхіліў сялянаў ад удзелу ў будучых паўстаннях і фактычна перацягнуў іх на свой бок.

Эканамічнымі сродкамі правабліваючы на свой бок арыстакратыю, царызм адначасова вядзе непрыміримую барацьбу з дробнаю і сярэдняю шляхтаю. Для “польскай справы” гэта было пачаткам незваротных працэсаў у яе арганізме. Але разам з tym русіфікацыя прынесла і жыццёсцвярджальны пачатак – у гэты час нарадзілася беларуская думка, беларуская ідэя. Перавага сілаў русіфікатараў менавіта ў 40-я гг. стала відавочнаю. Русіфікацыю стала магчымым весці, маючы за сабою амаль усё сялянства, што нядаўна перагналі ў праваслаўе. Каталіцкі касцёл і польская школа мусілі маўкліва адступаць, губляючы свае бастыёны. Русіфікацыя прымусіла палітычных “палякаў” паднішаму глянуць на сваё паходжанне, заняцца пошукамі сваіх каранёў. І шмат хто зразумеў, што нічога агульнага з этнічнымі палякамі яны не маюць.

Беларускі літаратурна-грамадскі рух нарадзіўся ў 30-я гг. XIX ст. Акурат у гэты час пачаўся працэс фармавання нацыянальной самасвядомасці беларусаў: назвацца беларусам (ці беларусінам) – гэта не толькі акрэсліць сваё геаграфічнае месца жыхарства, але і вылучыць сябе з шэрагу іншых славян – “маскалёў”, палякаў, ліцвінаў (не

жамойтаў!). Вядома, гэты працэс больш паспяхова ішоў бы пры паўнакроўным існаванні Уніяцкае Царквы, ды яна, заходзячыся пад перакрыжаваным агнём, слабела з кожным днём. Да таго ж рэлігійныя ідэолагі не лічылі патрэбным у пачатку XIX ст. звяртацца да шматмільённага народа на яго мове. Латынь і польская мова касцёла, а таксама царкоўнаславяншчына уніяцкае царквы здаваліся ім дастатковымі дзеля патрэб вернікаў. Але актыўнае ўмяшанне царызму ў рэлігійныя справы, а менавіта ўзяты курс на ліквідацыю Уніі, падштурхнуў і праціўнікаў імперыі да пошуку шляху уздзейння на прости люд. Сказалася, відаць, і тое, што прымусовы перавод уніятаў у праваслаўе стымуляваў і рост колькасці католікаў за кошт усё тых жа уніятаў. Усё гэта прывяло да таго, што ў 1835 г. у Вільні была выдадзена невялічная кнішка – катэхіс “Кароткі збор хрысціянскае навукі для сялянаў рымска-каталіцкага веравызнання, якія размаўляюць на польска-рускай мове”¹. Дазвол на выданне быў дадзены біскупам Віленскай дыяцэзіі Энджэем Клангевічам, які 5 чэрвеня 1835 г. пазначыў, што “гэты кароткі Катэхіс – здаровая і карысная навука для просталюдзінаў”. Відаць, гэтая акалічнасць схіліла асобных даследчыкаў да думкі, што сам біскуп Клангевіч з’яўляецца аўтарам дадзенай кніжкі. Аднак дазвол названага біскупа на публікацыю разам з дазволам цэнзара П. Кукальніка – гэта варункі, неабходныя дзеля выхаду ў свет “Кароткага збору...”². Не адпавядае сапраўднасці і сцверджанне, што аўтарам катэхізіса быў святар Шарашэўскае царквы на Пружаншчыне, былы прафесар Віленскага універсітэта Міхал Баброўскі³. Бо, відаць, не толькі М. Баброўскі валодаў у той час беларускаю моваю ў дастатковым дзеля напісання беларускага тэкста аб’ёме. Хутчэй за ўсё аўтар – каталіцкі, а раней уніяцкі святар, што дастасаваў свой вопыт працы з неадукаваным уніяцкім людам да новых умоваў. Перадусім, пра гэта сведчыць пададзены аўтарам шырокавядомы уніяцкі гімн “О, мой Божа! Веру Табе”. Менавіта для новакатолікаў з уніятаў і прызначаецца гэты катэхіс. Дзеля гэтих новакатолікаў і прызначаецца выданне на бела-

¹ Krótkie zebranie nauki chrześciańskiej dla wieśniaków mówiących językiem polsko-ruskim wyznania rzymsko-katolickiego. Wilno, w drukarni dyecezalnej, 1835.

² Гл.: Беларускі сцяг. 1922. № 4; Карский Е. Белорусы. Т. III. Вып. 3. Пгд, 1922. С. 71.

³ Міхал Баброўскі (1784–1848) – адзін з арганізатораў беларускага руху ў Віленскім універсітэце. За сепаратызм пазбаўлены прафесарскай кафедры і адпраўлены ў Шарашэва, дзе быў уніяцкім, а пасля праваслаўным святаром. У на- бажэнстве ўжывала беларускую мову.

рускай, новай для каталіцкага касцёла мове. Выход катэхізіса абумоўлены новымі рэаліямі ў грамадска-палітычным жыцці таго часу.

Нявысветленым застаецца пытанне: беларускамоўны катэхізіс – гэта арыгінальны тэкст ці пераклад пэўнага польскамоўнага выдання. Звернем увагу толькі на тое, што мова катэхізісу дастаткова блізкая да сённяшняе беларускай мовы з нязначнай колькасцю паланізмаў. У адрозненне ад А. Рыпінскага, Я. Чачота ды іншых літаратаў, што шукалі пэўныя знакі дзеля перадачы гукаў беларускай мовы, аўтар катэхізіса выкарыстоўвае адно толькі польскі шрыфт.

Апрача катэхізіса аўтар уключыў у кніжку дзве польскамоўныя малітвы, сімвал веры, дзесяць Божых прыказанняў, пяць касцельных прыказанняў (адсутнічае прыказанне не чытаць забароненых кнігаў), а таксама г. зв. “Akty” (беларускамоўны сімвал веры) і ахвяраванне Святой Імшы. А напрыканцы выдання была змешчана ўжо прыгаданая песня “О, мой Божа!”

O moy Boże! wieru Tabie,
I wsio wieru ja dla Ciabie.
Wsiu nadzieję w Tabie maju,
Za wsio Ciabie wychwalaju.
Ty satwaryu, Ty atkupiu,
Ty mianie Boże aświaciu.
Niechay Tabie, hdzie joś ludzie,
Cześć i Chwała at wsiech budzie.
(...)

JEZUSIE! Ty nasz Panie!
Jedyne serca kochanie.
Ruczki i nożki Twe całujem,
Za hrachy nasze żałujem.
Całujuczy Twaje rany,
O JEZUSIE nasz kochany.
Ruki i woczy k Niebu wznosim,
Atpuszczenia hrachow prosim.

Звяртае на сябе яшчэ адна акалічнасць: аўтар прызначае сваю кніжку дзеля “сялян рымска-каталіцкага веравызнання, якія размаўляюць на польска-рускай мове” (у арыгінале “mówiących językiem polsko-ruskim”, менавіта рускай мовай, а не расійской, як павінна было быць). Тут адно з двух: або цэнзар не прапусціў тэрмін “беларуская мова”, або – што больш верагодней – аўтар не ведаў адпаведнага наймення тae мовы, на якой звяртаўся да чытача. Дарэчы, можна прыгадаць, што нават выхаванец Віленскага універсітэта Адам Міцкевіч называў беларускую мову “русінскай або літоўска-русінскай”, а Ян Чачот – “славяна-крывіцкай”.

Якраз на гэты факт звяртаў увагу аўтар допісу “Беларусская гаворка” ў “Журнале Министерства Народного Просвещения” (1835. Ч. VIII). Літаральна праз некалькі дзён пасля выхаду ў свет расійскага часопіса “Tygodnik Petersburski” (1835. № 95) перадрукаваў гэты допіс у перакладзе на польскую мову. Ужо на самym пачатку ён

падкрэслівае, што больш правільна гэтую мову называець беларускаю. Праўда, мову гэтую ён лічыць малавядомаю галіною – як ён кажа – “нашае роднае мовы”. Толькі вось незразумела, якая мова з’яўляецца для аўтара роднаю – польская ці руская? Не выратоўвае сітуацыю і тое, што аўтар допісу гаворыць пра рускае (зноў жа – не пра расійскае) паходжанне беларусаў. Справа ў тым, што шматлікія вучоныя нашага краю (перадусім, гісторыкі), а таксама вучоныя з Польшчы не раз падкрэслівалі рускае паходжанне ліцвінаў (ці больш правільна – рускія карані ліцвінаў). Дык хутчэй за ўсё аўтарам допісу быў не расіянін. Тым болей, што цэлы шэраг фактаў пацвярджае гэту думку: аніводзін расійскія вучоныя ці публіцысты таго часу не валодаў у дастатковым аб’ёме матэрыялам, які аналізуецца ў допісе.

Выхад у свет у 1835 г. “Кароткага збору...” – гэта выхад у свет першай беларускамоўнай кнігі ў першай палове XIX ст. (толькі ў 1855 г. з’яўляюцца наступныя: “Wieczernicy i obłąkany” ды “Нарон” В. Дуніна-Марцінкевіча). І хоць у тытуле гэтая мова называецца польска-рускаю, аднак ужо ў тым жа годзе з’яўляецца публікацыя ў “Журнале Министерства Народнага Просвещения” (паўтораная ў “Tygodniku Petersburskim”), якая самім тытулам і зместам сцвярджае – у грамадстве ўзмацняеца тэндэнцыя называць мову шматмільённага народа былога Вялікага княства Літоўскага беларускаю.

У першай палове XIX ст. беларускае слова вельмі цяжка ішло да друкарскага варштата, хоць “(белорусский язык) ... всё ещё господствовал в домашнем обиходе многих слоев населения, даже тяготевших к Польше”¹, хоць атрымала “широкое развитие рукописная белорусская литература...”². Ды не было практыкі выдання па-беларуску. “Геаграфічная Беларусь” займала меншую частку этнічных беларускіх земляў, а наяўнасць наймення “ліцвін”, “тутэйшы”, “руські”, “крывіч”, “русін” сведчыла пра тое, што не існавала адзінае народнае самасвядомасці. Усё гэта спрыяла адчужэнню адукаванае часткі насельніцтва ад свайго народа. Значна прасцей абаверціся на чужыя традыцыі, чым самому ўзнаўляць забытыя. Аднавіць забытыя традыцыі мог толькі Паэт-прадак, а ягонае з’яўленне павінны падрыхтаваць папярэднікі.

Гэтымі папярэднікамі можна лічыць усіх тых, хто, вызнаючы сябе “палякам” або “ліцвінам”, звяртаў увагу грамадства на адметнасць мовы, культуры ды гісторыі насельніцтва “kresów wschodnich” ці “Се-

¹ Багдановіч М. Творы: У 2-х т. Мн., 1969. Т. 1. С. 219.

² Таксама.

веро-Западного края”. Часцей гучаў голас першых. Каб не стаць самім ахвярамі русіфікацыі, “палякі” спрабуюць абаперціся на прости люд. Ствараючы шматлікія гутаркі і вершы па-беларуску – духоўныя і свецкія, публіцыстычна-сур’ёзныя і гумарыстычныя, яны даводзілі, што “тутэйшыя” – гэта самабытны народ. Не магла не закрануць гэтых праблемаў і навука. Адным з першых у XIX ст. пра адметнасць беларускай мовы выказаўся Самуэль Ліндэ¹. Збіраючы і апрацоўваючы фальклор славянскіх народаў, Зарыян Далэнга-Хадакоўскі асобна вылучае беларускія песні, якія пазней выдастъ П. Бяссонаў². Віленскія вучоныя, шубраўцы, філаматы ў шматлікіх публікацыях у “Tygodniku Wileńskim”, “Dzienniku Wileńskim”, “Wiadomościach Brukowych” ды інш., езуіты ў “Miesięczniku Połockim” засяроджвалі ўвагу на мясцовых праблемах, мясцовай гісторыі, мясцовай культуры. Але рэпрэсіі ў Вільні напачатку 20-х гг. XIX ст., іх працяг у часе царавання Мікалая I ды шмат што іншае перашкаджалі аб’ектыўнаму адлюстраванню беларускай тэматыкі ў польскамоўным друку.

У рускамоўных выданнях амаль не сустракаецца аб’ектыўнага падыходу ў адлюстраванні беларускай тэматыкі. Хоць, вядома, асобная публікацыя былі даволі значнымі³. Асабліва тыя, дзе закраналіся пытанні самабытнасці беларускай мовы. Аўтары такіх артыкулаў звычайна паходзілі з Беларусі і – што вельмі важна – лічылі сябе беларусамі. Так, да змешчанай у газеце “Молва” беларускай песні “Скажы, клён, чы ты не деревце?” рэдакцыя палічыла неабходным даць каментар і працытаваць ліст публікатара, які падпісаўся “Белорус К. К.”⁴. Выбар псеўданіма як нельга лепш характарызуе яго носьбіта. Калі ж улічыць слова з ліста, у якіх гучыць палеміка з М.І. Грэчам і адстойваецца самастойнасць беларускай мовы:

Настоящий белорусский язык, как можно видеть из сей песни, совершенно не польский. Равным образом его нельзя назвать и русским, как называет его г. Греч в своем “Опыте”. Русский по белорусскому произношению значит русский; это слово употребляется только в Белоруссии, и то в просторечии, и указы-

¹ Linde S. O Statucie Litewskim russkim językiem i drukiem wydanym. Warszawa, 1816. Ён жа: O literaturze rossyjskiej // Pamiętnik Warszawski. 1816, czerwiec.

² Белорусские песни с подробным объяснением их творчества и языка, с очерками народного обряда, обычая, всего быта. М., 1871. Ч. I. Вып. 1.

³ Чацкій Т. О Літоўскіх Статутах // Улей. 1811. Больш падрабязна пра гэта гл.: Кузняева С.А. Русская периодическая печать и белорусская литература (1801–1861) // Книга в Белоруссии. Сборник научной конференции. Мн., 1988.

⁴ Белорусская песня // Молва. 1835. № 21.

ваєт на близкое родство Белоруссии с Великоруссию, хотя белорус и не скажет про москвича, что он говорит по-русски, но по-московски.

Такім чынам можна казаць, што ўжо ў сярэдзіне 30-х гг. XIX ст. беларуская думка існавала і мела мажлівасць заявіць пра сябе вуснамі гэтага чалавека. Што гэта так, пераконвае яшчэ адна публікацыя ў “Молве”, цяпер “Белорус К. К.” друкуе дзве народныя песні¹. Нашы даследчыкі (Г. Кісялёў, Я. Саламевіч) лічаць, што пад псеўданімам “Белорус К. К.” схаваўся адзін са знаёмых В. Бялінскага і Т. Лады-Заблоцкага Каятан Касовіч.

Нягледзячы на тое, што В. Бялінскі паступіў у Маскоўскі юніверсітэт восенню 1829 г., а Т. Лада-Заблоцкі і К. Касовіч – восенню 1831 г., яны вучыліся на адным курсе, ды і літаратурныя інтарэсы зблізілі іх. Пэўна ж, стасункі між В. Бялінскім і К. Касовічам працягваліся і пасля таго, як будучага расійскага крытыка выключылі (1832) з юніверсітета, і ён стаў памочнікам Мікалая Надзеждзіна, выдаўца двухтыднёвага часопіса “Телескоп” і штотыднёвае газеты “Молва”. Названыя публікацыі ў “Молве” з’явіліся ў той час, калі М. Надзеждзін быў за мяжою, а часопіс і газету выдаваў В. Бялінскі, які згадзіўся змясціць народныя песні таго краю, куды ён зусім нядаўна збіраўся ехаць працаўца і пра які шмат ведаў ад студэнтаў-беларусаў. Паўплываў на прыняцце такога незвычайнага ў тыя гады рашэння (а гэта адна з першых публікаций беларускага фальклору ў расійскім друку), вядома, сам К. Касовіч, які, відаць, задумаў шэраг выступленняў на беларускую тэматыку Аднак хутка (1836) за “Філософское письмо” П.Я. Чаадаева і “Телескоп” і “Молва” былі забароненыя.

Пра тое, што захопленасць беларускімі песнямі не была выпадковасцю ў жыцці К. Касовіча, сведчаць успаміны яго студэнцкіх сяброў – Максіміліяна Маркса, Канстанціна Аксакава, Хведара Буслаева. Надзвычай пераканаўча пра беларускія сімпатыі К. Касовіча гаворыць М. Маркс: менавіта яго просіць будучы мемуарыст у 1835 г. дапамагчы братам Кірэеўскім авалодаць беларускім вымаўленнем і арфаграфіяй². Патрыятычныя погляды Каятана Касовіча, узмоцненныя аддаленасцю ад Бацькаўшчыны, спрыялі нараджэнню яго нацыянальной самасвядомасці, што пацягнула за сабою беларускую літаратурна-грамадскую дзейнасць. Аднак надзвычай неспрыяльныя абставіны грамадска-палітычнага жыцця ў Расійскай імперыі не дазволілі

¹ Две белорусские песни // Молва. 1835. № 50.

² Гл.: Киселев Г. Разыскивается классик... Минск, 1989. С. 28.

К. Касовічу выказваць свае думкі на старонках расійскамоўных выданняў. Усё хоць нейкім чынам дыхала сепаратызмам, амаль не працівалася да чытача: гэта, лічылася, можа перашкодзіць развіццю паступовых працэсаў “обрусенія Западнага края”.

А вось мерапрыемствы, якія спрыялі русіфікацыі, усяляк заахвочваюцца ўладамі. Так, распаўсюджваючы ў 1837 г. кніжку, выдадзеную вучнямі Іркуцкае гімназіі, у Віцебскага гімназічнага начальнства ўзнікае думка знайсці

кто из учеников имеет к тому (сочинительству) способности и охоту, дабы можно было возобновить таковые полезные занятия, или, усилив оные, по совершении и собрании их, представить к изданию, подобно ученикам Иркутской гимназии, имея в виду, что на усиление русского языка в здешнем крае правительство обращает особое внимание¹.

Міністар народнае адукацыі С.С. Увараў ухваляе ініцыятыву і загадвае апекуну Беларускай навучальнай акругі неадкладна заняцца падрыхтоўкаю і выданнем кніжкі. Старшыя настаўнікі расійскае славеснасці ўсіх гімназій і вучылішчаў акругі павінны былі даслаць апекуну лепшыя творы сваіх выхаванцаў, каб пасля ўніклівага рэдактары і цэнзары падрыхтавалі кнігу “Опыты в русской словесности воспитанников гимназий белорусского учебного округа”, выдадзеную ў 1839 г. у Вільні. На пяці сотнях старонак русіфікатары (вуснамі студэнтаў і гімназістаў) захоплена святкавалі перамогу новага, расійскага духу ў краі. Зрэшты, перамога была ўяўнаю. Творы, выбраныя рэдактарамі, не былі нават лепшымі з пададзеных начальнству. Так, у архіве апекуна Беларускай навучальнай акругі захаваліся рукапісы вучняў Віцебскага гімназіі. Шмат што з гэтых твораў рэдактары не ўключылі ў кніжку. Крамольным палічылі яны нават верш вучня VI класа Васіля Лохава “Портрет Пушкина”². Не знайшлося ў зборніку месца і артыкулу вучня VI класа Уладзіміра Радзевіча “Суеверия жителей Белоруссии”. Наўрад ці ведаў ён тыя нешматлікія працы на гэтую тэму ў расійскамоўным друку³. Аднак У. Радзевіч паспрабаваў сістэматызаваць атрыманыя ім звесткі пра ніжэйшы ўзровень беларускай міфалогіі. Спачатку ён апавядзе пра забабоны,

¹ ЦДГА РБ у Мінску. Ф. 3157. Воп. I. Спр. 324. С. 3.

² Тамсама. Ф. 2506. Воп. 1. Адз. зах. 75. Арк. 56.

³ Фалютинский К. Народные праздники, поверья, суеверия жителей Белоруссии // Вестник Европы. 1828. № 5–6; Мухлинский А.О. Праздники, забавы и суеверия простого народа в Новогрудском уезде Литовско-Гродненской губернии // Там же. 1830. № 14–16.

звязаныя з зачараванымі азёрамі і з Купаллем, адзначае, што Купала – “древний Славянский идол, о коем они (крестьяне) совершенно ничего не знают”¹. Пасля пра прымхі, якіх найбольш баіцца беларускі люд: ведзьмаў (“ведьмы”), чараўнікоў (“колдуны”), нябожчыкаў (“мертвцы”), хваробы (“болезни”). Шмат у артыкуле У. Радзевіча легендаў і паданняў, ёсць такія, што рэдка або зусім не запісаны пазнейшымі даследчыкамі і фальклорыстамі. Напрыклад, пра “кость-невидимку” – костачку зваранага ў катле ў лазні чорнага ката, з дапамогаю якое чалавек становіцца нябачным. Адукаваны гімназіст, магчыма, учарашні вясковы жыхар, не кпіць, што важна адзначыць, з сялянскіх звычаяў і не крытыкуе іх з хрысціянскіх пазіцый:

Взглянув на белорусских крестьян, на их жилища и их семейную жизнь, нельзя не почувствовать сострадания к этим несчастным. Не знаю, есть ли где-нибудь между христианскими державами, после Ирландии, хотя один уголок земли, где бы жители были так бедны и в физическом и нравственном быту своем, как в Белоруссии. Но как бы ни был беден и груб какой-нибудь народ, всегда суеверия, предания и верования его любопытны².

Увогуле ж, рэдактары “Опытов” не адмаўляліся ад фальклорных матэрыйялаў, калі іх ідэйнае гучанне развівала канцэпцыю зборніка. Такія “народныя песні”, як “Быв на Русі Чорны Бог”, “Із-за Слуцка, із-за Клецка”, “Ой, колы б колы москалі прышлы”, “В лесе темном у Вісліцы”, нібыта запісаныя вучнямі мінскае гімназіі, былі змешчаны толькі таму, што выказвалі думкі, сугучныя накіраванасці зборніка. Псеўданароднасць гэтых песняў яскрава давёў яшчэ на пачатку XX ст. М. Янчук:

Бурсакі, вандроўныя дзякі, вайсковыя пісары і да таго падобны люд, а часам і духоўныя асобы – вось тое асяроддзе, у якім культивалася ў даунія часы гэткая псеўданародная паэзія; яна не мае нічога агульнага з праўдзівай народнай творчасцю, як у мове, так і ва ўсіх спосабах, неўласцівых народнай паэзіі³.

Песню “Быв на Русі Чорны Бог” Я. Карскі, спасылаючыся на звесткі Р. Зямкевіча, лічыў творам Антонія Зубко, уніяцкага біскупа, аднаго з ініцыятараў скасавання Уніі⁴.

¹ ЦДГА РБ у Мінску. Ф. 2506. Воп. 1. Адз. зах. 75. Арк. 59 адв.

² Тамсама. Арк. 59.

³ Янчук М. О мнимонародных белорусских песнях исторического и мифологического содержания // Сборник Харьковского историко-филологического общества. Харьков, 1908. С. XVIII.

⁴ Карский Е.Ф. Белорусы. Т. III. Вып 3. Пгд., 1922. С. 32.

“Опыты в русской словесности...” былі выдадзены кіраўніцтвам Беларускай навучальнай акругі дзеля самазаспакаення і як спрэваздача перад Пецярбурскім начальствам, хоць і апякун, і яго падначаленая добра ведалі, што нельга лічыць шчырымі зарыфмаваныя думкі ў вершах, напісаных па загаду. Перакаваць патрыятычны дух большае часткі моладзі немагчыма было за такі кароткі час. Дык невыпадкова гімназісты заходніх губерняў заўсёды знаходзіліся пад пільным наглядам. А гэта дазваляла выяўляць часам ледзь зауважныя прыкметы “неблагонадежности” ў нявопытных і гарачых юных патрыётаў. Так было ў 1833 г., калі ўлады, шукаючы крамолу ў Віцебскай гімназіі, арыштавалі студэнта Маскоўскага ўніверсітета Тадэвуша Ладу-Заблоцкага. Крымінальныя справы пад тытулам “О стихах зловреднога содержания, найденных у ученика...”, пачатыя ў 30-я гг. XIX ст., сустракаюцца ў архівах даволі часта. Знойдзеная песня патрыятычнага зместу была дастаткова ўлікаю, каб вучня выключылі з гімназіі (у лепшым выпадку) ці адправілі ў дзеючу армію на Каўказ.

У той самы час, калі “ствараліся” “Опыты в русской словесности...”, вялося следства па справе вучня V класа Магілёўскае гімназіі Льва Пятроўскага, рукою якога была перапісана песня наступнага зместу:

Prózno, prózno Mikołaju
Miecz ognisty w sercu godzisz.
Prózno rząd wolnego kraju
Nową przysięgę uwodzisz.
Boże daj, Boże daj,
By zginęł Mikołaj¹.

Паўтара гады (31.03.1837–6.11.1838) вырашаўся лёс юнака, што адважыўся перапісаць “возмутительные стихи”, пакуль сам Мікалай I не дараваў правіну: выключыць з гімназіі і адправіць да маці, каб пакарала на свой выбар без сведкаў.

Не апошнюю ролю ў далучэнні беларусаў да “польскай справы” адыгрываў польскамоўны друк у Расійскай імперыі. Традыцыі польскага кнігадрукавання, якое на Беларусі асабліва бурна развівалася ў пачатку XIX ст., нягледзячы на абмежаванні расійскіх уладаў, яшчэ доўгі час будуць спрыяць колькаснай ды якаснай перавазе польскай кніжкі над расійскаю. Перамясціўшыся ў 1803–1833 гг. з другога месца (пасля Варшавы) па колькасці польскамоўных друкаваных кніжак

¹ ЦДГА РБ. Ф. 3157. Воп. 1. Спр. 289. С. 3–3 адв.

на чацвёртае ў другой трэці XIX ст., Вільня нават пасля Лістападаўскага паўстання заставалася буйнейшым цэнтрам, які распаўсюджаў польскую літаратуру і культуру¹. Магутныя кнігавыдавецкія фірмы Юзафа (пасля Адама) Завадскага і Тэафіла Глюксбера ды шэраг дробных (Абрама Дворжаца, Самуэля Блюмовіча, Альберта Сыркіна, Антона Марціноўскага) здолелі, прыстасоўваючыся да новых умоваў, напоўніць не асвоены яшчэ расійскаю кніжкаю рынак Заходніх губерняў польскамоўнаю прадукцыяй мясцовых паэтаў, гісторыкаў і вучоных.

Асаблівае значэнне мелі перыядычныя польскамоўныя выданні. Старэйшая газета на Беларусі і Літве – “Kurier Litewski” – дзякуючы лаяльнасці ўладаў да ейнага выдаўца Антона Марціноўскага, сына уніяцкага святара з Радашковічаў, працягвала выходзіць і пасля Лістападаўскага паўстання. А за колькі месяцаў да падзеі восені 1830 г. выйшла яшчэ адна польскамоўная газета – “Tygodnik Petersburski”. Дазвол на яе выданне атрымаў Мікалай Маліноўскі, аднак сам выдаваць газету не змог, дык перадаў справу Юзафу Працлаўскаму². Асуджэнне на ейных старонках Лістападаўскага паўстання спрычынілася таму, што з 1832 г. “Tygodnik” пачынае выходзіць двойчы на тыдзень (серада ды пятніца) і становіцца афіцыйнаю ўрадаваю газетаю. З самага пачатку вакол “Tygodnika Petersburskiego” фармуецца група літаратарападпрадаваць свайму ўплыву ўсе літаратурныя сілы заходніяе часткі Расійскага імперыі. Артыкулы, рэцэнзіі і нават проза ды паэзія Міхала Грабоўскага, Ігната Галавінскага, Генрыка Равускага (Жавускага), Ігната Юзафа Крашэўскага, Канстанціна Падвысоцкага, Аляксандра Пшаздзецкага, Людвіка Штырмера, Юзафа Працлаўскага фармавалі мастацка-эстэтычныя густы не толькі паэтаў-пачаткоўцаў, але і ўпірывалі на літаратарападпрадаваць сталага веку. Даволі часта “літоўскавалынскіх” пісьменнікаў за іх кансерватызм крытыковалі пазнанскія, львоўскія, кракаўскія і нават варшаўскія публіцысты. Групоўка

¹ Stolzman M. Nigdy od siebie miasto... Dzieje kultury Wileńskiej lat międzypowstaniowych (1832–1863). Olsztyn, 1987. S. 70.

² Працлаўскі Юзаф (1799–1879), публіцыст кансерватыўнага накірунку. Паходзіў са Слонімшчыны. Аднакурснік А. Міцкевіча па Віленскому універсітэту. З 1822 г. у Пецярбурзе, служыць у канцылярыі міністра ўнутраных спраў; у 1830–1856 гг. – рэдактар-выдавец “Tygodnika Petersburskiego”. Займаў важныя дзяржаўныя пасады, у тым ліку нейкі час быў старшынёю Галоўнага цэнзурнага камітэта.

“Tygodnika” звычайна не заўважала крытыкі і часта зусім не адказвала на яе, бо абвергнуць абвінавачванні ў згодніцтве ды супрацоўніцтве з царызмам не магла. Адракаючыся і марыць пра незалежную Рэч Паспалітую, сябры групоўкі з падвойнаю энергіяю выступаюць за пашырэнне польскай культурнае экспансіі на землях Беларусі, Літвы і Украіны. Дык, зразумела, на старонках газеты не магло і быць гаворкі пра лёс і культуру мясцовага люду. А калі згадкі пра вусную народную творчасць беларусаў, украінцаў ці літоўцаў і траплялі ў артыкулы сяброў групоўкі, дык толькі ў тым ракурсе, наколькі гэта можна будзе выкарыстаць (ці выкарыстана) у польскай літаратуры ці культуры.

Зрэшты, “Tygodnik Petersburski” так ці інакш ~~уплываў~~ на ўсіх літаратараў, якія выкарыстоўвалі ў сваёй творчасці фальклор ці апрацоўвалі яго, у хуткім часе пачне пісаць балады паводле беларускіх паданняў Я. Баршчэўскі, зменіць свае адносіны да выдання беларускіх песняў у польскамоўнай апратцы Ян Чачот; Марцін Асорыя-Цяплінскі, пасяліўшыся на Слонімшчыне, зоймецца зборам беларускай вуснай народнай творчасці.

У 30-я гг. ідэалагічныя прынцыпы “Tygodnika Petersburskiego” амаль не выклікалі пярэчанняў. Уплыў групоўкі штотыднёвіка быў такі аўтарытэтны, што іншы погляд на літаратуру і грамадскае жыццё існаваў толькі ў непадцэнзурных выданнях. Сітуацыя змянілася, калі Генрык Равускі, прэтэндуючы на ролю галоўнага ідэолага групоўкі, выдаў двухтомныя “Mieszaniny obyczajowe”¹. Пратэсты супраць гэтае кнігі прывялі да таго, што Ю.І. Крашэўскі, які напачатку падтрымліваў групоўку, выступіў з рэзкаю крытыкаю антыпатрыятычнае накіраванасці “Mieszanin”. А ў сярэдзіне 40-х гг. літаратурная моладзь (З. Фіш, А. Марціноўскі, Я. Юркевіч) заснавала альманах “Gwiazda” ў Кіеве, каб пачаць адкрыту барацьбу з “Tygodniem”. Пад агонь крытыкі маладых трапіў і Ю.І. Крашэўскі, што вярнула яго ў стан пецярбурскага групоўкі і тым самым павялічвала яе сілы. Барацьба, аднак, працягвалася нядоўга: Ю. Працлаўскі, дзякуючы сваім сувязям, дамогся забароны “Gwiazdy”.

Супернічаць з “Tygodniem Petersburskim” у 30–40-я гг. XIX ст. не магло аніводнае польскамоўнае выданне Беларусі, Літвы і Украіны. Рэдактары штотыднёвіка “Bałamut Petersburski”, працягваючы традыцыі “Wiadomości Brukowych”, хоць і былі выхаванцамі Віленскага ўніверсітэта ды ўраджэнцамі Беларусі, не рупіліся пра свой край. Ку-

¹ Bejła J. Mieszaniny obyczajowe. T. I-II. Wilno, 1841–1842.

ды больш надзённым для іх было паяднанне ўвараўскай народнасці з польскімі пытаннямі.

Тое ж можна сказаць і пра часопіс “Wizerunki i Roztrząsania Naukowe” (1834–1843). Ініцыятарам і фундатарам гэтага выдання быў Юзаф Завадскі, а рэдактарам – Ігнат Шыдлоўскі (1793–1846), выхаванец Віленскага універсітэту, былы актыўны сябра таварыства шубраўцаў, супрацоўнік “Dziennika Wileńskiego”, “Dziejów Dobroczyńności” і “Tygodnika Wileńskiego”. Прынцыпы філасофіі Я. Снядэцкага складалі аснову праграмы часопіса¹, а супрацоўнікамі і аўтарамі яго былі прафесары былога Віленскага універсітэта. Зноў, як і ў Міцкевічавыя часы, гучаць заклікі супраць рамантычнае паззіі. Але разам з тым былыя шубраўцы, што раней нападалі на “палацкіх багасловаў”, цяпер самі становяцца абаронцамі догмаў каталіцтва. Рэлігійныя крытэрыі ацэнкі твораў дамінуюць у рэцэнзіях “Wizerunków”. Асабліва бязлітаснаю была крытыка травестацыі “Энеіды” нейкага S. B.² На першым часе рэдакцыя часопіса арыентуецца на англійскія ды французскія выданні, перакладаючы адтуль на вуковыя артыкулы на маралізатарскую тэму. Пазней (1838–1843) гэтая ж тэма загучыць і ў творах віленскіх аўтараў. Літаратурныя творы вельмі рэдка з'яўляліся на старонках “Wizerunków”. Толькі ў 16 (з 60) томіках часопіса I. Шыдлоўскі друкаваў вершы. Не больш было і прозы, а найлепшая публікацыя – гэта, бясспрэчна, “Домік майго дзядулі” Ігната Ходзькі³, якім пісьменнік пачаў свае славутыя “Літоўскія малюнкі”. Адмаўленне I. Шыдлоўскага ад мясцовых тэматыкі ды мясцовых проблемаў прывяло да таго, што ў пачатку 40-х гг. “Wizerunki” не здолелі вытрываць канкурэнтнае барацьбы з “Athenaeum” Ю.І. Крашэўскага.

Іншую, чым I. Шыдлоўскі, пазіцыю займаў рэдактар-выдавец шматлікіх альманахаў 30–40-х гг. XIX ст. Юзаф Крачкоўскі⁴. Сам выбар тыпу часопіса (*noworocznik* – альманах, які выдаваўся пад Новы год) вызначаў ягоную тэматыку: лірычныя вершы, апавяданні, артыкулы навукова-папулярнага зместу. Праўда, ідэалагічны і тэматычны

¹ Inglot M. Polskie czasopisma literacki ziem litewsko-ruskich w latach 1832–1851. Warszawa, 1966. S. 49–50.

² Wizerunki i Roztrząsania Naukowe. 1835. T. 6. S. 140–145.

³ Chodźko I. Domek mojego dziadka // Wizerunki i Roztrząsania Naukowe. 1836. T. 6. S. 109–135.

⁴ Пра Ю. Крачкоўскага нам нічога невядома, апрача таго, што ён вучыўся ва універсітэце разам з Ю.І. Крашэўскім, творы якога ёсць у кожным альманаху выдаўца, і што ён быў у коле знаёмых У. Сыракомлі.

эклектызм прысутнічае ў кожным выданні Ю. Крачкоўскага: рамантычная паэзія і проза зусім мірна суседнічае з творамі антырамантычнага накірунку. Пачаў Ю. Крачкоўскі з выдадзенага ў 1834 г. “*Znicza*”, дзе змясціў творы мясцовых паэтаў (у тым ліку і эмігрантаў, напрыклад, А. Міцкевіча). Народныя матывы прадстаўлялі ў альманаху вершы “З простанароднае паэзіі” Яна Чачота, Аляксандра Грозы і Томаша Зана. Што назва альманаха выбрана невыпадкова, сведчыць ананімны артыкул “Літва ў першых трох стагоддзях хрысціянства” ды іншыя публікацыі. Але выдаўшы другі том “*Znicza*”, Ю. Крачкоўскі мяняе тытул альманаха на “*Biruta*”. Ён разлічвае, што імя літоўскае князёўны, якая пасля выхаду з друку першага тома гістарычнае працы Т. Нарбута стала надзвычай папулярная, здольна прыцягнуць да яго выдання ўвагу падпісчыкаў. Змястоўнасць жа альманаха застаецца ранейшая. Хіба што прозы ў “*Birucie*” стала значна больш, чым у “*Zniczu*”.

Пераважае ў выданнях Ю. Крачкоўскага ўкраінская і літоўская (ці ліцвінская) тэматыка. Ёсьць тут і пераклады з Тамаша Падуры, і нават Марцін Асорыя-Цяплінскі змясціў сваю баладу “Украінец”. Аднак даследчыкі сцвярджаюць, што “дзеля дапаўнення характарыстыкі Крачкоўскага трэба яшчэ зазначыць, што яго характарызавалі беларускія сімпатыі. Любіць ён далучыць прыказку, вершык беларускі, нават перакладаючы іх, зрэшты, няўдала”¹. З гэтym можна пагадзіцца, улічваючы, што ў другой частцы “*Biruty*” пад тытулам “Народная песня” надрукаваны фальклорны твор, шырокая вядомы на Беларусі, – “Ой, посеяв мужык дай в полі грэчку”². А друкуючы ў “*Zniczu*”, “*Birucie*”, “*Rimembranzie*” (1843), “*Świstku*” (1845), “*Pismach Rozmaitych*” (выдаваў у 1838 г. разам з кс. Л. Трынкоўскім і Ф. Дабкевічам) гістарычныя нарысы і апавяданні І. Ходзькі, Ю.І. Крашэўскага ды інш., Ю. Крачкоўскі абуджаў ў мясцовае інтэлігенцыі цікавасць да мінулага краю, да народнай песні.

“*Pisma Rozmaite*”, “*Rusałka*” (1838–1842) ды іншыя альманахі, пэўным чынам судакранаючыся з беларускаю зямлёю, беларускаю рэчаіснасцю, часам выступалі ў абарону прыгоннага селяніна, выкарыстоўвалі ягоную вусную творчасць. Але ў першую чаргу, арыентуючыся на замежныя (львоўскія, кракаўскія) выданні, яны баранілі ды пашыралі польскі дух, г. зн. вялі паланізацыю беларускай шляхты. Гэ-

¹ Ciechowski W. Czasopisma polskie na Litwie // Kwartalnik Litewski. 1910. T. IV. S. 91.

² Biruta. Część druga. 1838. S. 51–53.

таму спрыяла, на нашу думку, шырокая распаўсюджанасць на Беларусі польскай мовы і наяўнасць у краі пісьменніка, які здолеў стаць на чале польскамоўнай літаратуры. Пісьменніка, творы якога былі тэматычна блізкія чытачам, з думкаю якога лічыліся. Гаворка ідзе пра Юзафа Ігната Крашэўскага. І хоць забароненая ў Расійскай імперыі творы Адама Міцкевіча карысталіся куды большаю папулярнасцю, і іх уплыў быў эфектыўны: пісьменнікі наследавалі і форму і змест, але Ю.І. Крашэўскі перамагаў колькасцю. Сто кніжак (без перавыданняў), выдадзеныя ім за трэць стагоддзя працы ў краі, больш трох соцень артыкулаў (не лічачы дробных нататак, абвестак, паведамленняў), г. зн. што чытацкая публіка ледзь не штодня сутыкалася з творамі пісьменніка. А самае важнае – гэта тысячи карэспандэнтаў з гарадоў, мясцічак і вёсак краю, што пісалі да яго і якім пісаў ён. Фактычна кожны пачатковец звярнуўся да яго за падтрымкаю, парадаю, дапамогаю. Сам трапіўшы пад уплыў Т. Нарбута, ягонае ліцвінскае ідэалогіі¹, Ю.І. Крашэўскі нейкі час быў адным з найболыш буйных яе пропагандыстаў. А гэта перашкаджала беларусам і частковая літоўцам ды ўкраінцам звярнуцца ў літаратурны шаце сталася тормазам развіцця беларускамоўнай літаратуры. Нават беларуская па духу літаратура мусіла ўбірацца ў польскамоўныя апранахі.

Асабліва важкім робіцца слова Ю.І. Крашэўскага, пачынаючы з 40-х гг. У гэты час (лета 1840 г.) пісьменнік атрымаў дазвол на выданне неперыядычнага часопіса “Athenaeum”. Запрасіўшы да супрацоўніцтва з ім усіх айчынных літаратараў і гісторыкаў, Ю.І. Крашэўскі зрабіў часопіс цэнтрам літаратурнага жыцця Беларусі, Украіны ды Літвы. Нягледзячы на забарону, “Athenaeum” выходзіў перыядычна: штогод 6 дзесяціаркушавых тамоў. Аніводнае выданне таго часу не магло спаборнічаць з “Athenaeum” ні колькасцю, ні якасцю матэрыялаў. Не выязджаючы са свайго маёнтка Гродак на Валыні, Ю.І. Крашэўскі з дапамогаю двух-трох літаратараў рэдагаваў часопіс і дасылаў яго выдаўцу Т. Глюксбергу ў Вільню. Да Т. Глюксберга, ці радзей у Гродак, шматлікія карэспандэнты адпраўлялі свае творы, спадзяючыся ўбачыць іх надрукаванымі.

Зайсёды цікавым у “Athenaeum” быў першы аддзел – “Гісторыя”. Гэта шматлікія дакументы з XIII–XVIII стст., навуковыя працы на гісторычную тэму, рэцэнзіі. Добрую частку томіка займаў літаратурны

¹ Ужо ў “Witoloraudzie. Pieśni z podań Litwy” (першай частцы “Anafelas”) Ю.І. Крашэўскі як нельга лепш ажыццяў задумы свайго настаўніка.

аддзел. Творы Ю.І. Крашэўскага, Г. Равускага, М. Грабоўскага, А. Грозы, К. Буйніцкага, Л. Штырмера, У. Сыракомлі, А. Плуга, Я. Баршчэўскага, П. Янкоўскага, М. Асорыя, І. Ходзькі, Т. Лады-Заблоцкага ды інш. малявалі айчынныя краявіды і айчынных герояў. У трэцім аддзеле – “Мастацтва” – змяшчаліся артыкулы пра кампазітараў і мастакоў, нататкі з выстаў, а ў аддзеле “Крытыка” – рэцэнзаваліся новавыдадзеныя кнігі, зборнікі, альманахі, перадрукоўваліся з замежных часопісаў агляды еўрапейскіх літаратураў. Часам з’яўляўся аддзел “Філасофія”, дзе эклектычна аб’ядноўваліся тлумачэнні Гегеля і кансерватыўна-пракаталіцкія працы Элеаноры Зяменцкае. Беларускай тэматыцы ў “Athenaeum” месца адвадзілася толькі зредчас¹. Апрача Літвы і літвінскае ідэалогіі, шырока адлюстроўвалася ў часопісе хіба што Украіна: шматлікія карэспандэнты, як і сам Ю.І. Крашэўскі, жылі тут. З геаграфічнае Беларусі карэспандэнтаў было вельмі мала.

Ананімная літаратура. Беларускае прыгожае пісьменства першае паловы XIX ст. выяўляла сябе як дзве разрозненныя мастацкія сістэмы. Першая – польскамоўная – выступала як прафесійная літаратура, арыентаваная на пэўную мастацкую і моўную культуру. Другая – беларускамоўная – працягвала традыцыі народнага вершаскладання. Часам рабіліся спробы аб’яднаць гэтыя дзве сістэмы: Рамуальд Падбярэскі ў нарысе “Беларусь і Ян Баршчэўскі” “далучае” асобы беларускамоўныя тэксты (“Энеіду навыварат”, “Рабункі мужыкоў”) да прафесійнае літаратуры. Але дадзены шлях не атрымаў належнага развіцця. А таму да часоў Вінцэнта Дуніна-Марцінкевіча беларускамоўныя тэксты заставаліся па-за межамі ўласна літаратуры. Мажліва, гэтая акалічнасць (беларускамоўнасць як прыкмета непрафесійнае літаратуры) скіроўвала тагачасных пісьменнікаў і паэтаў да творчасці па-польску. Сацыяльная дыферэнцыяцыя грамадства (сељянін–шляхціц) яшчэ больш аддаляла прафесійную літаратуру ад не-професійнай. Разам з тым апошняя ў новых сацыяльна-палітычных умовах і пад уплывам друкаванага слова выразна аддаляеца ад фальклору. Максім Гарэцкі называў яе “сялянскаю літаратуру няведамага аўтарства”, адразніваючы тым самым ад шляхецкай польскамоўнай літаратуры.

¹ Апрача дакументаў на старабеларускай мове, беларуская мова толькі аднойчы – у артыкуле Рамуальда Зянкевіча “Песні пінскага люду” – прагучала са старонак часопіса.

Непрафесійнасць была і адной з асноўных прычынаў аナンімнасці беларускамоўных тэкстаў. Пазбаўленая магчымасці атрымаць доступ да друкарскага варштата, “сялянская літаратура”, тым не менш, была надзвычай распаўсюджанаю і папулярнаю сярод народа. Вуснае бытаванне дастаткова моцна змяняла аўтарскі тэкст. Апрача таго, вобразы і мастацкія формы аднаго верша ці гутаркі вельмі часта дастасоўваліся да іншых. І таму невыпадкова ў творах сустракаецца “запазычанае” з ранейшага “сялянскае літаратуры”. Агульная асаблівасць непрафесійнае літаратуры – маралістыка і павучальнасць.

Гутарку “Вось цяпер які люд стаў” І. Насовіч запісаў у 1848 г. у Мсціслаўскім павеце, а П. Шэйн – каля 1893 г. на Віленшчыне. Першапачатковы твор называўся “Казанне”, бо “як бы пераймае форму казання (пропаведзі) з сатырычным пералічэннем розных ‘грахоў’ жыцця”¹.

Невядомы аўтар гутаркі скарыстоўвае ідэйнае гучанне народных твораў тыпу “Песня пра Лазара”: у тым, што цяпер змяніўся чалавек, віноўны падзел грамадства на багатых і бедных, рост індывідуалізму, а таксама “што малу веру ў Бога маюць”:

Хто без грошай і без хлеба,
Тых людзей і нам не трэба.
А калі ды хто багат, –
Кожнаму і сват і брат.
І пан цягне за багатым,
Калі судзіць брата з братам.
Багач скрыўдзіў, ён і праў;
Бедны скрыўджан, чым прапаў.

Змянілася маральнасць у грамадстве, а гэта прыводзіць да таго, што пагаршаюцца адносіны паміж роднымі:

А цяпер і між сваімі
Хужа, чымся між чужымі.
Няма ладу, няма міру,
Кожан сабе глядзіць к віру.
(...) Нападае брат на брата,
Родным браццям цесна хата,
Гоняць сэрца, гоняць злосць,
Грызня, як ў сабак за косць.

Аўтар нібыта і не называе прычыны гэткіх катастрофічных пераменаў у грамадстве, але, відавочна, што цяпер “люд стаў, // Хіцер,

¹ Гарэцкі М. Гісторыя беларускае літаратуры. Мн., 1992. С. 194.

зол, няўдал, лукаў” з-за сквапнасці, разбэшчанасці нораваў, эгаізму, скупасці і г. д. Праўда стала непатрэбнаю. Людзі, не маючы веры ў праўду, і не любяць яе:

Праўда, кажуць, вочы колець,
Не па праўдзе прысягаюць,
Не па праўдзе выцягаець
У бедняка аканом
Быццам праўду бізуном¹.

З марай пра лепшае будучае пісалася гутарка “Вось цяпер які люд стаў”. Па словах А. Лойкі, “азіралася прыгоннае сялянства на ідэалізаванае мінулае дзеля сцвярджэння сваёй ідэалізаванай мадэлі шчаслівай будучыні”².

У форме народных віншаванняў напісана “Імянінае віншаванне”, пададзенае ў друк І. Цытовічам³. Невядомы аўтар (мажліва, дзяк) ад імя заможнага селяніна віншуе папа-пратаірэя з днём нараджэння (“мянінамі”). Але большая частка твора – гэта самаапраўданне героя за тое, што прыйшоў “няўцейкам” і без гасцінца:

Просци, татулька, нашу глупась,
Дурак мужык, дурак Сапрон,
Ня думай, дали-бог, не скупась,
Нихай вачами свециць йон.
Ня летысь-таки я родзився,
А пяцьдзісят год як жанився,
Дый то на трецій вжо жане.
Доволи помню, як живали
Дзяды, горелычку пивали;
Яшо нятсохла памиць мне⁴.

І толькі апошнія дзве строфы пададзены як віншаванне ў народным духу. Заўважым яшчэ: беларускія даследчыкі (М. Гарэцкі, В. Рагойша) на падставе таго, што дадзены твор напісаны адычнаю страфою, гавораць пра ўплыў “Энеіды” І. Катлярэўскага на паэтыку аўтара “Імянінага віншавання”.

“Віншаванне бондара Савасцея”, упершыню надрукаванае ў газеце “Іллюстрация” (1848. Т. 7), вытрымана ў жанры гутаркі, у аснове

¹ Беларуская літаратура XIX стагоддзя: Хрэстаматыя. Мн., 1988. С. 433.

² Лойка А.А. Гісторыя беларускай літаратуры. Дакастрычніцкі перыяд: У 2 ч. 2-е выд., дапрац. і дап. Мн., 1989. Ч. I. С. 81.

³ Маяк. 1843. Т. 9. Кн. 17. С. 33–38.

⁴ Цытович. Слова два о языке и грамотности Белой Руси // Пачынальнікі. С. 10.

якое апавяданне лірычнага героя пра свой няўдалы ўдзел ў паўстанні 1830–1831 гг.

Як выйшлі ў поле, станулі ў доле,
Спяткаліся, як цёмная хмара, з маскалямі,
Так не зналі, што зрабілася з намі.
Кулі, як яйца, каля вушэй свішчуць,
А нашы каманданты яшчэ ботаў ішчуць.
З вечара падпілі і смачна пад’елі,
Дзівіцца нечага, што і спаць захацелі.

Аўтар паказвае сялянства, што мае жаданне за абяцаную волю падтрымаць шляхту і паноў:

Каманданты крыкнулі: “Дзеткі, за бронь!”
Тут мы пазналі, што не прыгон,
Што трэба смела драцца
І са ўсёй сілы апраўдацца.

Але яно далёкае ад разумення ідэй адраджэння Рэчы Паспалітай:

Уздумалі Польшчу пану звараціць,
Ды бадай ці не лепей гасудару службыць.
Пагубілі народ, Польшчы не зрабілі,
А бяды сабе па вушы нарабілі.
Каб гарэлку дзялілі, хлеб, мяса давалі –
Слова нет, мы ўсю б Польшчу забралі¹.

А таму, “кінуўшы, рынуўшы паўстанне”, бондар Савасцей бяжыць да пана, “што ў нашу касьбу не мяшаўся // І цэлы ў каноплях перахаваўся”, віншуючы якога з днём нараджэння, ён спадзяеца на прыхільныя адносіны да сябе.

Браты Грымалоўскія. Першаю сур’ёзнаю адзнакаю актывізацыі беларускіх нацыянальных сілаў трэба лічыць выданне ў 1837 г. у Пецярбурзе трохтомніка на польскай мове “Вершаваныя творы трох братоў, Валяр’яна, Клеменса, Юльяна Грымалоўскіх, беларусаў”². У першым томе змешчаны вершы Валяр’яна, які пад уплывам старажытна-грэцкай ды старажытнарымскай літаратураў піша свае творы пра шчаслівых пастухоў і пастушак, што жывуць ля Дзвіны:

Szedłem ja brzegiem Dźwiny,
I myśliłem sobie:
Czemuż mojej dziewczyny

¹ Беларуская літаратура XIX стагоддзя: Хрестаматыя. С. 10.

² Poezye trzech braci, Waleryana, Klemensa, Juliana Grzymałowskich, Białorusinow. W trzech tomach. W Petersburgu, 1837. Далей цытаты даюцца па гэтым выданні.

Niema tu, w tej dobie?
Ona na drugiej stronie,
    Pasie z brzegu trzody;
Ale jakże mnie do niej
    Przebyć przez te wody? (T. I. S. 11).

Беларускім матывамі насычаны томік паэта. Героі яго твораў – не толькі міфалагічныя пастухі і пастушкі, але і жывыя людзі: сябры, сяброўкі, знаёмыя паэта і нават прыстыя сяляне (“Dumka chłopa na niwie”). Шмат разоў ён прызнаецца ў любові да свайго краю, да прыхільнікаў:

Miłe mi piosnki Białorusinek,
    Miły ton piosnek żałosny;
Śpiewaj, dziewczynko, i w czas dożynek,
    I pod czas zimy i wiosny!
(...) Niechaj źle sobie jakie krainy
    O Białorusi trzymają:
Ach! Są i tutaj piękne dziewczyny
    I tutaj piosnki śpiewaję! (T. I. S. 56).

Пасправаў Валяр'ян Грымалоўскі і сам напісаць літаратурны твор паводле народных песняў. У 1835 г., як пазначана ў томіку, уznікла невялічкая драматычная паэма “Блаславенне”, сюжэт якое пабудаваны на аснове беларускіх сіроцкіх песняў (у трэцім томіку Юльян змясціў тыя ж самыя песні ў перакладзе на польскую мову). Зрэшты, большая частка паэмы Валяр'яна – таксама пераклады. Вось, напрыклад, як гучыць блаславенне маці-нябожчыцы для свае дачкі, што выходзіць замуж:

Ach! Wstałabym ja, wstała,
Błogosławieństwo dała:
    Ćwieczki dębowe
    Ścisnęły głowę:
    Wstać nie mogę.
(...) Deski dębowe
Nogi me sparły:
    Pójść nie mogę (T. I. S. 105).

Другі томік напісаны Клеменсам, яшчэ большым, чым Валяр'ян, прыхільнікам анакрэнтычнае паэзіі: сентыментальныя вершы, элегіі, песні складаюць змест гэтае кніжкі. Тое ж самае можна сказаць і пра большую частку трэцяга томіка, аўтарам якога з'яўляецца Юльян. Праўда, у кніжцы Юльяна ёсць раздел “Песні беларускага люду” – пераклады адзінаццаці народных песняў, выкананыя паэтам у 1835 г. Усе восем вясельных песняў (у тым ліку – чатыры сіроцкія) пазней

выкарыстае А. Гроза, ствараючы сваю паэму “Марына”. У гэтым пे- раконваюць супадзенні ў перакладах.

Варта звярнуць увагу і на найменне трохтомніка, бо ці не ўпершыню ў нас з’явілася на тытульным аркушы акрэсленне нацыя- нальнай прыналежнасці аўтараў? Што гэта не простая выпадковасць, сведчыць ліст А. Грозы да М. Грабоўскага:

Браты Грымалоўскія хочуць свой беларускі дыялект вывесці з усеагульнага забыцця; яны збраюць народныя песні, прыглядаюцца да ягонае прыгажосці ды своеасаблівасці. Заахвочваю – як магу – гэтых найлепшага жадання маладых люд- зей. Я не так даўно пісаў да аднаго з іх, выказваючы яму, якая яго чакае слава, калі пакладзе кутні камень новай, славянскага роду літаратуры. Дзіўная реч, але над гэтым дыялектам ніхто не хацеў задумацца. Размаўляе на ім колькі губерняў і ён сапраўдная мяжа паміж польскаю ды расійскаю мовамі¹.

Бяспрэчна, ёсць усе падставы гаварыць пра свядомую працу братоў Грымалоўскіх на ніве беларускай літаратуры. Узровень па- этычнага майстэрства дазваляў ім ствараць высокамастацкія творы на беларускай мове. Аднак “кутняга каменя” беларускай літаратуры бра- ты не заклалі. Нам невядомы аніводзін іх беларускамоўны твор.

Малавядомы і іх лёс. Адзін з іх, Юльян, быў у Турцыі. Адукацыю атрымаў у Дэрпцкім універсітэце. Валяр’ян працаваў разам з Ігнатам Храпавіцкім у міравым з’ездзе Дрысенскага павета². Нейкі час жылі браты Грымалоўскія ў Пецярбурзе.

У 40-я гг. польскамоўныя творы братоў Грымалоўскіх друка- валіся толькі ў часопісе “Rubon” і толькі ў першым, другім (1842) і чацвёртым (1843) яго нумарах. Польскія даследчыкі лічаць вершы Грымалоўскіх эпігонскімі, пазбаўленымі ўсялякае вартасці³. Ацэнка, на нашу думку, занадта суровая. Бо, перадусім, асобныя вершы свед- чаць пра дастаткова высокі ўзровень версіфікацыінага майстэрства паэтаў. Напрыклад, санет Юльяна “На разваліны замку Кокенхаўзэн”:

Zamku zwaliska! – Obraz przerzłości znikomy!
Możesz słyszeć jak kamień po murach się toczy –
Okna duże – podobnie jak skieletu oczy
Dłoto czasu w niekstańcze przerabia wyłomy⁴.

¹ Gr...ski M. Korrespondencja literacka. Wilno, 1842. Т. I. S. 26. (Ліст А. Грозы да М. Грабоўскага ад 16 чэрвеня 1841 года).

² Каханоўскі Г.А., Малаш Л.А., Цвірка К.А. Беларуская фалькларыстыка. Эпоха феадалізму. Мн., 1989. С. 152.

³ Inglot M. Polskie czasopisma literacki ziem litewsko-ruskich... S. 198.

⁴ Grzymałowski J. Na zwaliska zamku Kokenhauzen // Rubon. 1842. Т. I. S. 82.

Застаецца незразумелым, чаму перапынілася супрацоўніцтва Грымалоўскіх з “Rubonem”. Але калі дапусціць, што браты пачалі пісаць па-беларуску, дык можна не сумнявацца, што яны праста не атрымалі месца на старонках часопіса. Гэта магло быць і з-за цэнзуры, і з-за пазіцыі рэдактара, якому беларуская мова “німіла кранала вуха”¹. Пра тое, што беларуская тэматыка цікавіла братоў Грымалоўскіх, а іх намеры былі сур'ёзнымі, сведчыць фантастычная драма Клеменса “Сонцаварот” (“Przesilenia Dnia z Nocą”)², бо падтытул “З народнага падання” ўказвае на крыніцу, адкуль чэрпаў змест пісьменнік. Праўда, сёння немагчыма прывязаць яго да вядомага народнага падання. Такога ў запісах фальклору, здаецца, няма. Але, бяспрэчна, фальклорнае паходжанне маюць героі драмы. Гэта і чарнакніжнік Варабадус, які, каб стаць каралём і мець усемагутны меч, забівае цнатлівую дзяўчыну (надзвычай кранальная сцэна, калі Варабадус намаўляе дзяўчыну прынесці сваё жыщё ў ахвяру Айчыне – здаецца, не служка пекла, а ксёндз вымаўляе патрыятычныя слова – а ўсё дзеля таго, каб abloushi меч крывёю нявіннае дзяўчыны, зрабіць яго чароўным). Гэта і кароль, што хоча выдаць дачку замуж за караля суседняе дзяржавы, каб толькі той не ішоў вайною. Гэта і малады шляхціц Артур, які з-за кахання да каралеўны, каб хоць зредку бачыць яе, вырашае адрэзаць сабе нагу, бо калекам каралеўна сама падае міластыню.

Твор К. Грымалоўскага вылучаецца з правінцыйнай польска-моўнай літаратуры адсутнасцю маралізтарства, рэлігійнага духу. Магчыма, усё гэта было не да душы Казіміру Буйніцкаму, выдаўцу “Rubonu”, дык чытачы не атрымалі заканчэння драмы.

У пачатку 40-х гг. XIX ст. існавала беларуская думка, было імкненне ствараць літаратуру на беларускай мове. А гэта штурхае на мэтанакіраваныя пошуکі ўсіх акалічнасцяў жыцця і творчасці братоў Грымалоўскіх. Няварта паўтараць услед за польскімі навукоўцамі, што гэтыя літаратары – эпігоны і графаманы. Друкаваныя польска-моўныя творы не могуць быць крытэрыем, што вызначае вартасць зробленага Грымалоўскімі, бо нават такога ўзору беларускія вершы (гутаркі ці што іншае) занялі б высокое месца ў беларускай літаратуре таго часу.

Як відаць з вышэйцытаванага ліста А. Грозы да М. Грабоўскага, Грымалоўскія не рабілі таямніцы са сваёй беларускай працы. Ведалі

¹ Piosnki gminne białoruskie // Rubon. 1843. Т. III. С. 163.

² Grzymałowski K. Przesilenia Dnia z Nocą // Rubon. 1842. Т. II. С. 107–151; Т. IV. С. 175–206.

пра гэта землякі, ведаў А. Гроза, ведала, дзякуючы кніжцы М. Грабоўскага, і літаратурная грамадскасць. А гэта стымулявала беларускі літаратурны працэс: хутка з'явіліся пісьменнікі, што ўзяліся за стварэнне “новай літаратуры”.

Казімір Буйніцкі. У пачатку 40-х гг. на Беларусі ўзнікла задума выдаваць часопіс, каб актывізаваць літаратурнае жыщё ў краі. На пасаду рэдактара найбольш падыходзіў ужо вядомы літаратар Казімір Буйніцкі¹. А падштурхнуў яго ўзяцца за гэтую справу Аляксандр Гроза, які жыў тады на Беларусі:

Калі б тутэйшыя паэты малявалі сваю прыроду, выкарыстоўвалі песні, паданні, звычаі свайго народа, апрацоўвалі ўласную глебу і сяялі сваё зерне, дык пачучыцца, здаецца, можна за ўдалы ўраджай. У нас (на Украіне) шмат засталося абрадаў з паганскіх часоў, а тут іх яшчэ болей².

Сабраўшы дастаткова матэрыялаў на першы томік “Rubonu”, К. Буйніцкі вырашыў заручыцца падтрымкаю Ю.І. Крашэўскага:

Маю за абавязак данесці Пану, як кіраўніку ўсіх нас, хто займаецца больш-менш краёваю літаратурой, што збіраюся выдаць у майм закутку неперыядычны альманах з мэтаю заахвочвання тутэйшае моладзі да разумовае працы. (...) Гэта будзе сціплы збор пасрэднасцяў; зборнік працаў малое лічбы асобаў аднае толькі правінцыі³.

3 мая 1842 г. цэнзар Ян Вашкевіч дае дазвол на выданне часопіса “Rubon”, а ў верасні гэтага года выхадзіць першы яго томік⁴. Структуру часопіса К. Буйніцкі запазычыў у Ю.І. Крашэўскага: усе дзесяць томікаў мелі тры аддзелы: “Сур’ёзныя рэчы”, “Літаратура” і “Карысцьныя рэчы”. Рэдагаваў, відаць, сам. Кола аўтараў было, асабліва ў па-

¹ Буйніцкі Казімір (1788–1878), памешчык Дынабургскага павета. Пісаць пачаў, маючы 50 гадоў. Падтрымаў яго, надрукаваўшы дзве вершаваныя аповесці, Ю.І. Крашэўскі. У 1841 г. выдаў “Вандроўкі па малых дарогах”, дзе абмаляваў жыщё і звычаі ў краі. Быў сябрам Археалагічнай камісіі ў Вільні. Падараў Музею старожытнасцяў сабраны ў сваім маёнтку Дагда збор помнікаў мінуўшчыны. У часе паўстання 1863 г. яго маёнтак быў спалены, загінула бібліятэка гаспадара, яго ўспаміны, “Гісторыя Палаца” ды іншыя рукапісы.

² Gr...ski M. Korrespondencija literacka. Wilno, 1842. T. I. S. 27. (Ліст А. Грозы да М. Грабоўскага ад 16 чэрвеня 1841 г.).

³ Рукапісны аддзел Ягелонскай б-кі ў Кракаве. Рук. 6456^{IV}. Карэспандэнцыя Ю.І. Крашэўскага Арк. 75–75 адв. Ліст К. Буйніцкага да Ю.І. Крашэўскага ад 25.03.1842 г.

⁴ Тамсама. Арк. 79. Ліст К. Буйніцкага да Ю.І. Крашэўскага ад 09.09.1842 г.

чатку, даволі вузкае: Адам Плятэр, Міхал Борх, Ігнат Храпавіцкі, браты Грымалоўскія, Юзаф Геральд Выжыцкі.

Канпэпцыю альманаха сфармаваў сам К. Буйніцкі: яго погляд на Беларусь, як на адну з правінцый Польшчы, дамінуе ва ўсім выданні. Сам рэдактар – паляк, палякі – героі твораў “Rubonu”. Тут не павінна быць сумненняў, што правінцыя гэтая заўсёды была польскаю. Такую ж ідэю нёс ці не самы буйны твор рэдактара-выдаўца “Запіскі ксяндза Іярдана, езуіта”, што друкаваўся ў 9-ці томіках часопіса. Праўда, трэба аддаць належнае К. Буйніцкаму – аповесць напісана па ўсіх правілах гісторыка-дэтэктыўнага жанру. Аўтар, часта наведваючы перад выгнаннем езуітаў адзін з іх кляштараў, нібыта адшукаў успаміны сябра ордэна ксяндза Іярдана, напісаныя ім у XVII ст. Выняткі з гэтага рукапісу і прарапануе рэдактар чытачу. Польскай ідэалогіяй прасякнута кожная старонка твора. Клопатам пра пашырэнне польскасці ахоплены духоўны настаўнік галоўнага героя езуіт Анзельм, што шчыруе сярод паганцаў-латышоў. Асабліва стараецца ён вакол дзікае латышскае дзяўчыны Раазы, якую бацька героя прывёз аднойчы з ловаў. Праца яго ўзнагароджваецца: Рааза запальваецца вераю ў новага, сапраўднага Бога¹, а яшчэ нараджаецца ў яе сэрцы каханне да Іярдана. Пачуцці маладых людзей аўтар мае мажлівасць праверыць вайною Рэчы Паспалітай са Швецыяю, у якой бярэ чынны ўдзел малады шляхціц. Перамога над шведамі, здавалася б, адкрывае шлях да бязвоблачнага шчасця, але нечаканая смерць Раазы напярэдадні шлюбнай ночы дае найлепшую магчымасць аўтару адправіць свайго героя ў кляштар. Усё ў творы прасякнута прапольскімі пачуццямі пісьменніка. Нават Івана Мялешку з яго славутаю прамоваю К. Буйніцкі прымушае служыць сваёй ідэі: дзевяностагодовы дэпутат, хоць усё яшчэ частуе гасцей “гускаю з грыбкамі” ды “качкаю з перчыкам”, адмовіўся ад сваіх ранейшых сепаратысцкіх поглядаў.

Але К. Буйніцкі мусіў часам друкаваць матэрыялы, якія не адпавядалі польскай накіраванасці часопіса, бо поспех “Rubonu” залежаў ад гэтак званых калабаратараў, знаёмых і незнаёмых рэдактара, што збіралі падпісчыкаў. Дык пад іх уплывам у трэцім томіку “Rubonu” з’яўляецца артыкул “Народныя беларускія песні” (“Piosnki gminne

¹ Р. Падбярэскі, прачытаўшы толькі пачатак “Запісак...”, так адазваўся пра іх: “Гісторычная канва тут момант другарадны, галоўны ж складае ўтапічнае маралізатарства, якое на французскі лад аўтар выказаў у эпізодзе з Раазай. (...) Твор пісаўся адмыслова дзеля маралізатарства і таму няўдалы” (Падбярэскі Р. Беларусь і Ян Баршчэўскі // Баршчэўскі Я. Шляхціц Завальня. Мн., 1990. С. 341).

białoruskie”), падпісаны крыптанімам W. R. Вядомы польскі даследчык М. Інглёт¹, а таксама і Г. Каханоўскі² лічаць, што гэта Вінцэнт Газдава-Рэвут схаваўся тут за тымі літарамі. Але, па-першае, В. Газдава-Рэвут ніколі, друкуючы творы, не падпісваў іх так, па-другое, у гэтым жа томе змешчаны артыкул гэтага ж аўтара “Погляд на вёскі і палі ў Інфлянтах”, а маёнтак Мосар, сядзіба В. Газдава-Рэвута, як вядома, знаходзіцца досыць далёка ад Інфлянтаў. На нашу думку, крыптанім W. R. – “Wydawca Rubonu” (“Выдавец Rubonu”) – належыць К. Буйніцкаму. Так падпісваўся ён даволі часта, даючы каментар змешчаным у “Rubonie” матэрыялам.

Верагодна, у сваім артыкуле рэдактар-выдавец выкарыстаў дасланыя яму Ігнатам Храпавіцкім і Геранімам Марцінкевічам арыгінальныя тэксты і пераклады на польскую мову беларускіх народных песняў. Поспех заснаванае на беларускім фальклоры паэмы А. Грозы “Марына” пераканаў выдаўца, што вусная народная творчасць беларусаў мае права на месца ў часопісе. Тым болей, што Ю.І. Крашэўскі і М. Грабоўскі высока ацанілі і паэму і народныя песні.

Мяркую, што ўласціваю “Rubonu” і займаючы дзеля яго чытачоў рэччу будзе пазнаёміць з тымі беларускімі песнямі ў арыгінале: па-першае, хто не ведае беларускага дыялекту, убачыць яго тут не толькі ва ўсёй яго чысціні, але і ў паэтычнай апрацоўцы саміх жа спевакоў, па-другое, усе змогуць пераканацца, з якім асаблівым, прыроджаным, скажу, талентам пан Гроза перадаў тыя наўгяды мелодыі нашага люду, так чароўна і не пашкодзішы, у сваёй паэме³.

Як бачым, мэта К. Буйніцкага не столькі надрукаваць народныя песні, як перадаць захапленне талентам А. Грозы. Змяшчаючы арыгінальныя тэксты песняў і іх пераклад польскамоўным паэтам, выдавец хацеў падкрэсліць наўгяды і прастату беларускай песні, беларускага ладу жыцця.

Не стрымаўся К. Буйніцкі ад спакусы і самому перакласці народную песню на польскую мову: хоць часта ў лістах пісьменнік выказваў сумненні ў вартасці сваіх твораў, але, відаць, ганарыўся сваімі здольнасцямі. Ды і рэлігійная тэматыка твораў была блізкая яму.

¹ Inglot M. Polskie czasopisma literacki ziem litewsko-ruskich w latach 1832–1851. S. 188.

² Каханоўскі Г.А., Малаш Л.А., Цвірка К.А. Беларуская фалькларыстыка. Эпоха феадалізму. С. 150.

³ Piosnki gminne białoruskie // Rubon. 1843. Т. III. С. 144.

Арыгінал:

Да за гарою,
За камяною
Тацянка з Богам гукала:
– Ой Божэ! Божэ!
Прашу на вяселя.
І сам прыйдзі,
І Анёлаў прышлі.
– І сам Я буду,
І Анёлаў прышлю:
У суботу позна
Анёлаў прышлю,
У нядзелю рана
І сам прыду.

Пераклад:

Tam za góram, za wysoką,
Gdzie kamieni wiele,
Tosia mówi z Panem Bogiem,
Prosi na wesele.
– Boże! Przyjdź z Twemi Anioły!
O, jak będę rada! –
– Przyjdę z mojemi Anioły, –
Bóg jej odpowiada. –
Późnym w sobotę wieczorem
Przyszłę me Anioły,
A w niedzielę przyjdę rano
Sam, na dzień wesoły¹.

Яшчэ толькі адной беларускай песні ў арыгінале “Ляцелі гусынкі, да не гагалі” (пераклад І. Храпавіцкага) знайшлося месца на старонках “Rubonu”. Да перакладаў І. Храпавіцкага і Г. Марцінкевіча “арыгінальнага тэксту (...) не далучаем, прывёўшы дастаткова, здаецца нам, узору гэтае народнае паэзіі. Праца ж абодвух перакладчыкаў, мяркуем, годная ўвагі чытачоў”².

Пра адносіны К. Буйніцкага да народнае песні яскрава засведчылі апошняя радкі артыкула “Народныя беларускія песні”: ён не адмаўляе ім права на жыщё “ў пакоях”, але толькі ў польскамоўнай апратцы:

Мы павінны зрабіць тут заўвагу, што прыведзеныя вышэй паводле ўзору п. Чачота пераклады прыстасаваны для спеваў пры фартэп’яна. Думка арыгіналу перададзена дакладна, а вось наўнасць народных словаў рэдка дзе ўдалося захаваць. Сумняваемся таксама, каб песні нашых вяскоўцаў інакш да пакаўвага ўжытку прыдаліся. У мелодыі беларускага дыялекту ёсьць элементы, што няміла кранаюць вуха³.

Зрэшты, такія адносіны да беларускага фальклору былі харектэрнымі ў той час амаль для ўсіх аматараў вуснае народнае творчасці. Адшукаць перлы “пад страхою”, перадаць іх сродкамі іншае мовы і гэтым самым увесці ў літаратурны ўжытак – найвышэйшыя мэты, якія ставілі перад сабою польскамоўныя паэты kraju.

¹ Piosnki gminne białoruskie // Rubon. 1843. T. III. S. 151–152.

² Ibidem. S. 154.

³ Ibidem. S. 163.

Адам Плятэр. Яшчэ адзін сталы аўтар “Rubonu” – Адам Плятэр¹, творы якога змешчаны ў дзеяці тамах альманаха, займаўся толькі археалогіяй ды гісторыяй. Яго працы пэўным чынам судакраналіся з гісторыяй Беларусі [“Пра паходжанне слова Рубо (або Рубон), нададзеным старажытнымі Дзвіні”, “Пра старажытныя камяні з надпісамі, што знаходзяцца ў рэчцы Дзвіна ад XII стагоддзя каля Полацка і Дзісны”, “Пра даўнія магілы і пра старажытнасці, знайдзенія ў Інфлянтах Польскіх”, “Гістарычныя звесткі пра царкву Перамянення Панскага (Спаса), размешчаную каля Полацка, пра крыж, падараваны гэтай жа царкве святою Ефрасінню і пра пілігрымку гэтае святое ў Ерусалім”]², але як грамадзянін Інфлянтаў, ён абмяжоўваў свае навуковыя росшуки сваёй малою радзімаю. На большае А. Плятэр не меў ні сілы, ні здольнасцяў. “Яго працы, якія чыста эрудыцыйна збліжаюць факты, без гіпотэз і сувязі паміж сабою, з’яўляюцца падрыхтоўчымі матэрыяламі для аўтара гісторыі, які яшчэ не знайшоўся”³, – дакладна харектарызуваў дзейнасць графа Р. Падбярэскі.

Ігната Ходзьку (1794–1861) выхавала шляхецкая гавэнда – вусныя гутаркі, апавяданні, якія так любілі колісь на Беларусі. Гавэнда, якая сталася школай жыцця для сярэдняга класа тагачаснага грамадства. “Гавэндарам” быў Мацей Відмант, дзед з боку маці, у маёнтку якога на Вілейшчыне (Заблочына) і прыйшоў будучы літаратар на свет; “гавэндарам” быў і Міхал Ходзька, дзед з боку бацькі, што жыў у маёнтку Дзявентня, tym маёнтку, дзе пройдзе большая частка жыцця І. Ходзькі. Але калі ад дзеда Мацея ён вучыўся “сармацкай рэлігійнасці”, вучыўся “жыць у рытме літургічнага календара”, то дзед Міхал апавядаў пра старашляхецкія традыцыі, пра мінулае краю.

Своеасаблівым працягам хатніе “акадэміі” сталася вучоба ў базыльянскай школе, у Барунах. Характэрна, што менавіта досвед, атрыманы ў барунскай школе, будзе вельмі часта выяўляцца ў пазнейшай літаратурнай творчасці пісьменніка. А вось вучоба ў Віленскім універсітэце (1810–1814), уплыў Яна Снядэцкага, ідэолага віленскіх класіцыстаў, спрыялі захапленню асветніцкім ідэямі. Масонскія ложы

¹ Плятэр Адам (1790–1862), археолаг і гісторык. Жыў у маёнтку Краслаў Дынабургскага павета. Супрацоўнічаў з Я. Тышкевічам.

² Rubon. 1842. T. I. S. 5–7; T. II. S. 37–47; T. V. S. 7–37; 1845. T. VI. S. 7–34; 1847. T. VIII. S. 22–47; T. IX. S. 24–33.

³ Падбярэскі Р. Беларусь і Ян Баршчэўскі // Баршчэўскі Я. Шляхціц Завальня. С. 342.

Мінска і Вільні, презідэнтам якіх быў родны дзядзька і апякун пасля смерці бацькоў Ян Ходзька, славуты ў той час літаратар, а таксама таварыства шубраўцаў, у якім І. Ходзька меў мянушку Віршайтаса (бог старалітоўскае міфалогіі), зноў жа схілялі яго да пазіцый аўтарытэтных яшчэ тады класіцыстаў. І. Ходзька піша оды, анекдонтыкі, сатыры, артыкулы ў “Wiadomości Brukowe”, вядзе палеміку з рамантыкамі (паэтычны ліст да А.Э. Адынца, свайго сябра). Асветніцкім духам прасякнуты і першы значны твор літаратара – аповесць “Падданы” (1829), якою захапляўся А. Міцкевіч ды раіў развіваць свой талент у гэтым кірунку.

Геніяльны А. Міцкевіч здолеў убачыць у гэтым яшчэ цалкам класічным творы патэнцыял будучых гавэндаў пісьменніка. Мажліва, адмовіцца ад старых літаратурных традыцый “дапамог” дзядзька, Ян Ходзька, сваімі гісторыка-мемуарнымі творамі, што стаяць ля вытокаў шляхецкага гавэнду ў літаратуры. Хоць агульна признана, што агромадную ролю тут адыграў А. Міцкевіч і яго “Пан Тадэвуш” (дарэчы, у альбом Людвікі Мацкевіч, будучай жонкі І. Ходзькі, паэт-прапрок запісаў верш “Незнаёмаі, далёкай, незнаёмы, далёкі...” за некалькі дзён да высылкі ў Расію ў 1824 г.). Менавіта ліцвінскі патрыятызм “Пана Тадэвуша” падахвоціў іншых ліцвінаў заняцца працаю дзеля сакралізацыі свае Бацькаўшчыны. А вось структуру “Ліцвінскіх малюнкаў” “падказаў” І. Ходзьку Генрык Равускі, які “сабраў” пад адным тытулам (“Успаміны Сапліцы”) шэраг шляхецкіх гавэндаў. І. Ходзька ўключыў у свой твор, які ён выдаў у шасці серыях (1840–1850, 1862), дваццаць шэсць гавэндаў. Жаданнне закрануць у сваіх творах больш далёкія часы (у “Ліцвінскіх малюнках” – гэта канец XVIII – пачатак XIX стст.), вывесці на сцэну “гавэндара” больш далёкага мінулага падказала ідэю “Ліцвінскіх паданняў”, што выйшлі ў Вільні чатырма серыямі (пяць гавэндаў) у 1852–1860 гг.

Дваццацігадовая літаратурная праца І. Ходзькі была належна ацэнена яго сучаснікамі. Ён карыстаўся заслужанаю славаю. А найбольш захаплялі чытача “Успаміны квестара” (квестарам манахі-бернардыны называлі брата, які збіраў ахвяраванні на кляштар). Пісьменнік, адмовіўшыся ад літаратурнае вытанчанасці, абраў дзеля свайго твора прымітыўную манеру апавядання. Яго аповесць – стылізацыя пад няхітры дзённік-успаміны ўяўнага квестара, былога маршалка двара полацкага ваяводы Міхала Лаўрыновіча, што, ратуючыся ад гневу гаспадара, знаходзіць прытулак за кляштарнымі сценамі. Специфіка “працы” квестара дае мажлівасць аўтару пазнаёміць чытача з

традыцыйным шляхецкім жыццём не такога ўжо й далёкага, але часткова забытага мінулага. Пазнаёміць з тым часам, калі ў краі панавалі іншыя законы і парадкі.

Абмяжаваўшы сябе паказам правінцыйнага, другараднага, I. Ходзька з-за грамадска-палітычнае сітуацыі ўнікаў “вялікае гісторыі краю”. Звернем, аднак, увагу і на іншую асаблівасць гістарызму I. Ходзькі. Адмовіўшыся ад байранаўскай рамантызацыі нацыянальнай гісторыі, пісьменнік “абпраменъвае” яе гофманаўскай іроніяй і гумарам. Дадзены аспект у параўнанні з “Успамінамі Сапліцы” Г. Равускага набывае ў I. Ходзькі больш моцнае гучанне. Не адважваючыся вывесці на сцэну героя тыпу Гражыны, Конрада Валенрода, Тадэвуша Рэйтана і г. д., пісьменнік выкарыстоўвае дзеля гэтага міфалагему Напалеона. Так, сцвярджает ён, магчыма, гісторыі і патрэбны такія постаці, але ці ж настолькі каштоўнае зробленае ім? Ці могуць яны дасягнуць тae мэты, якую ставяць перад сабою? Па сутнасці, I. Ходзька адмаўляеца ад ідэі нацыянальна-вызваленчай барацьбы на карысць маральна-этычнага змагання за душы грамадзян свайго краю. Таму невыпадкова пісьменнік дэталёва распрацоўвае некалькі аспектаў дадзенае проблемы: як адну з цэнтральных, трэба разглядаць сюжэтную лінію “стараста – старасціч”. Менавіта тут знаходзіцца адказ на балючае пытанне беларуса-ліцвіна сярэдзіны XIX ст., дзе шукаць вытокі няшчасця, у якім апынуўся край.

Зрэшты, тагачасным крытыкам (асабліва эмігранцкім) гэтага было недастаткова. Яны адшуквалі ў творах I. Ходзькі “ляяльнасць” да расійскіх уладаў, абвінавачвалі ў мімікрыі; сцвярджалі, што гістарызм пісьменніка ўяўны, павярхойны. Асабліва жорсткімі ў адносінах да I. Ходзькі былі артыкулы Ю. Клячкі і К. Уейскага пасля вядомае акцыі ўшанавання віленскімі літаратарамі Аляксандра II “Альбомам” у верасні 1858 г. А I. Ходзьку дасталося яшчэ й за іншыя “грахі”; напрыклад, зусім некарэкtnа вытлумачваліся дзеянні пісьменніка ў г. зв. справе “вызвалення сялян”. Больш за тое, К. Уейскі імкнуўся ахарактарызаваць I. Ходзьку як пана-прыгнятальніка, які цешыщца, бачачы, як катуюць бізунамі музыка. А вось У. Сыракомля сцвярджаў зусім адваротнае: “Довад даверу да яго народа – абронне ў 1861 годзе міравым пасярэднікам у Свянцянскім павеце”. Аўтарытэт Ходзькі-пісьменніка сярод шматлікіх чытачоў, сярод адукаванага класа грамадства падмацоўваўся, такім чынам, ушанаваннем сярод простага люду.

Ян Чачот (1796–1847) пачаў сваю літаратурна-фальклорыстычную дзейнасць яшчэ ў філамацкія часы, калі ў яго творчай працы з'явілася арыентацыя на беларускую народную песню, на беларускае слова. Растворычыць гэта можна тым, што сябра А. Міцкевіча паходзіў з найбяднейшае шляхты, роднаю моваю якое была беларуская. Пра гэта сведчыць і прыпіс да песні “Панічыку, наш кароліку”, змешчанай у “Вясковых песенках з-над Нёмана і Дзвіны”:

Гэтую песню я вывучыў ад жней у 1806 ці 1807 годзе ў Баранавічах, у Мышанская парафії, Наваградскім павеце, будучы яшчэ хлапчуком, і да гэтага часу захаваў яе разам з мелодыяй у памяці¹.

Да паступлення ў дамініканскі калегіум у Наваградку дачыненні Я. Чачота з польскаю моваю насілі нерегулярныя харктар, хоць рыхтуючыся да вучобы, ён мусіў вывучаць яе. Апынуўшыся ў коле віленскіх студэнтаў, большасць якіх выхоўвалася ў польскамоўных сем'ях, а беларускую мову ведала павярхонна, Я. Чачот становіцца першым, хто ўводзіць беларускі фальклор (а пасля і мову) у літаратурны ўжытак філаматаў, прадвызначыўшы гэтым узлёт рамантычнага генія А. Міцкевіча. Сам жа Я. Чачот так і застаўся на прадрамантычных пазіцыях², але вусная народная творчасць беларускага народа становіцца яго ўлюблённым захапленнем.

Ужо ў філамацкі перыяд ім быў падрыхтаваны зборнік песняў у трох частках (1. “Песні Яна, спяваныя дзеля Зосі”; 2. “Зосіны песні, прыстасаваны да народных вясковых песняў, з музыкай”; 3. “Элегіі”), у якім шмат твораў, напісаных паводле беларускіх песняў, якія ён памятаў з дзяцінства. Харктэрна, што Я. Чачот не мае ў гэты час фальклорных запісаў³: пра гэта сведчаць шматлікія прыпісы ў зборніку, накшталт: “Радкі, узятыя ў двукоссе, пазычаны з песні, якая співаецца на гэтую ноту. Наступных не ведаў і “даштукаў”. У “Дадатку” да зборніка паэт абгрунтаваў сваю задуму пісаць творы паводле народных песняў. Па-першае, гэта імкненне, “каб прыемныя мелодыі народных песняў сталі сваім дзеля вышэйшага класа”⁴, г. зн. што ён, адзін з нешматлікіх абазнаных у гэтай справе, робіць тое, чаго не могуць іншыя: з дапамогаю народнае песні бліжае сялян і шляхту.

¹ Piosnki wieśniacze z-nad Nimna i Dźwiny, z dołączeniem pierwotwórnymi w mowie sławiano-krewickiej. Wilno, 1844. S. 47.

² Допарт Б. Творчасць Яна Чачота ў кантэксце філамацкага паэзіі // Шляхам стагоддзяў. Мн., 1992. С. 66.

³ У “Дадатку” ён гаворыць, што сабраў усяго каля трыццаці песняў.

⁴ Чачот Я. Наваградскі замак: Творы. Мн., 1989. С. 169.

Ён за тое, каб яго творы прыйшлі “ў пакоі”, а таксама, каб вярнуліся пад страху, апрацаваныя ды на іншай мове. Па-другое, прыцягнуць увагу да вясковых песняў, абудзіць ахвоту да іх збірання – зноў жа з тою мэтаю. Па-трэцяе, усё гэта, на ягоную думку, будзе пабуджаць пана да палягчэння быту сялянаў.

Дзесяцігадовая ссылка не перамяніла асветніцкіх поглядаў Я. Чачота, не перамяніла і яго дэмакратызму. Атрымаўшы дазвол пасяліцца ў Лепелі, Я. Чачот, нягледзячы на клапатлівую службу сакратара ў дырэкцыі Бярэзінскага канала, пачынае займацца тым, да чаго ўсё жыццё цягнулася яго душа: за год-два ім быў падрыхтаваны (пра гэта сведчыць прадмова, напісаная ў 1834 г.) першы томік “Вясковых песняў з-над Нёмана”. Верагодна, дзеля перакладу паэт выкарыстаў фальклорныя запісы, зробленыя ў ваколіцах Беліцы і вёскі Стокі. Іх дасылала яго малодшая сястра Тэкля. Што штурхала паэта перакладаць беларускі фальклор, ён тлумачыць сам у прадмове да зборніка:

Слухаючы з ахвотай вясельныя, дажынкавыя, купальскія ды іншыя песні, не раз будзем мы прыемна задаволены і, што яшчэ больш важна, набудзем большую прыхільнасць да нашых добрых земляробаў¹.

Як бачым, Я. Чачот фактычна паўтарае тыя ж думкі, што і ў “Дадатку” да “Зосіных песняў”. Разам з тым, з’яўляюцца і новыя:

Як бы я быў шчаслівы, калі б гэтыя песні былі скарыстаны ў нас на святкаванні Дажынак, Купалы і павялічылі тую ўзаемную прыхільнасць пана і селяніна, ад якой так многа залежыць!²

Найвялікшай мара паэта – каб сяляне заспявалі яго польскамоўныя песні! Як растлумачыць гэта? Тым, што цёмны беларускі люд трэба далучаць да асветы праз польскую мову, ці што польская справа на Беларусі загіне, калі не будзе збліжацца з простым людам? Ці, можа, клопат пра маральнае ўдасканаленне грамадства больш хвалюе Я. Чачота?

Першы томік “Вясковых песняў з-над Нёмана” ўбачыў свет у 1837 г. у віленскай друкарні Завадскіх і меў, пэўна ж, поспех. Гэта заахвоціла Я. Чачота да працы. Ён просіць сваіх знаёмых дасылаць яму вясковыя песні. Па падліках Л. Малаш, толькі наддзвінскіх песняў было ў Я. Чачота 557³. Ён крапатліва працуе над імі і, урэшце, у 1839

¹ Чачот Я. Наваградскі замак: Творы. С. 171.

² Тамсама. С. 172.

³ Каханоўскі Г.А., Малаш Л.А., Цвірка К.А. Беларуская фалькларыстыка. Эпоха

ды 1840 гг. выдае яшчэ два зборнікі¹. Параўнанне народных песняў двух рэгіёнаў дало мажлівасць паэту-перакладчыку зрабіць важную выснову: калі ў прадмове да першага томіка ён пісаў, што “на адлегласці колькі міль, нават паўмілі зусім розныя співаюцца песні”², дык у прадмове да трэцяга, што

нават у далёка адлеглых паміж сабою вёсках яны вельмі падобныя, з невялікім часам адхіленнямі ў словаҳ. Нёман і Беліца ад Дзвіны і Бярэзіны і лепельскіх аколіц няблізкія, а песні іх усё ж падобныя; гэтакія ж песні і над Вілій у Завілейскім павеце. Хто іх папераносіў? Не друк і творы, а памяць, сэрца і вусы братніх плямёнаў³.

Шчыраю любоўю да простага чалавека, надзеяю, што прамень святла загляне ў цёмную хату, прасякнуты верш-прысвячэнне Я. Чачота “Любым сялянам з-над Нёмана і Дзвіны”, змешчаны ў трэцім томіку “Вясковых песняў”:

Калі ж вы чытаць ужо будзеце, брацця?
Вы ўведалі б з Божае ласкі,
Што вам неслі шчыра мы гэта багацце –
Ніў вашых калоссе і краскі.
Я з сэрцам удзячным дар шчодры во гэты
Кладу перад вамі мрою:
Калі і да вас блісне променъ асветы,
Вы возьмеце дар мой з сабою.
А сёння хай знаюць вяльможныя людзі,
Хто працай узнёс іх у свеце.
Уклаў Бог адны нам пачуцці у грудзі,
Мы ўсе – адной мацеры дзеци⁴.

(Пераклад К. Цвіркі)

Варта адзначыць, што ўжо ў прадмове да першага томіка Я. Чачот абяцае, “Калі збор песняў павялічыцца”, выдаць іх разам з тэкстам арыгіналу. На справе гэта стала магчымым толькі ў 1844 г. у чацвёртым томіку “Вясковых песняў”. У гэты час хворы паэт атрымаў дазвол вярнуцца на радзіму: да снежня 1844 г. жыве і працуе ў Шчорсах бібліятэкам графа Адама Храптовіча. Дык дзеля чацвёртага

феадалізму. С. 118.

¹ Piosnki wieśniacze z-nad Niemna i Dźwiny. Wilno, 1839. (Тут 26 наднёманскіх песняў і 94 наддзвінскія). Piosnki wieśniacze z-nad Dźwiny. Wilno, 1840. (Тут усе сто песен наддзвінскія).

² Чачот Я. Наваградскі замак: Творы. С. 171.

³ Тамсама. С. 172.

⁴ Чачот Я. Выбраныя творы. Мн., 1996. С. 64.

томіка выкарыстаны песні Наваградчыны. Праўда, падаючы арыгіналы беларускіх песняў, Я. Чачот захоўвае наступную прапорцыю: 10 наднёманскіх і столькі ж наддзвінскіх.

Але найбольш цікавае ў томіку – гэта 28 твораў на беларускай мове, гэтак званыя “Уласныя вясковыя песні”. Тут Я. Чачот асноўную ўвагу звяртае на маральнае ўдасканаленне сялянаў. Ён вучыць ѿмнага, забітага горам мужыка самым простым рэчам: не губіць сваё жыццё ў гарэлцы, не гультайнічаць, быць сумленным чалавекам, руплівым гаспадаром. Прычыны народнае нядолі паэт бачыў у абыякавасці пана, у ліхім аканоме, а таксама і ў самім селяніне, які прапівае гроши, не ўмее ўжыць іх так, каб яны прыносілі карысць. Ва “Уласных вясковых песнях” Я. Чачот сцвярджае, што чалавек ад прыроды разумны і добры, трэба толькі ўмець дапамагчы яму:

Паночки, нашы кветачкі,
Вучыце нас, свае дзетачкі,
Як мы маём лепей жыці,
На вас, на сябе рабіці¹.

Яго ідэал мужыка ўвасоблены ў вобразе такога селяніна, які

Трэзвы, гаспадарны!
Для такога ў цэлым року
Жадын час не марны!

Лад у грамадстве, на яго думку, можа ўсталявацца, калі стануць гарманічнымі адносінамі між селянінам і панам:

Пана Хрэптаўіча мужыкі хароши,
Вясёлы, адзеты да і не без гроши.
(...) Мы панам шчаслівы! Да Бога заклічам:
Дай век доўгі жыці з нашым Хрэптаўічам!

Дасягнуць такой салідарызацыі немагчыма з-за аканома, які “грош пану ў кішэню, // А два сабе ўложыць”. Фактычна, Я. Чачот паўтарае асветнікаў XVIII ст., якія з дапамогаю “ідэі добра гана” збіраліся “даць грамадству мільён свядомых грамадзянаў”. Салідарызацыя ў тагачасных умовах давала патрыётам шанец і надзею на адраджэнне. Па гэтай прычыне паэт шмат увагі надае гаротнаму становішчу простага люду: праз іх маральнае ўдасканаленне, верыць ён, можна прыйсці да справядлівага жыцця.

Цікава, што да “Уласных вясковых песняў” Я. Чачот дадае і польскамоўныя іх адпаведнікі. Гэта ці не самая вялікая Чачотавая за-

¹ Чачот Я. Выбраныя творы. С. 187. Далей цытаты даюцца па гэтым выданні.

гадка. Польскія даследчыкі задаюцца пытаннем: навошта паэт перакладаў з беларускай мовы, ці не лягчэй было б адразу напісаць іх па-польску? І даюць адказ:

Справа ў тым, што ён свядома працаваў на народную культуру беларускай вёскі адначасова ў двух кірунках. Мясцовыя тэксты прызначаліся дзеля беларускага люду, асабліва дзеля тых, хто ўмей чытаць, у той жа час польскія тэксты паэт скіроўваў да дзедзічаў, аканомаў і дворні, да асяроддзя, якое ў вялікай ступені адказвала за ўзровень вясковае культуры¹.

Але калі ўлічыць, што адукаваны селянін не горш чытаў па-польску за аканома ці дворню, а Чачотавыя зборнікі магла набыць толькі заможная шляхта, дык становіща зразумела, што пытанне гэта такім чынам не вырашыць. На нашу думку, звярт Я. Чачота да творчасці на беларускай мове – гэта падсвядомае выяўленне стану ягонае душы, не цалкам яшчэ атручанае польскаю школаю, польскім касцёлам, польскаю ідэалогіяю. Менавіта думкі, што да маральнага ўдасканалення грамадства неабязвязкова ісці праз польскую культуру. Аднак пра тое, што думкі паэта насілі супярэчлівыя харектар, сведчыць пераклад “Уласных вясковых песняў” на польскую мову. Пра гэтую ж супярэчнасць сведчаць і два наступныя томікі “Вясковых песняў”². Зборнік 1845 г. – гэта, фактычна, вяртанне Я. Чачота ў 30-я гг.:

Народныя песні, аздобленыя музыкай вядомых кампазітараў і пры выкананні добрымі галасамі, абудзяць больш жывую ўвагу да аўтараў гэтых песняў – сялянаў³.

Тут на першым плане і задача ўзбагачэння польскай культуры: дзеля разнастайнасці паэт перакладае нават украінскія песні, пачутыя ім ад знаёмых, а таксама са зборніка Вацлава з Алеска і Жэгота Паўлі. Зусім іншы наступны, апошні томік. Мяркуючы па ім, можна казаць пра тое, што Я. Чачот бачыў будучыню беларускай мовы, беларускай культуры:

Выдаючы сто песенъ, крыху прыказак на славяна-крывіцкай мове і яе самабытных слоў, я хацеў бы мець столькі ведаў і здольнасцей, каб даць нейкі граматычна-гістарычны нарыйс гэтае мовы і падрыхтаваць для даследчыкаў славяншчыны грунтоўныя заўвагі, але паколькі гэта немагчыма, мушу абмежавацца адной

¹ Świrko S. Z Mickiewiczem pod rękę czyli Życie i twórczość Jana Czeczota. Warszawa, 1989. S. 257.

² Piosnki wieśniacze z-nad Niemna, Dniepra і Dniestra. Wilno, 1845; Piosnki wieśniacze z-nad Niemna і Dźwiny, niektóre przysłowia і idiotyzmy, w mowie słowiano-krewickiej, z postrzeżeniami nad nią uczynionemi. Wilno, 1846.

³ Piosnki wieśniacze z-nad Niemna, Dniepra і Dnistra. S. XII.

падрыхтоўкай для іх невялікага матэрыялу да падобных заўваг і накідаць некаторыя, хоць сціплья назіранні, якія ў мяне ў гэтых адносінах узніклі. Грунтоўны раздум над гэтай мовай, на якой на нашай памяці любілі размаўляць паміж сабою старыя паны, што яшчэ жывуць, на якой дагэтуль гавораць паны і аканомы з сялянамі, на якой пісалі ў нас некалі афіцыйныя акты, застаецца цалкам якомунебудзь здольнаму, можа селяніну, што праз навуку ўзнімцеца да дольш глыбокага разгляду дасканала вядомай яму мовы¹.

Здавалася б, у грамадстве адбыўся пэўны зрух, які даўмагчы-
масць гаварыць пра раней забароненае. Але ніякіх пераменаў у
дзяржаўнай палітыцы і ў грамадскай свядомасці ў сярэдзіне 40-х гг. не
было. Не з'явілася ў гэты час аніякіх навуковых працаў, дзе б закрана-
лася гэтае пытанне. Таму слушна сцвярджае У. Мархель, што ў працэ-
се паглыблення ў працу над перакладамі беларускіх народных песняў
Я. Чачот перагледзеў свае зыходныя пазіцыі і “ў рэшце рэшт востра
ўсвядоміў неабходнасць таго, каб адрасаваць фалькларыстычную пра-
цу і ўласную песеннную творчасць не толькі польскамоўнаму, але і
беларускамоўнаму чытачу”². Аднак жа “Песні земляўласніка”, “Ма-
ральныя апавяданні для дзяўчат”, “Рэлігійная паззія”, “Літоўскія
песні”, “Жмудзь і Літва ў карыкатуры” ды інш. працы паэта абавязыва-
юць вельмі асцярожна гаварыць пра перамену ў поглядах Я. Чачота.
Польскамоўнае асяроддзе настолькі моцна трымала паэта, што
зрабіўшы крок ад яго, пасля даводзілася рабіць ледзь не столькі ж на-
зад. Народжанаму на гістарычнай Літве ў той час немагчыма было
ўзначаліць беларускі рух: аднаго спачування і любові да русінскага ці
крывіцкага племені мала. Беларуская дзейнасць Я. Чачота, што
вынікала з яго беларускага паходжання і абароны беларускага пры-
гоннага селяніна, сталася сапраўдным каталізатарам росту нацыя-
нальнай свядомасці адукаванага беларускага абывацеля. Чачотаў
уплыў быў настолькі магутны, што наступныя пакаленні беларусаў
залічылі яго ў шэраг пачынальнікаў новай літаратуры.

Ігнат Легатовіч (1796–1867) нарадзіўся ў маёнтку Малая Капліца Гродзенскага павета ў шляхецкай сям’і. Атрымаўшы дыплом магістра Віленскага ўніверсітэта (1817), працеваў выкладчыкам лацінскае мовы ў Мінскай гімназіі (1817–1839), школьнім інспектарам ў Лепелі і Вілкаміры. У 1846 г., страціўшы зрок, пераехаў у Мінск, дзе заняўся рэпетытарствам і літаратурнаю творчасцю. Вер-

¹ Чачот Я. Наваградскі замак: Творы. С. 178–179.

² Мархель У.І. Прадвесце. Беларуска-польскае літаратурнае ўзаемадзеянне ў першай палавіне XIX стагоддзя. Мн., 1991. С. 49.

шы і эпіграмы I. Легатовіча карысталіся вялікаю папулярнасцю ў тагачасным грамадстве. Паэт высмейваў і агульначалавечыя заганы, і непрыстойныя паводзіны ды ўчынкі канкрэтных асобаў. Эпіграмы I. Легатовіча скіраваны супраць зладзеяў, п'яніцаў, злосных жонак:

“Харон! Маю нядайна перавёз ты жонку
Элеанору?” – “Так”. – “То дзе ўжо тая ведзьма?” –
“На Елісеях”. – “А ў якую мне старонку?” –
“Туды ж”, – сказаў Харон. – “То лепш у пекла едзьма”¹.
(Пераклад У. Мархеля)

З’едліва іранізуе паэт са скупых

Хто болей бліжнім спрыяе,
Болей любві да іх мае,
Чымся скупец? Бог да раю,
Пэўна, яго ўжо залічыць:
Грошы жыщё ўсё збірае
Тым, хто яму смерці зычыць².
(Пераклад К. Цвіркі)

і графаманаў

– Вой,вой! Дом мой абабралі!
– Ах, шкадую, пан цябе я.
– Вершы ўсе мае пакралі!
– Ах, як шкода мне зладзеяў!³

(Пераклад К. Цвіркі)

“Асаблівы рахунак выстаўляў ён дактарам праз шматварыянтнае раскрыццё вобраза эскулапа, лячэнне якога не толькі спустошвае кішэню хворага, але і скарачае яго чалавечы век. Тут, найхутчэй, выявіўся горкі жыщёвы вопыт паэта: страціўши зрок, ён доўга і безвынікова спрабаваў вярнуць яго з дапамогаю медыцыны”⁴:

Павел-лекар без сумнення
Не жыве з таго ўжо лета;
Ён памёр, як збаўца света,
Дзеля нашага ўцалення⁵.

¹ Цыт. па: Мархель У. На кампактнай мастацкай плошчы // Мархель У. Присутнасць былога. С. 75.

² ЛiМ. 1996. № 40. 4 кастр.

³ Тамсама.

⁴ Мархель У. На кампактнай мастацкай плошчы // Мархель У. Присутнасць былога. С. 71.

⁵ Раса нябёсаў на зямлі тутэйшай: Беларуская польскамоўная паэзія XIX стагоддзя. Мн., 1998. С. 263.

(Пераклад У. Мархеля)

Самым вядомым творам І. Легатовіча была эпіграма на смерць жорсткага прыгонніка маршалка Міnsкае губерні Леана Оштарпа:

Са смерцю Оштарпа
усё інакшым стане:
Панове кінуць піць,
Пачнуць есці сяляне¹.

(Пераклад К. Цвіркі)

Сацыяльны аспект з'яўляецца асноўным і ў эпіграме “Адказ хлопа”:

Лямпы ўсе гарашь: да пеўняў
Зноў банкет у пана, пэйне,
У палацы – скрыпак зыкі,
Жарты, радасныя ўсклікі,
Скокі, тосты, а задзіры
Унь салют даюць з марціры.
“Хлоп, з якой той баль прычыны?
Там вяселле? Імяніны?”
Хлоп жа, бледны, абадраны,
У адказ: “Фэст гэткі ў пана
Кожны дзень: з заморскіх чашаў
За здароўе там п’юць наша”².

(Пераклад К. Цвіркі)

Пэўна, антыпрыгонніцкі пафас дадзеных твораў І. Легатовіча стаўся тою акалічнасцю, якая звязала асобу паэта з ананімна надрукаваным у альманаху Адама Пянкевіча “Bojan” (1838) вершам “Скажы, Вяльможны Пане...”

– Скажы, Вяльможны Пане,
Што в нашым будзе стане?
Бо мне не што ш казалі,
Што вы неслушне давалі
У марцу подымнэго?
– A tobie, chłopie, co do tego?
– Правда што вы панамі,
Покуль жывеце над намі!..
Але што з того будзе?
Колі станем на судзе?
Не скажэш, пане, тэго:
Co tobie, chłopie, do tego¹.

¹ ЛiМ. 1996. № 40. 4 кастр.

² Тамсама.

“Яго змест вельмі паказальны: у ім заключаеца нібы кароткі пераказ пазнейшай беларускай літаратуры, якая дзесяцігоддзямі будзе асвятляць выключна дачыненні селяніна да шляхты”², – пісаў польскі вучоны Юзаф Галомбак, сцвярджаючы ўслед за Раманам Суніцаю (Рамуальдам Зямкевічам)³ аўтарства І. Легатовіча. Аднак прыняўшы пад увагу шматлікія недакладнасці ў працах Р. Зямкевіча, можна ўсумніцца ў гэтым. Сапраўды, выдавец “Bojana” А. Пянькевіч (1811–1879) у трэцім томе (1837) Віленскую медыка-хіургічную акадэмію, ён заняўся літаратурна-выдавецтвам дзеянасцю. Кола яго знаёмых нешматлікае: у асноўным гэта блізкія на радзіме, віленская інтэлігенцыя, студэнты. (Прозвішчы апошніх, у тым ліку і Ф. Савіча, сустракаюцца ў спісе падпісчыкаў на сямітомнік А. Пянькевіча “Wybór poezji z pisarzów polskich”. Wilno, 1835–1837). Дык мажліва, што верш “Скажы, Вяльможны Пане...” быў напісаны нейкім з сяброў Дэмакратычнага таварыства, атмасфера якога больш чым спрыяла нараджэнню такіх радкоў. Апрача таго, у Вільні жыў літаратар і паэт ксёндз Людвік Трынкоўскі, антыпрыгонніцкія творы якога шырокая вядомы⁴. Цікава, што менавіта Л. Трынкоўскому паказваў Ф. Савіч свае вершы. Адносна забароны і канфіскацыі альманаха, здаецца, няма канкрэтных матэрыялаў. Хутчэй за ўсё другая частка “Bojana” не выйшла па фінансавых прычынах. Так, на першы томік падпісаліся 72 асобы (увесь наклад склаў 75 экзэмпляраў⁵), а г. зн. падпіска не пакрывала выдаткаў на выданне. Дык, як часта было ў тых часах, выдаваць наступныя, нават падрыхтаваныя часткі не мела сэнсу.

Гаўдэнты Радзіслаў Шапялевіч⁶ займаў прыкметнае месца ў літаратурна-грамадскім руху 40-х гг. XIX ст. Ужо ў Полацкай

¹ Śpiewek z biało-ruskiego narzecza // Bojan. Część pierwsza. 1838. S. 224.

² Gołębek J. Wincent Dunin-Marcinkiewicz. Wilno, 1932. S. 26.

³ Гл.: Суніца Р. Нацыянальнасць у В. Дуніна-Марцінкевіча // Заходняя Беларусь. Вільня, 1924.

⁴ Geniusz wieku // Pisma Rozmaite. 1838. S. 20–32; Biruta. 1837. S. 319–332.

⁵ Гл.: Inglot M. Polskie czasopisma literacki ziem litewsko-ruskich w latach 1832–1851. S. 76–78.

⁶ Шапялевіч Гаўдэнты Радзіслаў (1800–1846), беларускі польскамоўны паэт. Пасля закрыцця Полацкай езуіцкай акадэміі (1820) служыў у Пецярбурзе ў 1820–1830 гг. калежскім сакратаром у Дэпартаменце Духоўных спраў замежных веравызнанняў. У 1830–1834 гг. працеваў настаўнікам лацінскай мовы ў Віцебскай гімназіі.

езуіцкай акадэмії ён пачаў пісаць вершы, асобныя з якіх друкаваліся ў “Miesięczniku Połockim”:

Nie chcę tego, co świat ceni,
Pereł i drogich kamieni,
Które Murzyn upałony
Przesyła z dalekiej strony
(...) Ku tobie, Rudnianko cicha,
Serce me spakojne wzdycha.
Twoje przyjemne ustronie
Niesie rozkoszy w swym łonie¹.

Так прызнаваўся ён у любові да родных мясцінаў, да рэчкі Руднянкі ў вершы “Памяркоўнасць” (“Mierność”). Дык нягледзячы на тое, што шмат месца ў яго творчасці займае наследаванне антычным аўтарам (“Dyogenes drugi”, паэма “Psycha”), абвінавачванні Р. Падбярэскага² ў адрас паэта нельга лічыць слушнымі. Бо ёсьць у яго верш “Rubon”³, які па ўсёй верагоднасці прызначаўся дзеля альманаха К. Буйніцкага. Аднак па невядомых прычынах адзін толькі Г. Шапялевіч з усіх вядомых літаратараў, што жылі ў 40-я гг. на Беларусі, не надрукаваў аніводнага свайго верша ў “Rubonie”. Толькі “Niezabudka” і “Tygodnik Petersburski” змяшчалі яго творы, напрыклад, верш з першага томіку “Niezabudki” “Wszędzie Ty”:

Як ветрык абудзіць цішу лясную
І срэбны ручай у даліне прачнецца,
Здаецца мне, голас твой звыклы я чую,
Што песня твая у душу маю льецца
І сэрца маё чаруе!
Як сонца спапеліць цені начныя,
І водны крышталь пазалотай зайграе,
Здаецца мне, косы твае усплываюць,
Пярсцёнкі тваіх валасоў залатыя!⁴

(Пераклад К. Камейшы)

Аднолькавасць поглядаў лучыла Г. Шапялевіча з Т. Лада-Заблоцкім⁵, хоць пазнаёміцца асабіста ім давялося толькі ў часе следства па справе “О песне возмутительного содержания, найденой в до-

¹ Szepielewicz G. Mierność // Miesięcznik Połocki. 1820. T. 4. № 2.

² Падбярэскі Р. Беларусь і Ян Баршчэўскі // Баршчэўскі Я. Шляхціц Завальня. С. 343.

³ Szepielewicz G. Rubon // Niezabudka. 1843. Pok czwarty. S. 244–250.

⁴ Шапялевіч Г. Усюды ты // Маладосць. 1992. № 8. С. 172.

⁵ ЦДГА РБ. Ф. 3157. Воп. 1. Адз. зах. 181. С. 15, 46.

ме чаусскага городничаго”. Пазбаўлены пасады настаўніка, ён мусіў пакінуць Віцебск і пасяліцца ў маёнтку Рудня Невельскага павета, куды штолета ў 30–40-я гг. будзе прыязджаць і дасылаць лісты з Пециарбурга Я. Баршчэўскі.

Марцін Асорыя-Цяплінскі нарадзіўся ў шляхецкай сям’і на Слонімшчыне. Год, калі прыйшоў на свет пісьменнік, можна вызнаць паводле аўтабіографічнага аповесці “Кадэт” – 1802 г. Гэтая дата, пэўна, не будзе пярэчыць таму, што ў 1842 г. Андрэй Падбярэскі, брат славутага крытыка і выдаўца Рамуальда Падбярэскага, называе пісьменніка маладым чалавекам, які ніяк не можа вылечыцца ад ран, атрыманых на Каўказе.

Тадэвуш Туркоўскі, што працеваў з архівам кнігавыдаўцоў Завадскіх у Вільні ды выдаў у 1935–1937 гг. трохтомныя “Materjały do dziejów literatury i oświaty na Litwie i Rusi: Z archiwum drukarni i księgarń Józefa Zawadzkiego w Wilnie z lat 1805–1865”, на падставе неўядомых крыніцаў сцвярджаў у “Polskim Słowniku Biograficznym”, што Марцін Асорыя-Цяплінскі ў 1831–1833 гг. адбываў ссылку на Каўказе. У выгнанне будучы паэт, відаць, трапіў за ўдзел у Лістападаўскім паўстанні 1830–1831 гг. Аднак паранены ў баях з горцамі, ён быў адпраўлены на Бацькаўшчыну. Паводле Т. Туркоўскага, жыў паэт у бацькоў у маёнтку Крупава, а паводле А. Падбярэскага, – у Цяшэйкаве на Слонімшчыне. (Вершы паэта першае паловы 30-х гг. пазначаны, што напісаны яны ў Крупаве, а другое паловы – у Цяшэйкаве).

У другой палове 30-х гг. Марцін Асорыя пачаў супрацоўнічаць з віленскімі польскамоўнымі выданнямі. Перш-наперш з альманахам Юзафа Крачкоўскага “Biruta”: у томіку на 1837 г. ён змяшчае пераклады чэшскіх і ўкраінскіх народных песняў, а на 1838 – “Сербскую баладу” і верш “Украінец”, да якога абраў наступны эпіграф: “Слава наша козацкая нех не загубае!”

Захапленне паэта напачатку ўкраінскаю тэматыкаю пазней перарасце ў працу над фальклорам і іншых славянскіх народаў. Ён будзе змяшчаць свае пераклады і ў мясцовых і ў варшаўскіх выданнях: у альманаху “Bojan”, часопісах “Ondyna Druskiennickich źródeł”, “Biblioteka Warszawska” ды іншых.

Зусім натуральная, што М. Асорыя-Цяплінскі ў хуткім часе прыйшоў і да працы над беларускім фальклорам. На жаль, яна не захавалася. Дык застаецца адно толькі яшчэ раз нагадаць радкі пра

М. Асорыя-Цяплінскага з ліста Андрэя Падбярэскага да брата Рамуальда, змешчаныя ў газеце “*Tygodnik Petersburski*”:

Ён цалкам паглыбіўся ў грамадскія справы, падзяляючы час між гістарычнымі і філалагічнымі працамі, пераплютаючы крапатлівія даследаванні частым сягненнем у краіну ўяўлення ды пачуцця. У выніку гэтага двайнога занятку былі падрыхтаваны да друку трох томікі “*Poezij*”, у большай частцы арыгінальныя. Першы з іх уключае балады, аповесці, легенды-прыказкі і г. д., у большай частцы з народных вясковых паданняў; у другім будуць песні, узоры якіх былі надрукованы ў альманахах, а трэці пад назваю “*Pamінki*” (“*Pominek*”) (што значыць народны абраад у нашых сялян, падобны на Дзяды) завершыць рыфмаваную гісторыю пачуццяў самотніка-паэта, зык сэрца, кранутага ўспамінамі мінулага. Але значна важнейшай працай з’яўляецца збор народных песняў на ўсіх гаворках, якія гучалі колісь у межах даўнейшае Польшчы. У яго бачыў я да 300 песняў, нідзе дагэтуль неапублікованых, у большай частцы з арыгінальнымі мелодыямі. Праца гэтая заслугоўвае тым большае ўвагі, што п. Цяплінскі, лепш зразумеўшы мэту падобных збораў, пакідае іх у першаснай форме і постаці, без прыстасавання да пакаёвага ўжытку пры фартэп’яна, як зрабіў Ян Чачот: п. Цяплінскі занатоўвае паэзію нашага люду ва ўсёй яе наўнасці, а мелодыю песні пазначае музычнымі знакамі, як гэта зрабіў ты са сваім зборам “*Беларускіх песняў*” паводле парады Карала Ліпінскага. Але самы важны намер п. Цяплінскага – укладанне поўнага “*Слоўніка прыказак*”, перадусім, тых, што існуюць толькі у мове нашага часу; іх ён сабраў ужо блізу 6000¹.

У сярэдзіне 40-х гг. М. Асорыя-Цяплінскі наладзіў сувязі з літаратурнаю групу, якая ўвайшла ў гісторыю літаратуры як “варшаўская багема” (“*cyganierija warszawska*”). Разам з імі ён выдаў альманах “*Snopek Nadwiślański*” (1844), дзе змешчана і яго аповесць “Кадэт”, а таксама шэраг вершаў, у тым ліку і алегарычнага гучання:

Гэй вы, каласы і кветкі,
Да мяне давайце ў снопік!
Хоць у помач не йдуць дзеткі,
Ды я рупны, ўвішны хлопік².
(Пераклад У. Мархеля)

Жаданне сабраць “каласы і кветкі” трэба разумець як спробу аб’яднаць разрозненія літаратурныя сілы, як спробу прынесці сваёй дзейнасцю карысць роднаму краю. Невыпадкова, што ў гэты час пісьменнік ліставаўся з віленскім выдаўцом Адамам Завадскім наконт выдання “*Snopka Nadniemeńskiego*”, а таксама збору сваіх твораў. Планы пісьменніка не ажыццяўліся: 3 жніўня 1847 г. ён памёр.

¹ *Tygodnik Petersburski*. 1842. № 20.

² Цяплінскі М. Снопік // Раса нябёсаў на зямлі тутэйшай. С. 533.

Гумарыстычнае апавяданне М. Асорыя-Цяплінскага “Нешта тут сабакам смярдзіць” хоць і напісана ў Варшаве, але ў аснову пакладзены беларускі матэрыйял, хутчэй за ўсё пэўная жыщёвая гісторыя з родных мясцін пісьменніка. Калі яшчэ прыгадаць той рукапісны “Слоўнік прыказак”, пра які пісаў А. Падбярэскі, дык высвятляеца яшчэ адна крыніца гэтага па сутнасці двухмоўнага твора, у якім выдатна абмаляваны характеристы прадстаўнікоў тагачаснай беларускай шляхты і панства. Пісьменнік іранізуе і кпіць са сваіх герояў: з былога ваякі пана Саросіка, з абмежаванае пані Марылі, што хоча выдаць дачку за багатага ўладальніка Ліхаштурхаў, з дзіцячае наіўнасці Юзі, з пана презідэнта, продкі якога адказвалі за лад у краіне, а яго клопаты настолькі змізэрнелі, што яму застаецца толькі “смярдзець сабакам”.

Міхалу Борху¹, аднаму з самых актыўных аўтараў “Rubonu”, таксама належыць прыкметнае месца ў літаратурна-грамадскім руху Беларусі. Ён у сваёй творчасці ў адрозненне ад большасці тагачасных літаратараў арыентаваўся не на народныя паданні ды песні, а на гістарычныя крыніцы і хронікі. Яго фантазія “Герцыка” напісана, вेрагодна, пра тыя ж (ці падобныя) гістарычныя падзеі, паданні пра якія выкарыстаў А. Гроза ў “Глухім возерах”. Князь Герцыкі Вісевальд змагаеца з крыжакамі-хрысціянамі ды, як і Князь-рыцар з твора А. Грозы, паліць свой замак і знікае з верным яму людам.

М. Борх выводзіў свой радавод ад нарманаў, дык усе яго творы так ці інакш сілкуюцца нарманскай тэорыяю паходжання крывіцкае знаці. Так, вершаваную аповесць пра Рагнеду аўтар называе нарманскую; нават штылет, якім герайні будзе пагражана Уладзіміру, прынясе ёй у Кіеў скальд-вараг; а сына Ізяслава княгіня навучае нарманскім звычаям. Можа, крыху адступіць М. Борх ад нарманскай тэорыі ў аповесці (Р. Падбярэскі, які бачыў ў рукапісе два тамы гэтае працы, называе яе раманам) “Гісторыя ў легендзе” – жыццяпісу Ефрасінні Полацкай.

А самае цікавае ў яго творах – гэта прыпісы, дзеля напісання якіх паэт-гісторык выкарыстаў зборы Прэльскаяе бібліятэкі, “багатае на хронікі ды рэдкія рукапісы”. І ўсё ж ацэнку Р. Падбярэскага творчасці М. Борха трэба прызнаць слушнаю:

---

¹ Борх Міхал (1806–1881), польскамоўны паэт, перакладчык, гісторык, уладальнік маёнтка Прэлі ў Дынабургскім павеце. Задума твора пра Ефрасінню Полацкую ўзнікла ў палеміцы з расійскімі гісторыкамі, якія безапеляцыйна залічалі святую ў лік рускіх праваслаўных дзеячаў.

Працы графа, будучы вучонымі і з маральнымі мэтамі напісаныя ў форме французскіх раманаў, хоць і маюць сувязь з палітычнаю гісторыяю Беларусі, не з'яўляюцца народнымі, бо ёсць і застануцца назаўсёды чужыя грамадскасасці¹.

Аляксандр Гrot-Спасоўскі (1807–1847) актыўна ўдзельнічаў у літаратурным працэсе 30-х гг. XIX ст. У 1840 г. у Вільні выдаў два тамы “Вершаваных твораў”. Паходзіў ён з Магілёўшчыны, фальклор якое плённа выкарыстоўваў. Дыскусію ў “Tygodniku Petersburskim” выклікала публікацыя ў №№ 46 і 47 за 1839 г. штотыднёвіка ягонае балады “Апошняя ловы”. Па некалькі разоў на працягу 1839–1840 гг. бралі ў ёй слова М. Грабоўскі, Ю.І. Крашэўскі, ананім F., святар з Магілава Эразм Ізапольскі, сам А. Гrot-Спасоўскі². Спрэчка мела на мэце вырашыць праблему, якім чынам народныя паданні, легенды, песні могуць трансфармавацца ў польскую літаратуру. Крытыкі звярталі ўвагу, што будова твора ўскладняеца іншымі, мажліва і непатрэбнымі, элементамі ды лірычнымі адступленнямі, часам даволі прыгожымі:

Kółko coraz ciasniej, bliżej,
Usta szerzej, oczy niżej,
Przerażeni i cikawi;
A tym czasem stara prawí:
O tych sławnych, dawnych wiekach,
O ich dziwach niepojętych,
O upiorach, wilkołekach,
Nawiedzonych i zaklętych³.

Папракаючы аўтара, што яго творы “не былі вольныя ад змешвання разнародных гатункаў”⁴, М. Грабоўскі мае на ўвазе тое, што А. Гrot-Спасоўскі выкарыстоўвае як простанародныя паданні, так і шляхецкі фальклор – показкі ды родавыя гісторыі. На нашу думку, гэта і выклікала пярэчанне аўтарытэтнага крытыка.

Ва ўступе да балады “Апошняя ловы. (З беларускіх паданняў)” А. Гrot-Спасоўскі шмат увагі надае беларускім прымхам пра русалак. Ён, разважаючы пра паходжанне гэтых таямнічых істотаў, прыходзіць да высновы, што “русалкі – гэта душы дзяцей, якія без хросту пакінулі гэты свет або былі загубленыя выродлівымі маткамі”. І толькі пасля

¹ Падбярэскі Р. Беларусь і Ян Баршчэўскі // Баршчэўскі Я. Шляхціц Завальня. С. 342.

² Больш падрабязна пра гэта гл.: Мархель У.І. Прадвесце. С. 61–64.

³ Spasowski-Grott A. Ostatnie łowy // Tygodnik Petersburski. 1839. № 46.

⁴ Tygodnik Petersburski. 1839. № 70.

гэтага доўгага (184 радкі) фрагмента пра русалак паэт пераходзіць да асноўнае фабулы твора: стары лёкай пана Стольніка апавядвае пра злачынства пана, які спакусіў вясковую дзяўчыну, а пасля пакінуў яе з малым дзіцем і ажаніўся з багатаю паненкаю. Падманутая каханка з'яўляецца на вяселле і выказвае сваю крыўду перад гасцямі і мала-дою. Разгневаны Стольнік загадвае разарваць яе коньмі, што і было ўчынена. Аднак, калі праз нейкі час пан паехаў на ловы, і не зважаючы на перасцярогі, накіраваўся да месца, дзе пахавалі каханку, дык болей яго ніхто не бачыў. Мы не знайдзем у беларускіх фальклорных зборніках падання, блізкага да балады А. Гrot-Спасоўскага, хоць матыў спакушэння панам дзяўчыны і наступнае цудоўнае пакаранне пана сустракаеца даволі часта. Магчыма, паэт выкарыстаў паданне з родных мясцінаў, але, відавочна, не абышлося тут і без уплыву “Рыбкі” А. Міцкевіча.

Той жа самы матыў, што і ў “Апошніх ловах” А. Гrot-Спасоўскі выкарыстаў і ў баладзе “Латнік”, пачатак якое нагадвае першыя радкі “Гражыны”. Асноўная частка твора апавядвае пра тое, як за рыцарам, што едзе блізу царквы ў месячную ноч, гоніцца здань забітае ім кабеты з дзіцем, якую ён колісь кахаў. І гэты твор паэта мае прыпіс “Балада з беларускіх паданняў”, хоць у першую чаргу варта казаць пра літаратурныя, а не народныя ўплывы.

Балада “Русалкі” вызначаеца надзвычай дакладным мастацкім адлюстраваннем народных уяўленняў пра русалак:

Там, над Дняпром, сярод дня і ў час змроку,
Ледзь ліст маёвы зайскрыцца,
Цалкам няўлоўныя слыху і воку
Дзевы пачнуць весяліцца.
Косы іх з золата, снежныя ўлонні
Сэрца чыё не зламаюць?
Рух іх пажадлівы, воч іх бяздонні
Вабяць кагосці, шукаюць¹.

(Пераклад У. Мархеля)

Скокі гэтых фантастычных істотаў блізу берагоў Дняпра, іх спеў, гушканне на бярозавым голлі, а таксама з'яўленне іх уночы ў цёмнай дуброве ў постаці ясных зорачак, паходзяць з прымхаў беларускага люду. Напрыканцы паэт заўважае, што гора юнаку, як “красуня занадзіць // Бюста прыгожасцю строгай”; ссохне ён ад кахання, а неувучоны селянін скажа, што “заласкаталі” яго русалкі.

¹ Раса нябёсаў на зямлі тутэйшай. С. 103.

Балада “Святое возера” нагадвае балады паэтаў-філаматаў пра возера Свіцязь. А. Грот-Спасоўскі “пераносіць” дзеянне з Наваградчыны пад Магілёў, захаваўшы фабулу Т. Зана і Я. Чачота: за грахі жыхароў вёска правальваецца і на яе месцы ўзняе возера, названае Святым. Цікава, што паэт аздабляе свой твор шэрагам дэталяў, што паходзяць з фальклору родных мясцінаў, і якія не ўжываліся ў літаратуры.

Пэўную вартасць маюць і такія балады А. Грот-Спасоўскага, як “Страхі ў замку”, “Скруха” ды інш. Характэрна, што паэт стала ідэнтыфікуе сваю творчасць як “беларускую”, пазначаючы гэта ў падтытуле ледзь не кожнай сваёй балады.

Аляксандр Гроза¹. Розная ступень таленту прадвызначала той ці іншы від выкарыстання фальклору. Найбольш прости – пераклад на польскую мову – быў і найбольш распаўсюджаным. Паэтаў, якія творча выкарыстоўвалі фальклор, стваралі на аснове песняў і паданняў свае творы, значна менш. Але быў яшчэ і такі тып літаратара, у якім спалучаліся рысы двух першых. Амаль не адрываючыся ад літаральнага перакладу, яны “ткалі” з некалькіх паданняў ці песняў сюжэт паэмы або балады. Такімі былі балады Я. Чачота, у якіх паэт дакладна стараўся перадаць тое ці іншае паданне, дакараючы нават А. Міцкевіча, што той у сваёй баладзе:

... шмат ад сябе ты, Адаме,
Наплёў пра часіны былыя,
Усё ж занядбаўшы паданне,
Якое данеслі старыя².

(Пераклад К. Цвіркі)

Добрае веданне беларускага фальклору было неабходнаю ўмоваю працы над ім, бо аніводнага збору, надрукаванага і выдадзенага, у той час не існавала³. Дык з нетутэйшых літаратараў хіба што адзін Аляксандр Гроза здолеў перадаць паэтычным словам выпадкова пачутыя

¹ Гроза Аляксандар (1807–1875), паэт, пісьменнік, выдавец. Вучыўся ў Віленскім і Дэрпткім універсітэтах. У 1832–1842 гг. выдаваў альманах “Rusałka”, дзе шырока адлюстравана ўкраінская тэматыка. Меў пэўныя дачыненні з шэрагам літаратараў, што паходзілі з Беларусі. На беларускім матэрыяле заснаваная яго аповесць “Нечаканы госць”. У аснове твора – апавяданні Я. Баршчэўскага пра сваю маладосць, а таксама наследаванне фантастыкі “Шляхціца Завальні”.

² Чачот Я. Наваградскі замак: Творы. С. 140.

³ Калі не браць пад увагу зборнікі К. Вуйціцкага, дзе беларускаму фальклору зусім мала адведзена месца.

песні ды паданні. Праўда, нейкі час А. Гроза жыў на Беларусі ў ма- ёнту Гламбочна Себежскага павета. Перадусім, яго лісты да Ю.І. Крашэўскага ад 28 мая 1841 г. і 12 ліпеня 1842 г. сведчаць пра гэта¹. Відаць, гэта меў на ўвазе і К. Буйніцкі, пішучы, што “і шаноўны выдавец “Rusałki”, які наш альманах узбагаціў пекнаю аповесцю ці, хутчэй, паэмаю, назваць сёння можна, напалову, прынамсі, жыхаром наддзвінскае краіны”².

Захоплены беларускімі песнямі, паданнямі ды звычаямі³, А. Гроза стварае “паэму-казку” (Ю.І. Крашэўскі) “Марына”. Пра пачатак твора можна ўпэўнена казаць, што гэта літаральны пераклад беларускіх вя- сельных песняў: у трэцім томе “Rubonu” К. Буйніцкі падаў арыгінальныя тэксты, а побач змясціў адпаведныя вынікткі з “Марыны”. Прывядзём тую народную песню, якую раней перакладалі і Ва- ляр’ян, і Юльян Грымалоўскія:

Арыгінал:

– Рада б я устаці
К сваяму дзіцяці,
Благаслаўленіка даци.
Чорная смага
На губах пала –
Не магу прэгукаці.
Жоўтыя пясочки
Засыпалі вочкі –
Не магу прэглянуці.
Сырая зямля
На сэрцу лігла –
Не магу прэдыхаці.
Дубовыя дошкі
Сціснулі ножкі⁴.

Паэма “Марына”:

Oj radabym dom mój sprawić,
Moje dziecię błagosławić,
Ale mowę śmierć odjęła,
Sine usta wiecznie scięła.
Chcę otworzyć moje oczy,
Lecz się żółty piasek toczy;
Chcę do góry podnieść głowę,
Cisną deski ja dębowe.

Падобныя сіроцкія вясельныя песні паслужылі паэту дзеля да- лейшага развіцця сюжэта. Аўтарская фантазія неабходна была толькі

¹ Рукапісны аддзел Ягелонскай б-кі ў Кракаве. Рук. 6456^{IV}. Арк. 222.

² Rubon. 1842. Т. I. S. VI.

³ У прыпісе да паэмы аўтар пазначыў: “Дзікім гусям, што ляцяць у вырай, люд на Белай Русі мае звычай крычаць “Путная дорога!” ці “Пуцём дорога” (Шчаслівай дарогі!) і гэтым зычэннем адсылае вандроўную птушку з ваколіцы да ваколіцы. Гэтай восенню я ехаў па Себежскім павеце, раптам пачуліся шматлікія крыкі. Гэта былі, уласна, тыя развітальныя слова. Таварыш у падарожжы М. W. паказаў мне на шнур гусей і распавёў пра звычай. У далейшым паводле мясцовых традыцый напісалася гэтая аповесць” // Rubon. 1842. Т. I. S. 96.

⁴ Rubon. 1843. Т. III. S. 146.

на тое, каб дастасоўваць іх адна да аднае. Гэта не складала цяжкасці, бо беларускія сіроцкія песні блізкія зместам і формаю.

Відаць, не памылімся, калі скажам, што амаль уся паэма – гэта пераклад або вершаваная апрацоўка беларускіх народных песняў ды паданняў. Іншая справа, што ў арыгінале гэтых творы захаваліся не ўсе, а вось паэтам ці кімсьці з яго сяброў (што верагодней) былі запісаны.

Беларускія народныя песні пра цяжкую долю маладое жонкі ляжаць у аснове ўсяе першае часткі паэмы і пачатку другое. Кепскага мужа далі сіраціне людзі. Ён, люты і жорсткі, урэшце прывозіць новую жонку, а Марыну, разлучыўшы з сынам Васількам, загадвае кінуць у возера. Далей А. Грода выкарыстоўвае шэраг паданняў пра гусей: Марына нейкім цудам трапляе ў край, дзе “як людзі, жывуць птушкі”, і пачынае служыць гусям. Разумныя птушкі дапамагаюць маркотнай маці ў бядзе: вяртаюць ёй сына. Уся трэцяя частка паэмы пабудавана на аснове паданняў пра барацьбу і перамогу асілка-героя (сына Марыны – Васіля) над чарапуніком, сілу якога выкарыстоўвала злая мачыха. У апошняй частцы паэт звяртаецца да сёмушных народных песняў, а таксама да асобных дэталяў сёмушнага абраду¹.

Расцягнутасць і недахопы ў сюжэтнай лініі паэмы таксама можна растлумачыць залежнасцю аўтара ад народных песняў, імкненнем перакладаць блізка да арыгіналу, бо ўсялякае іншае іх выкарыстанне давала мажлівасць пазбегнуць усяго гэтага. Зрэшты, дзеля тагачаснай крытыкі названыя недахопы не былі істотнымі. Гродаўскае выкарыстанне фальклору М. Грабоўскі назваў наватарскім, а паэму “Марына” паставіў поруч з казкамі А. Пушкіна. Яму імпанаваў сам метад

¹ А. Грода нават палічыў неабходным даць у прыпісе апісанне абраду: “У першы дзень Сёмухі беларускі люд, менавіта кабеты, збіраюцца на могілках. Кожная сям’я перш-наперш прыбірае магілы сваіх блізкіх, качае вакол іх яйкі, па хутчэйшым ці павальнейшым абарачэнні якіх варожыць пра сваё здароўе ў наступным годзе і пра ўсялякую хатнюю памыснасць. Пасля варажбы пачынаюцца плачы па нябожчыках, а потым выказванне перад імі ўласных пакутаў і няшчасцяў. Тут сіраце можна абвінаваці злога айчыма, мачыху, жонцы – нядобра гужа мужа ды інш. Абвінаваўца і віноўны стаяць побач, захоўваючы самую строгую стрыманасць, тым болей у наступным, бо ўсялякая хоць бы найменшшая помста за тое, што публічна пачута, лічыцца цяжкім грахом. Пасля плачаў, нараканняў і скаргаў яйкі б’юць, абраюць і ядзяць, шчодра запіваючы гарэлкаю, гэтаю віноўніцу больш вясёлае думкі, спеваў і танцаў, якімі і ў гэтым месцы не баяцца цешыцца. Абыходзячы магілы, прыбіраюць іх галінкамі яліны і кветкамі. Гэты абрад, што захаваўся ад першаснае рэлігіі тубыльцаў, з якога ж пекнага боку дае магчымасць пазнаць яе!” // Rubon. 1842. Т. I. S. 109.

апрацоўкі матэрыялу, бо ён у сваіх артыкулах пропагандаваў, што “форма казак гатовая, іх не варта пераіначваць”¹. Магчыма, гэтым М. Грабоўскі пазбаўляў мастака права рабіць пры апрацоўцы фальклору адпаведныя свайму светапогляду змены, творча асэнсоўваць народную паэзію, але ў час, калі адсутнічалі зборы народнае творчасці, калі не запісанае сёння-зайтра магло знікнуць, патрабаванні крытыка вызначаліся клопатам пра будучае, клопатам пра зберажэнне нязмененага духу мінуўшчыны.

Я пажадаў бы, каб пан пісаў казкі ў духу “Марыны” безадносна ці то з беларускага, ці то з вялікарасійскага, ці то з польскага, ці то з украінскага зместу. Складай пан першую-лепшую, якую загадаеш, каб распавёў табе лёкай, сялянка, жабрак, або якую сустрэнеш у “Klechdach” Вуйціцкага, у друкаваных вялікарасійскіх казках ды інш. За рэдагаванне пачутае або ўжо адредагаванае будзеши, пан, мець аднолькавую заслугу, бо, бяспрэчна, ва ўсякім разе першы дасі ёй месца ў маствацтве².

Параду аўтарытэтнага тагачаснага крытыка А. Гроза выкарыстаў, хоць у лісце да яго і прызнаваўся, як цяжка апываць не сваю мясцовасць³. У X томе “Rubonu” з’явілася яшчэ адна яго беларуская аповесць, заснаваная на паданнях, як піша аўтар, з ваколіцаў Глухога возера, што ў маёнтку Арэхаўна Себежскага павета. Калі ў паэме “Марына” выкарыстаны паганская песні і паданні беларусаў, дык у “Глухім возерах” – паданні пазнейшага часу, эпохі перамогі хрысціянскай рэлігіі над сваёю папярэдніцяю. Характэрна, што паэт (магчыма, ідуучы ўслед за паданнем) адмовіўся ад асуджэння паганства, ад маралізаторства. Наадварот, яго (праўда, ледзь улоўныя) сімпатыі на баку Князя-рыцара і дзяўчыны Юстыні, галоўных герояў твора. Фабула паэмы наступная. Просты люд, збіраючы ў лесе грыбы і ягады, зайдзросціць Юстыні, якая прыносіць дахаты лясных дароў больш за ўсіх. Цікаўныя кумы высочваюць, што Юстынню прываблівае не “грыб, не ягада”, а малады рыцар. І сапраўды, Юстыня ходзіць да Князя-рыцара на спатканні ды просіць даць людзям грыбоў і ягадаў, якія выратуюць іх у галодную часіну. Рыцар нагадвае пра людскую нядзячнасць, пра небяспеку, якая чакае дзяўчыну, але яна адно просіць за людзей, і вясёлка рассыпае па лесе грыбы і ягады. Але Юстыня не збірае іх, яна “збірае мілага словаў”. Князь-рыцар апавядвае, як колісць ён жыў на гэтай зямлі, як старых багоў шанаваў увесь акаличны

¹ Rubon. 1845. T. VI. S. 213.

² Ibidem. 1845. T. IV. S. 213.

³ Ibidem. S. 207.

люд. Аднак прыйшоў аднойчы вандроўнік “posępnej twarzy”; ён высек лясы і знішчыў багоў, “хоць сам пры зброі, як да разбою, а прамаўляе пра мір і згоду”. Ён перацягнуў на свой бок, у сваю веру моладзь. Князь-рыцар вырашае, згуртаваўшы ў замку верную дружыну, пусціць усе з агнём у неба. Але “бацькоўскае сэрца” баліць, бачачы на роднай зямлі столькі гора і нэндзы, дык з нябёсаў, са сваёй вясёлкі ён сее людзям грыбы і ягады. Выручае ён і Юстынку, калі людзі хочуць спаліць яе нібыта за чараўніцтва, – дождж тушыць вогнішча і затоплівае вёску, замест якое ўтвараецца Глухое возера.

Паэмы А. Грозы – выключная з’ява ў беларускай літаратуры таго часу, бо не было яшчэ ў ёй твораў нехрысціянскага накіраванасці, не было твораў, дзе выкарыстаны паданні ў першатворнай чысціні, а не сапсанаваныя пазнейшымі хрысціянскімі інтэрпрэтацыямі. Застаецца толькі пашкадаваць, што не знайшлося мясцовага майстра, здольнага зрабіць іх творамі мастацтва на сваёй мове, а не на мове суседняга народа.

Плацыд Янкоўскі (1810–1872) паходзіў з беднай шляхецкай сям’і. Яго бацька Габрыэль – удзельнік паўстання пад кіраўніцтвам Т. Касцюшкі, пазней стаў уніяцкім святаром. Плацыд, малодшы ў сям’і, нарадзіўся ў вёсцы Войская Брэсцкага павета, вучыўся ў Свіслацкай і Брэсцкай гімназіях, а з 1826 г. на тэалагічным аддзяленні Віленскага універсітэта, дзе, апрача адмысловых предметаў, вывучыў замежныя мовы і меў мажлівасць шмат чытаць. Пасля універсітэта П. Янкоўскі выкладаў ва уніяцкай Жыровіцкай семінарыі. Ажаніўшыся з Галенаю Тупальскай, дачкою презідэнта Літоўскага кансісторыі, атрымаў мажлівасць мець наўпроставыя адносіны з кіраўніцтвам Уніяцкага царквы і зрабіць кар’еру. Але гэта быў час, калі царызм рукамі Іосіфа Сямашкі душыў Унію, змушаў святароў перамяніць веравызнанне. П. Янкоўскі ўжо ў 1837 г. пісьмова абавязаўся перайсці на праваслаўе. Ён быў адным з тых, хто падпісаў акт скасавання Уніі, атрымаў ордэн, аднак кар’еры і ў праваслаўнай царкве не зрабіў. Быў пробашчам царквы ў Вільні, пасля – на Слонімшчыне. Апошнія гады жыў у Жыровічах у самоце, парваўшы ўсе сувязі са светам.

У 1835 г. П. Янкоўскі пад псеўданімам Віталіс Каму-едзе выдаў зборнік “Хаос”, які напачатку планаваўся як альманах. Зборнік складаецца з некалькіх дзесяткаў дробных твораў прозаю і вершам, гумарэсак і філасофскіх эсэ. Якраз гэты зборнік прынёс П. Янкоўску славу гумарыста.

У часы скасавання Унії пісьменнік нічога не друкаваў. І толькі ў 1841 г. выйшлі два томікі “Дашлюбных і даспліновых лістоў”, што, як і папярэдні зборнік, мелі мешаніну жанраў і стыляў: успаміны, абрэзкі, апавяданні ды вершы. Гэтае выданне прынесла П. Янкоўскаму мянушку “нашага Стэрна” (Г. Равускі). У гэтым жа годзе пісьменнік друкуе сваю першую і – як лічаць літаратуразнаўцы – лепшую аповесць “Засценак”, а таксама наладжвае супрацоўніцтва з Ю.І. Крашэўскім, вынікам чаго сталася “Складзеная аповесць” – твор, напісаны двумя пісьменнікамі. Уяўляў цікавасць прапанаваны П. Янкоўскім выдавецкі праект “Ліцвіны” – стварэнне шэрагу адметных тыпаў жыхароў краю, у якім меліся прыняць удзел вядомыя літаратары – Ю.І. Крашэўскі, Г. Равускі, І. Ходзька, Л. Штырмер. Аднак спадзяванні П. Янкоўскага не спрайдзіліся. Калегі-пісьменнікі не падтрымалі выданне сваімі тэкстамі. П. Янкоўскому заставалася адно публікацаць свае творы (праўда, не пад тытулам “Ліцвіны”). Да 1849 г. яны з’яўляліся на старонках перыёдкі ды асобнымі выданнямі пад псеўданімам John of Dycalp (прачытанае наадварот імя Плацыд). Узмацненне мікалаеўскае рэакцыі прывяло да таго, што П. Янкоўскі паступова адмаўляеца ад літаратурнае творчасці. Напачатку яшчэ друкуюцца пад іншымі псеўданімамі, а з сярэдзіны 50-х гг. увогуле пераствае пісаць па-польску.

Патрэбнасць увесе час даводзіць сваю лаяльнасць да царызму, а таксама здымаць абвінавачванні ў антырасійскіх сімпатыях¹, вымусіла П. Янкоўскага, пачынаючы з 1863 г. пайсці на супрацоўніцтва з “Літавскими епархиальными ведомостямі” і “Віленским вестником”. Ён дасылаў у рэдакцыі свае тэалагічныя працы, абрэзкі вясковага жыцця святароў, успаміны пра ініцыятараў скасавання Унії. Зрэшты, праўду пра апошнія гады існавання Унії гаварыць ён не мог і не хацеў, бо гэта азначала забіваць забітае (паводле яго слоў: страліць на могілках), відаць, дарагое яму: “Можа і я сам, хто шмат грашыў, шмат перажыў, ведаю асобныя прычыны і акалічнасці, якія цалкам не адпавядаюць фактам. Але гэтыя рэчы без усялякае страты, зрэшты, для гісторыі адыдуць ціха ў магілу разам са мною” (з ліста да М. дэ Пулле). Усё гэта абумовіла поўнае адасабленне пісьменніка ад грамадства ў апошнія гады яго жыцця.

Польскія літаратуразнаўцы З. Стэфаноўская і К. Барташынскі вылучаюць дзве харэктэрныя рысы, уласцівыя творам П. Янкоўскага.

¹ Паводле М. дэ Пулле, П. Янкоўскі, служачы ў праваслаўнай царкве, захаваў зневіні выгляд уніяцкага святара.

Па-першае, гэта перадаксальнасць сітуацыі, калі аўтар-святар у сваіх творах амаль не закранае тэматыку, звязаную з яго прафесіяй, і ў той жа час прапануе чытачу тэксты, насычаныя літаратурнымі аллюзіямі, філософскімі высновамі, звесткамі, разлічанымі на эрудыта. Другая асаблівасць, хараکтэрная для П. Янкоўскага, – гэта рамантычнае адмаўленне ад прыхільнасці да пэўнага акрэсленага літаратурнага жанру, будаванне тэксту на памежжы розных жанраў, у якіх пераплятаюцца элементы аповесці, абразка, показкі, успамінаў, эсэ, афарызму, пададзеных як у празаічнай, так і вершаванай форме.

Бяспрэчна тое, што П. Янкоўскі імкнуўся сваёй творчасцю даць пэўныя малюнак жыцця тагачаснага грамадства. І гэта заўважаецца не толькі ў праекце “Ліцвінаў”. У значнай ступені гэта датычыць большасці яго тэкстаў. Асобныя з яго твораў выдатна падыходзяць пад вызначэнне “фізіялагічныя нарысы”. Напрыклад, образок “Тры браты-дзедзічы” можна разглядаць як удалае адлюстраванне звычаяў дэградаванае шляхты – напаўпісьменнае, абмежаванае, інтэрэсы якое не выходзяць з кола задавальнення першабытных жыццёвых патрэбаў. Дакументалізм пісьменніка спалучаецца з гумарыстычнасцю, якая мяжуе з іранічнасцю. А гэта ўзвышае, абстрагіруе фізіялагічнасць, на-дае твору знешне незаўважальныя рысы алегарычнасці. Бо ж калі раздаводнае дрэва братоў-дзедзічаў сягае да Рурыка, дык, відавочна. думка пісьменніка не можа спыніцца на прайграных у карты прыгон-ных Харытоне ці Улляне. Дзівацтвы змізарнелае шляхты, урэшце, на больш высокім узроўні перарастаюць у вайну пана Спас... са сваімі рэцэнзентамі. І растлумачыць усё гэта магнетызмам, думаецца, будзе недастаткова.

Выразна адчуваецца ў творчай манеры П. Янкоўскага імкненне да паказу незвычайнага, сенсацыйнага. У шэрагу сваіх тэкстаў ён звяртаеца да рэдкіх з'яў і выпадкаў. Напрыклад, апавядвае пра незразумелыя хваробы, трагічныя непаразуменні, пра сям'ю, што шмат гадоў хавалася ў ліцвінскіх лясах ад людзей і г. д. Асобныя даследчыкі адзначаюць няўменне пісьменніка інтэграваць свае фабулы ў цэласную структуру літаратурнага тэксту. Нават у найлепшым з яго твораў – аповесці “Засценак”, які відавочна распадаецца на дзесяткі абразкоў, хоць і получаных асабаю галоўнага героя.

Адасабленне П. Янкоўскага, што сталася асабліва відавочным у апошнія гады яго жыцця, не было выпадковым. Адасабленне гэтае можна патлумачыць як сімвалічнае. (...) Гэта быў менавіта (у розных значэннях слова) пісьменнік літаратурнае маргіналіі. Ён быў на маргіналі, бо апываў “засценак”, адну толькі

правінцыю; бо быў няздольны¹ надаць партыкулярнаму ранг агульнага, як гэта чынілі іншыя, нават менш значныя пісьменнікі яго рэгіёну. (...). Ён быў маргінальным літаратарам, займаючы пазіцыю, якую можна акрэсліць як адмаўленне – хоць і не без зразумелае матывацыі – ад нацыянальнага, ад традыцый польскай супольнасці, –

зусім слушна пішуць сучасныя польскія даследчыкі З. Стэфаноўская і К. Барташынскі, тым самым яшчэ раз пацвярджаючы беларускасць польскамоўнай літаратуры на тэрыторыі ўсходніх абшараў былое Рэчы Паспалітай.

Аляксандр Рыпінскі². Вызначыць сваю нацыянальную прыналежнасць беларусу было лягчэй, калі ён пакідаў родныя мясціны і трапляў у сталічныя расійскія гарады Москву ці Пецярбург. На Бацькаўшчыне зрабіць гэта – як ні дзіўна – было цяжэй, а на эміграцыі – амаль немагчыма: моцны польскі нацыянальна-вызваленчы рух у 30–40-я гг. XIX ст. цалкам нейтралізоўваў нараджэнне беларускага сепаратызму. Што гэта так, пераконвае лёс шматлікіх беларусаў, якія былі вымушаны эміграваць на Захад, папаўняючы асяродкі палякаў і салідарызуючыся з іхняю барацьбою за вызваленне. Толькі адзінкі захавалі сваю нацыянальную адметнасць, і адзін толькі А. Рыпінскі здолеў расказаць пра народ на тэрыторыі геаграфічнае Беларусі, адрозны і ад польскага, і ад расійскага. Знаходзячыся ў Парыжы, ён наведвае тамтэйшае Польскае літаратурнае таварыства, бо яшчэ з пятнаццацігадовага веку піша вершы³. Сябры таварыства па альфабэтычнай чарзе мусілі чытаць свае творы. Што мог падаць на суд патрыятычна настроенных слухачоў А. Рыпінскі, сам прасякнуты прапольскаю ідэалогіяй? Відаць, слабенькімі вершыкамі, падобнымі на тыя, што пісалі амаль усе, немажліва было крануць публіку і, што найбольш важна, заслужыць ейную павагу і аўтарытэт. Дык апавядоучы пра Беларусь, якая “колькі ёсць і будзе Польшча, складае непадзель-

¹ Відавочна, што тут павінна ісці гаворка не пра няздольнасць!

² Рыпінскі Аляксандар (1811–1900?) нарадзіўся на Віцебшчыне; закончыўшы Віцебскую гімназію, у 1829–1830 гадах вучыўся ў Дынабургскай школе падхарунжых. Пасля Лістападаўскага паўстання эміграваў у Францыю. З 1846 г. жыў у Лондане, займаўся выдавецкай дзейнасцю. У 1858 г. атрымаў дазвол вярнуцца на Бацькаўшчыну. Тут удзельнічаў у літаратурна-грамадскім руху, збіраў матэрыялы па гісторыі беларускага літаратурнага прадстаўлення.

³ У Асалінэуме (Вроцлаў) захаваўся рукапіс падрыхтаванага ў 1883 г. кніжкі “Poezje ulotne”, якая не была выдадзена. Апрача твораў, якія ўжо друкаваліся, А. Рыпінскі ўключыў сюды новыя, а таксама юначыя. Самы ранні – ”Pierszy wierszyk” – датаваны 1826 г.

ную частку нашай дарагой Айчыны”¹, А. Рыпінскі, як былы жыхар гэтае Беларусі, аспрэчваў сцверджанні расійскага друку і палітыкаў, што Беларусь – гэта спрадвечная тэрыторыя Расіі. Сваю думку ён падмацоўвае довадам, што “мова беларуская не ёсьць маскоўская, і што яна мае больш польскіх словаў, а нават і цэлых зваротаў, чым усе іншыя гэтак званыя дыялекты рускія” (Rypiński A. Białoruś. S. 23–25). Ды і наогул А. Рыпінскі ўсю лекцыю падпарадкоўвае аргументаванню свае ідэі. Лекцыя ўсцешыла нацыяналістычныя пачуцці палякаў:

І ледзь закончыў чытаць, як мяне з усіх бакоў абдымалі, дзякавалі, хвалі! (...) Бо прадмет быў новы. Меркаваў, аднак, што была гэта толькі прыхільная гжэчнасць калегаў – звычайнія кампліменты, якія за сцены дому не выйдуць і за-кончацца адначасова са сконам узрушанага пачуцця. Але калі праз тыдзень, месяц і яшчэ пазней – нязменна мне пра тое казалі, ды шмат хто прасіў, каб я прыватна тое прачытаў, калі і ў пратаколе, на чытанні якога я не быў, прызнаны кірауніцтвам нават усе тыя пахвалы – міжволі я і сам замілаваўся сваёю працаю, дык падахвочаны такім ласковым яе прыняццем, вырашыў, дапоўніўшы на колькі можна, надрукаваць яе дзеля Землякоў, дзеля Польшчы (Rypiński A. Białoruś. S. 82–83).

За лічаныя дні ён у трох разы павялічвае аб’ём сваёй працы, “паклікаўшы разам усе сілы памяці”, а таксама выкарыстоўваючы дапамогу “землякоў-беларусінаў”. А. Рыпінскі пасправаваў сістэматызаваць вядомыя яму творы вуснае народнае творчасці беларусаў. Ён вылучае рэлігійныя, вясельныя, хаўтурныя, гістарычныя, працоўныя, лірычныя, дзіцячыя і танцевальныя песні. Напрыканцы кніжкі змешчаны апісанні скокаў, гульняў і забаваў, а таксама невялікая колькасць прымавак і прыказак.

Для разумення поглядаў А. Рыпінскага варты ўвагі раздел “Макаранічны верш”. Тут звычайна добразычлівы да сваіх землякоў аўтар абураецца і кіпіц з чыншавае шляхты, якой

пра Польшчу, пра Айчыну, пра службу карысную дзеля краю не кажы нічога, бо, як шляхціц, ён да ўсяго гэтага не мае дачынення! Рэкруцтва не ведае, падаткаў не плоціць, яму б толькі за чынш заплаціць хапіла. Абве сабе на адну нагу стары бот, з якога пальцы свецяцца, а на другую сякі-такі лапаць – і хоць яго за гэта ашмянскім шляхціцам назавуць – заўсёды ён Вашэць і ролі гэтае не саромеецца (адно, за што яго можна пахвалиць), пасвіствае сабе за плугам або з касою ў руках, якую пэўна не прынясе ў аніводнае паўстанне за волю Польшчы, довады чаго ён ужо даў... А хочаце ведаць, на якой мове размаўляе пан шляхціц? Гэтага

¹ Rypiński A. Białoruś. Kilka słów o poezji prostego ludu tej naszej polskiej prowincji, o jego muzyce, śpiewach, tancach etc. Paryż, 1840. S. 13. Далей, спасылаючыся на гэта выданне: Rypiński A. Białoruś. S...

ён і сам не ведае! Чытаць не ўмее, друкаванага не церпіць, падпісваецца не пашляхецку, бо толькі крыжыкам або, што ўжо па-вучонаму, якімсьці кручком, яко-га і не пазнае; размаўляе на дыялекце, прынятым у ваколіцы: казацкім, жыдоўскім, татарскім, маскоўскім, рускім, яму ўсё роўна! – бо заўсёды да яго прымешвае пару польскіх словаў, якія яму ў спадчыну ад прадзедаў яшчэ засталіся. Яны лепшы давад шляхецтва, як і збуцвелы дыплом пад страхою (Rypiński A. Białoruś. S. 200–201).

Такія ж адносіны А. Рыпінскага і да беларускіх мяшчанаў, якія маюць “шмат прэтэнзій (праўда, толькі прэтэнзій) да пальшчызны”, але польскую мову не разумеюць. Дык зусім лагічнымі з’яўляюцца аўтарскія заклікі да шляхты і мяшчанаў вывучаць польскую мову і далаучаць да яе сялянаў: мова становіща пасрэднікам у салідарызацыі беларусаў з палякамі. Менавіта таму кніжка прысвячаецца “Першаму з беларускіх мужыкоў, які спачатку навучылі чытаць, а пасля гаварыць і думаць па-польску” (Rypiński A. Białoruś. S. 5).

З аднаго боку, паказваючы вялікую мастацкую вартасць твораў фальклору (“у іх адлюстроўваецца няраз кемлівасць нацыянальнага разуму, багацце мовы”), а з другога – агітуючы цурацца гэтае мовы, А. Рыпінскі пярэчыў сам сабе. Супярэчнасць гэтая можа быць растлумачана тым, што “паэт-фальклорыст не прадчуваў, не прадбачыў самастойнага развіцця беларускай літаратуры і шчыра імкнуўся падключыць вуснапаэтычную творчасць сваіх землякоў да сферы жыўлення польскага рамантызму народнасцю”¹, як і не прадбачыў ён самастойнага развіцця беларускай нацыі.

Зрэшты, гэтую супярэчнасць А. Рыпінскі, вярнуўшыся на Бацькаўшчыну, дзе на яго перастане ўплываць польская эміграцыйная ідэалогія, здоле зразумець ужо ў 60-я гг. Так, у польскамоўным вершы ў “Альбоме” Арцёма Вярыгі-Дарэўскага лірычнаму герою ў сне з’яўляеца ў вобліку анёла Айчына і загадвае:

Wiedź, żeś poto tylko wrócił:
Abyś nam nucił a nucił.
Na Białoruskiej tu ziemi
Służ mi, jak służy Artemi...

А заканчваеца верш беларускамоўнымі радкамі:

Ты ж сам, суседзька, хацеў,
Штоб і я табе запеў;
Ну, я табе і паю –
Прымі песіньку маю!!.

¹ Мархель У.І. Прадвесце. С. 65.

Можа, ета ня песнь? Каша!?
Да ўсе ж дыкі свая – наша!!!¹

А ў 80-я гг. з-пад яго пяра з'явяцца і больш катэгарычныя слова: “Можа, дарэмна мы горнемся да гэтай няшчаснай Польшчы як народжаныя на Русі...”².

Тадэвуш Лада-Заблоцкі нарадзіўся 28 жніўня 1811 г. у маёнтку Лугінава Сенненскага павета. Першапачатковую адукацыю атрымаў у Віцебскай гімназіі³. Гэты перыяд паэставага жыцця быў надзвычай спрыяльны дзеля таго, каб зварнуцца да творчасці на беларускай мове, бо уніяцкія святары і настаўнікі, хоць мова мясцовага насельніцтва і не вывучалася гімназістамі, звярталі на яе ўвагу⁴. Цікавым з'яўляецца і тое, што прыкладна ўвесе 1829 г. Т. Лада-Заблоцкі быў хатнім настаўнікам дзяцей пана Дышлеўскага ў вёсцы Вышадкі Суражскага павета, а пані Кацярына Дышлеўская, паводле Р. Падбярэскага, мела ў сябе аўтограф беларускай “Энеіды”⁵. Нават пад час вучобы ў Маскоўскім універсітэце Т. Лада-Заблоцкі не забываўся пра Бацькаўшчыну. Праўда, калі ў Маскву ён ехаў “с чувством приверженности к правительству из благодарности к Карташевскому”⁶, дык уплыў тамтэйшых суайчыннікаў хутка прывёў яго ў лагер патрыётаў: “Я жадаў бы ператварыцца ў пошасць, каб адным подыхам мог атруціць і знішчыць творцаў няшчасцяў нашае зямлі”⁷, – так напіша паэт у лісце да свайго сябра-аднадумца Зянона Міхалоўскага. Нягледзячы на настойлівую просьбу Т. Лады-Заблоцкага, З. Міхалоўскі ліст гэты не знішчыў, а перадаў настаўніку лацінскае мовы Віцебскай гімназіі Гаўдэнты Шалялевічу. У час вобыскаў на кватэрах віцебскіх гімназістаў, якія мелі неасцярожнасць співаць патрыятычныя песні, паліція знайшла і ліст маскоўскага студэнта. Паўтара гады ўлады вялі следства, у выніку якога некалькі чалавек, у тым ліку і Т. Лада-Заблоцкі, былі прыцягнуты да судовай адказнасці. Праўда, па невядомай прычыне да суда іх выпусцілі на волю: пра гэта сведчаць прыпісы

¹ Арцём Вярыга-Дарэўскі. Альбом // Пачынальнікі. З гісторыка-літаратурных матэрыялаў XIX стагоддзя. Мн., 1977. С. 273–274.

² Аляксандр Рыпінскі. Пісьмо да Адама Плуга // Тамсама. С. 176.

³ ЦДГА РБ у Мінску. Ф. 1430. Воп. 1. Спр. 431. Арк. 7.

⁴ Як сведчаць дакументы, і сам Т. Лада-Заблоцкі быў уніятам.

⁵ Падбярэскі Р. Беларусь і Ян Баршчэўскі // Баршчэўскі Я. Шляхціц Завальня. С. 339.

⁶ ЦДГА РБ у Мінску. Ф. 3157. Воп. 1. Адз. зах. 181. Арк. 77.

⁷ Тамсама. С. 16.

да вершаў 1834–1835 гг. Т. Лады-Заблоцкага, напісаных ў розных мясцінах Віцебшчыны.

Фактычна да сваёй высылкі паэт жыў на Беларусі, добра ведаў народныя звычаі і, вядома ж, тутэйшую мову. Найбольш яскравае сведчанне таму – балада “Зачараваная дзяўчына”, створаная на аснове падання, пачутага аўтарам яшчэ ў дзяцінстве “з вуснаў сляпога старца на гары Вегзаль (Замкавая), уласна на tym месцы, дзе, паводле гэтае балады, была колісъ даліна з зачараваным замкам”¹. Змест балады мае выразную рэлігійную афарбоўку: мужны сын полацкага князя, маючы намер трапіць у зачараваны замак, дзе спала непрасыпным сном дзяўчына, перамагае цёмныя сілы цудадзействам крыжа. Калі ж абуджаная дзяўчына выклікае ў княжыча палкае пачуццё, дык нябесныя сілы губяць яго, бо

... Ojca's omawił, krzyż tchnieniem złym splamił
I daru's jak trzeba nie użył².

Канфлікт героя з богам – тыповая з'ява для рамантычнае балады, а вырашае яго Т. Лада-Заблоцкі па законах хрысціянскае маралі і згодна з фабулаю народнага падання. Надзвычай важным для разумення асобы Т. Лады-Заблоцкага з'яўляецца прыпіс да гэтае балады. Ужо ў 1833 г. паэт пісаў:

Мне толькі застаецца пашкадаваць, што народныя песні беларускага люду, іх аповесці і паданні яшчэ дасюль не прыцягнулі ўвагі адукаваных маіх землякоў. Я перакананы (і, можа, слушна), што калі будуць сабраныя гэтыя матэрыялы, дык беларуская паэзія будзе мець сваю ўласцівую адзнаку і здольная будзе абудзіць такую ж самую цікавасць і прывабнасць, як польская ці літоўская³.

Такім чынам, Т. Лада-Заблоцкі ведае пра багацце вуснае народнае творчасці беларусаў, мае надзею, што менавіта фальклор надасць беларускай паэзіі большую вартасць і паставіць яе поруч з польскаю і літоўскаю. Верагодна, паэт мае на ўвазе літаратуры польскамоўныя, хоць нельга выключаць мажлівасць (ведаючы пра шырокое бытаванне твораў на жамойцкай мове) што гаворка ідзе і пра разнамоўныя літаратуры.

Звяртаючыся да землякоў з заклікам уважліва прыгледзецца да скарбу ўласнага народа, сам Т. Лада-Заблоцкі, здаецца, не зрабіў аніякіх крохаў у гэтым кірунку. Так, змест яшчэ аднае вядомае нам

¹ Rubon. 1846. T. VI. S. 150.

² Ibidem. S. 149.

³ Ibidem. S. 150.

балады “Ляшка” пазычаны з твораў М. Стрыйкоўскага (ці Гільзена): ліцвін, вяртаючыся з паходу на Польшчу, разам з багатай здабычаю вязе паланянку-ляшку. Тая ж, вырашыўшы лепей памерці, чым стаць жонкаю “дзікага ліцвіна”, ашуквае яго:

Слухай, пусціш дадому –
Я сакрэт табе выдам,
Невядомы нікому!
Той сакрэт дапаможа
Назло сціжме варожай
Выйсці з сечы ўцалелым.
(...) Ты смяешся на гэта?
Тады сілу сакрэта
На мне спробаваць можаш.
Вынімай жа, ліцвіне,
Шаблю вострую з ножан,
Раз не верыш дзяўчыне!¹
(Пераклад К. Гадыцкага)

Ліцвін, загубіўшы паланянку, горка перажывае: здавалася б пераможаная перамагае яго. Унутраная свабода героя мае немалое значэнне для самога паэта, які знаходзіўся ў той час (1835) пад судом (чакалася зацвярджэнне судовага выраку Дзярждэпартаментам).

Выкарыстоўваючы, як і А. Міцкевіч у “Трох Будрысах”, гістарычны факт з даўняе вайны ліцвінаў і палякаў, Т. Лада-Заблоцкі сімпатызуе прадстаўніцы народа, мова якога стала яго літаратурна моваю. Сімпатыі ж А. Міцкевіча цалкам на баку ліцвінаў. Таму балада А. Міцкевіча – гэта патрыятычны ліцвінскі твор, балада Т. Лады-Заблоцкага – ухваленне вальналюбства як з’явы, безадносна да канкрэтых нацыянальных ці рэгіянальных патрыятычных пачуццяў.

Балада “Ляшка” пацвярджае думку, што беларуская нацыянальная самасвядомасць Т. Лады-Заблоцкага знаходзілася ў зародковым стане. Таму казаць пра беларускамоўную творчасць паэта трэба надзвычай асцярожна, яна можа быць вытлумачана толькі як водгук на факт судакранання з паэзіяй і моваю простага люду.

Высылка Т. Лады-Заблоцкага ў 1837 г. на Каўказ у дзеючую армію перапыніла натуральны ход развіцця яго беларускай нацыянальнай самасвядомасці. Але ад вечнай чалавечай цяга да таго кутка зямлі, дзе нарадзіўся і гадаваўся, да Бацькаўшчыны, да Беларусі прарабівалася ў творах паэта-жаўнера. Найбольш харктэрным у гэтих

¹ Заблоцкі-Лада Т. Ляшка // Польмія. 1992. № 10. С. 137.

адносінах з'яўляеца верш “Да бярозы на Каўказскіх гарах”, які па форме і думцы нагадвае вядомы верш П. Панчанкі “Сустрэча з бяро-зай”, напісаны больш чым праз стагоддзе:

Wichrów swawola, czy czleka wola
Rzuciły č brzoza na świata kraniec?
Może twe ziarno pod burzą czarną
Przyniosł z Północy błędny wygnaniec,
I na Kaukazu zasiawszy szczycie
Rękami č pieścił własnemi;
I o dnia zmierzchu, i o dnia świecie
Polewał łzami rzewnymi¹.

Гэты верш напісаны 29 ліпеня 1839 г. у крэпасці Куба. Тым жа днём пазначаны і ліст да грузінскага паэта-рамантыка князя Міхала Туманішвілі, дзе апавядaeaца пра пакуты выгнанца, пра яго ўдзел у вайсковых кампаніях расійскае арміі на Каўказе:

Наўочаны ранцам і сухарамі, са стрэльбай у руцэ, карабкаючыся па высях і абрывах, я не раз праклінаў каўказскія горы, не заўважаючы іх прыгажосці, і яны болей давілі на мяне, чым абуджалі вытанчанае пачуцце эстэтычнае красы. (...) Мая душа нямая – і калі з яе глыбіні вырвецца які-небудзь стогн, то ён болей падобен на крык Праметэя, які прыкаваны да аграмадзін Каўказа і нутро яго раздзіраюць нябесныя арлы².

Параўноўваючы сябе з Праметэем, Т. Лада-Заблоцкі спадзяеца, пэўна, і на з'яўленне Геракла, што прынясе вызваленне. І сапраўды, знаёмыя літаратары і сябры вызвалілі яго з духоўнае няволі. Кола іх было даволі шырокое. Тут і грузінскі паэт Н. Бараташвілі, дочки А. Чаўчавадзе – Ніна Грыбаедава і Кацярына Дадзіяні, азербайджанскі пісьменнік А. Бакіханаў, расійскі паэт А. Адоўскі. Іх узаемаадносіны (пра што няраз згадваюць многія даследчыкі) пэўным чынам упłyvalі на светапогляд Т. Лады-Заблоцкага: не малавядомую Беларусь, а Польшчу прадстаўляе ён у іх вачах.

Польскія настроі выгнанца падмацоўваў нешматлікі, але моцны асяродак такіх жа, як і ён, пакутнікаў, што паходзілі з тэрыторый быўной Рэчы Паспалітай. Гэтыя людзі выпісалі дазволеныя польскамоўныя выданні, якія тонкімі ніткамі лучылі іх з краем.

У пачатку 40-х гг. XIX ст., калі адбыўся своеасаблівы ўсплётск друкаванага польскага слова, гэтая, раней аднабаковая, сувязь стала

¹ Zabłocki-Łada T. Poezje. Petersburg, 1845. S. 141. (Далей спасылкі на гэтае выданне даюцца ў тэксле).

² Цыт.: Гадыцкі К. Творчасць Тадэвуша Лады-Заблоцкага // Польмія. 1992. № 10. С. 135–136.

ўзмацняцца, стасункі пачынаюць насіць двухбаковы харктар. Усе, хто як-кольвечы валодаў пяром, мелі мажлівасць сказаць пра сябе, пра свае пакуты, далучаючыся такім чынам да літаратурнага жыцця ў краі.

У пачатку 1840 г. і Т. Лада-Заблоцкі адважыўся паслаць свае творы ў Пецярбург. Але з прычыны недакладна напісанага адресу вершы, прызначаныя для “Niezabudki” Я. Баршчэўскага, вярнуліся назад, а дасланыя ў альманах “Zorza Rólnocna” не ўбачылі свету, бо выдаць яго Юзафу Працлаўскуму не ўдалося.

І толькі трэцяя спроба паклапаціцца пра лёс сваіх твораў мела поспех. На гэты раз Т. Лада-Заблоцкі звярнуўся з вялікім лістом да Ю.І. Крашэўскага, які пачынаў выдаваць “Athenaeum”. Пасылаючы колькі сваіх і Уладзіслава Страндзіцкага твораў, Т. Лада-Заблоцкі вырашыў звярнуцца да першага літаратара ў краі з просьбаю, каб той паапекаваўся ўсім яго творчым даробкам. Гэты ліст (як, дарэчы, і восьм наступных) уяўляе пэўную цікавасць і падсвічвае асобныя дэталі літаратурна-грамадскага руху на Беларусі. Напісаны ён 15 лістапада 1840 г. з Тыфлісу:

У 1836 годзе, калі я рыхтаваўся да выезду з краю, пан Ігнат Цеханавецкі, сын маршалка Віцебскае губерні, кандыдат Дэрпцкага універсітета, намовіў мяне аддаць яму ўсе мае рукапісы, абавязваючыся як найлепш выдаць іх у Ліпску ў Брайцкопфа і Гартэля пры пасрэдніцтве дэрпцкага кнігара Клюгэ і дазволам тамтэйшае цэнзуры. Ужо быў падпісаны контракт і надрукованы падпісныя білеты ў Дэрпце. Давяраючы святому слову прыяцеля і лічачы гэту справу закончанаю, я ад'ехаў у Грузію, зусім не хвалюючыся пра гэты інтарэс. У 1839 годзе я атрымаў ліст ад Цеханавецкага, у якім ён паведаміў мне, што мусіў разарваць контракт з Клюгэ, які больш клапаціўся пра сваю карысць, чым пра агульнае дабро, і запэўніў мяне, што праз два месяцы, не больш, надрукуе ў Пецярбурзе як вершы, так і іншыя мае творы, што меў у сваіх руках. Але калі на наступныя мае лісты ён ані разу не адказаў, калі два апошнія з іх я атрымаў назад, я пачаў хвалявацца ў скрусе, ці не загінулі мае рукапісы, а таксама ці не сталася чагос্বіці з іх выдаўцом. Правёўшы дзіцячыя гады ў Расіі і атрымаўшы адукцыю ў Маскоўскім універсітэце, я больш маю стасункаў з цэнтральнаю Расіяю, чым з нашым краем, дык не магу даведацца не толькі пра лёс маіх твораў, але нават і пра іх выдаўца. Мае рукапісы на адной толькі польскай мове, пакінутыя ў Цеханавецкага, наступныя: “Вершаваныя творы” (больш за дзесяціста, у тым ліку некалькі вялікіх паэмаў) – два тамы; “Аксэль”, паэма Тэгнера¹, перакладзеная са шведскай – адзін том; “Дзённік майго падарожжа з Віцебска ў Тыфліс і з Тыфлісу па размаітых краях за Каўказам” – трэх часткі; “Збор новых вершаў, напісаных у Грузіі” (больш за сорак).

¹ Тэгнер Эсаяс (1781–1846) – паэт, пачынальнік рамантызму ў шведскай літаратуры. “Аксэль” (1822) – лірычная паэма пра часы Карла XII.

З іх толькі копію апошняга маю ў сябе, аўтографы двух сярэдніх аддаў ці адаслаў Цеханавецкаму, не пакінуўшы ў сябе аніводнага нават з іх вынятку, першага ж пакінуў на Белай Русі пяць копій. Першую, найбольш поўную, якая складаецца з усяго таго, што толькі напісаў вершам у часе майго бытуту ў Рasei ці на Белай Русі, я аддаў Ігнату Цеханавецкаму; другая, не такая поўная, – у Аляксандра Абрампольскага, абывацеля Палацкага павета; трэцяя – у Вінцэнта Газдава-Рэвута, маршалка Гарадзецкага павета; чацвёртая – у нябожчыка Юзафата Яхімовіча, магістра Віленскага ўніверсітэта, абывацеля Гарадзецкага павета; пятая (сам аўтограф-чарнавік, што складаецца з пяцідзесяці маіх вершаў) – у руках майго сваяка Юры Лады-Заблоцкага, абывацеля Себежскага павета Магілёўскае губерні. Я чуў, што пан Абрампольскі надрукаваў у “Birucie” колькі з гэтых твораў пад крыптанімам Т. Ł. Z.¹ Але ці надрукавана дзе-небудзь штосьці яшчэ з іх – я зусім не ведаю. Дык просьбу сваю выкажу ў некалькіх словах. Ці не мог бы Пан Дабрадзей звярнуцца праз “Athenaeum” і “Tygodnik Petersburski” да ўсіх, хто мае мае рукапісы, каб выслалі іх Табе; а атрымаўшы, сістэматызаваць і надрукаваць іх ці то ў Завадскага, ці то ў Глюксберга. И хоць я сам не лічу, што мае працы маюць вялікую вартасць, але хацеў бы, каб яны, напісаныя з самымі чистымі мэтамі, былі далучаны да агульнага скарбу нашага пісьменства, як удовін грош, пакладзены на алтар польскай мовы. Няхай я не атрымаю аніякае матэрыяльнае карысці, але буду шчаслівы, калі хоць адна мая думку, хоць адно пачуццё ўвойдзе ў сферу паняццяў маіх землякоў, – тады будуць узнагароджаны ўсе страты, якія я меў у жыцці. Як толькі Пан паведаміць адказ на маю просьбу, я збяру ўсё тое, што напісаў у Грузіі, і вышлю Яму. Прашу адказаць мне як можна хутчэй, бо ў першых днях сакавіка па автавязку мушу выехаць з Тыфлісу і не ведаю, як хутка вярнуся назад. На пачатку гэтага года я меў намер адведаць родны край, але акаличнасці ды справы не толькі цяпер затрымалі мяне за Каўказам, але нават цэлы наступны год не дазволяць мне выехаць адсюль. Больш за тое, маё аслаблене здароўе, што патрабуе цёплага паветра Усхода і тутэйшых мінеральных водаў, можа змусіць мяне назаўсёды застацца ў Грузіі або нават пераехаць далей на поўдзень у правінцыі, далучаныя ад Персіі. Не спадзяюся, каб калі-небудзь мог асабіста заняцца гэтаю справаю. Дык даручаю яе Пану Дабрадзею і хоць ведаю Пана толькі з літаратурнае славы, але ўнутранае перакананне кажа мне, што можаш выканаць маю просьбу, і што ў цяснінах Каўказу, у стэпах Грузіі і блізу гор старажытнага Аракату я паўтару са шчырай удзячнасцю Панскае імя².

Вядома, Т. Лады-Заблоцкі бачыў у асобе Ю.І. Крашэўскага найлепшага польскамоўнага (а значыць, польскага!) літаратара. Ідучы на супрацоўніцтва з ім, “каўказскі” паэт згаджаеца ісці шляхам Ю.І. Крашэўскага і выдаванага ім часопіса. Сказаное пацвярджаеца наступным лістом ад 3 сакавіка 1841 г., у якім Т. Лады-Заблоцкі, дзя-

¹ У альманаху “Biruta” на 1837 год надрукованы верш паэта “Мудрыя вочы. (З чэшская паэзіі)”, а ў томіку на 1838 год – балада “Ляшка”.

² Рукапісны адзел Ягелонскай б-кі ў Кракаве. Рук. 6458^{IV}. Арк. 411–412 адв. Ліст Т. Лады-Заблоцкага да Ю.І. Крашэўскага ад 07.06.1842 г.

куючы карэспандэнту за згоду прыняць на сябе клопаты па выданню яго твораў, шчыра паведамляе, што ў адчаі ён ужо схіляўся да думкі заняцца моваю і літаратураю чужога народа¹. Фактычна, дзеля Т. Лады-Заблоцкага, як і дзеля шмат каго іншага, Ю.І. Крашэўскі становіцца пуцяводнаю зоркаю. Невыпадкова ў адным з лістоў выгнанец напіша: “І да каго ж бы мы звярнуліся, калі б Крашэўскі адмовіў нам у дапамозе?!”²

Праўда, нягледзячы на тое, што ў пяці лістах за 1841–1843 гг. Т. Лады-Заблоцкі просіць надрукаваць яго вершы ў “Athenaeum”, Ю.І. Крашэўскі не спяшаецца. Раздаючы ў лістах падзякі ды хвалячы творы, ён толькі ў 1844 г. надрукуе першую нізку вершаў “каўказскага” паэта. А ўвесь гэты час Т. Лады-Заблоцкі нерваваўся, яму нецярпелася ўбачыць свае творы надрукаванымі, бо здань смерці палохае яго. Яшчэ горш ішлі справы з пошукам рукапісаў паэта, што засталіся на Беларусі, хоць яшчэ ў восьмым нумары “Tugodnika Petersburskiego” за 1841 г. Ю.І. Крашэўскі звярнуўся да І. Цеханавецкага і А. Абрампольскага. Хворы паэт у кожным лісце пытае пра лёс рукапісаў, у адчаі раз за разам просіць Ю.І. Крашэўскага выдаць тое, што ёсць: напісанае “за Каўказам” і сёстое, што ўспомніў па памяці. Асабліва шкада яму паэмі “Ваколіцы Віцебска”, балады з беларускіх паданняў “Зачараваная дзяўчына”, іншых шматлікіх твораў. Яшчэ ў лютым 1843 г. Ю.І. Крашэўскі не меў рукапісаў Т. Лады-Заблоцкага. На жаль, іх ліставанне з гэтага часу да ліпеня 1846 г. не захавалася. Польскія даследчыкі лічаць, што Ю.І. Крашэўскі, відаць, усё ж атрымаўшы з Беларусі творы Т. Лады-Заблоцкага, звярнуўся да Р. Падбярэскага з просьбаю выдаць зборнік паэта. Аднак гэта толькі здагадкі.

Р. Падбярэскі друкаваў вершы Т. Лады-Заблоцкага ўжо ў першым томе свайго альманаха “Rocznik Literacki” (1843). Яшчэ ў чэрвені 1842 г. Т. Лады-Заблоцкі даслаў яму ў Пецярбург чатыры “каўказскія” вершы³. А вось выдаючы другі том “Rocznika”, Р. Падбярэскі ўжо мог выкарыстаць атрыманыя рукапісы паэта: альманах выйшаў з друку раней за зборнік літаральна на некалькі месяцаў. Зрэшты, можна дапусціць, што рукапісы Т. Лады-Заблоцкага, якія захоўваліся на

¹ Рукапісны аддзел Ягелонскай б-кі ў Кракаве. Рук. 6458^{IV}. Арк. 413.

² Тамсама. Арк. 420. Ліст Т. Лады-Заблоцкага да Ю.І. Крашэўскага ад 05.01.1843 г.

³ Тамсама. Арк. 417. Ліст Т. Лады-Заблоцкага да Ю.І. Крашэўскага ад 07.06.1842 г.

Беларусі, не дасылаліся Ю.І. Крашэўскаму, а былі перададзены Р. Падбярэску пад час яго чатырохмесячнай вандроўкі на Віцебшчыну і Полаччыну ў 1844 г. Перадусім, у лістах Р. Падбярэскага да Ю.І. Крашэўскага няма гаворкі пра перадачу рукапісаў. Наадварот, пециярбургскі выдавец у лісце ад 22 ліпеня 1844 г. паведамляе:

Я хачу выдаць даволі вялікі том вершаваных твораў Лады-Заблоцкага. Добра, што ты ў апошнім нумары “Athenaeum” надрукаваў нізку яго вершаў; гэта хоць крыху пазнаёміць з яго сапраўдным талентам, што палегчыць падпіску, якую я аб’явіў. (...) Мяркую, што лішнім у зборніку яго вершаў будзе друкаваць творы, змешчаныя ў “Athenaeum”; ты пазбавіў мяне гэтым пары аркушаў друку, але прэтэнзій да цябе не маю. (...) Прыйшак ад продажу асобнікаў пасля вяртання выдаткаў пойдзе на карысць аўтара¹.

Верагодна, ужо з чэрвеня 1842 г. пачалося ліставанне Р. Падбярэскага з Т. Лада-Заблоцкім. Апошні не адразу ўбачыў ў рэдактары пециярбургскага альманаха выдаўца сваіх твораў. Ён лічыць за лепшае, калі гэтым зоймецца найслыннейшы ў краі літаратар. Дык у пачатку (у студзені і лютым) 1843 г. паэт яшчэ двойчы просіць Ю.І. Крашэўскага, пачакаўшы шэсць месяцаў вестак з Беларусі, выдаць хоць тое, што захавалася. Ды Ю.І. Крашэўскаму, які жыў за сотні вёрст ад Вільні, занадта цяжкім стаўся б яшчэ адзін выдавецкі клопат. Відаць, у гэты час і прапанаваў свае паслугі Р. Падбярэскі. Яго спрыту хапіла нават на тое, каб паехаць на Беларусь і асабіста заняцца пошукамі рукапісаў Т. Лады-Заблоцкага. Пабачыць І. Цеханавецкага яму не ўдалося: колькі твораў (у тым ліку баладу “Зачараўаная дзяўчына”) пазней надрукую “Rubon” пад тытулам “З нідзе не друкаваных вершаваных твораў Т. Лады-Заблоцкага першага і другога пе́рыяду”, але шмат што адшукана. Прыйдзі да “Ваколіцаў Віцебска” сведчыць, што паэма трапіла яшчэ і на Каўказ, дзе аўтар правіў яе. Урэшце, 15 студзеня 1845 г. (як паведаміў чытачам “Tygodnika Petersburskiego” Р. Падбярэскі²) зборнік быў здадзены ў друк, а ў чэрвені-ліпені трапіў да падпісчыкаў і ў кнігарні.

Па просьбe паэта выдавец вылучыў у зборніку тры раздзелы, адпаведна тром перыядам жыцця Т. Лады-Заблоцкага. “Вершаваныя творы першага перыяду” – гэта паэзія (ці нейкая частка яе), напісаная ў 1831–1833 гг., калі Т. Лада-Заблоцкі быў студэнтам Маскоўскага

¹ Рукапісны аддзел Ягелонскай б-кі ў Кракаве. Рук. 6457^{IV}. Арк. 271. Ліст Р. Падбярэскага да Ю.І. Крашэўскага ад 22.07.1844 г.

² Tygodnik Petersburski. 1845. № 8.

універсітета. Байранскія матывы адчуваюцца ў вершах гэтага часу. Да каханае, што не падзяляе пачуццяў паэта, і сяброў, з якімі трэба разлучыцца надоўга, а можа навек, звяртаецца яго самотная муз. Ужо цяпер ноткі трывогі і прадчуванне бяды прабіваюцца ў лад гармоніі ды шчасця:

Ona płakała – może przeczuci tajemne
Zadrzało wtedy w jej duszy tak tkliwej.
Ach! Czyż mogłem przyszłości przejrzeć chmury ciemne
Ja? Co'm był taki szczęśliwy! (S. 17).

Каб яшчэ больш падкрэсліць трагічнасць свайго лёсу, паэт як з жывымі асобамі развітваеца з рэчкамі ды азёрамі роднага, краю (элегіі “Вілія”, “Да Дзвіны”, “Даўжанскае возера”). Узяўшы пад увагу тое, што вершы зборніка дапрацоўваліся ў 1844 г. на Каўказе, можна было б не вылучаць матыву прадчування ростані з Бацькаўшчынай, але ж у творах, якія не ўвайшлі ў зборнік (надрукаваны пазней у часопісе “Rubon”) і якія не правіліся аўтарам, гучаць тыя ж самыя матывы. Відавочна, паэта сэрца адчувала перамены задоўга да таго, як яны наступілі:

Дзе ж тыя мары юных уяўленняў,
Што вабілі мяне бесперастанку?
Дзе дружбы і кахання летуценні,
Якія песціў я ў жыццёвым ранку?
Мінула тое! Засталіся слёзы.
Чаму ж, маё ты сэрца, не сцвярдзела?
Чаму ж, Дзвіна, не споўніла пагрозы
І ў плынъ сваю мяне ўзяць не схацела?
(...) Бывай, Дзвіна! Ужо дзень той недалёкі,
Калі пакіну бераг твой прыгожы,
І адплыву ў навечныя мо змрокі,
Скуль вечер праху нат прыгнаць не зможа¹.
(Пераклад П. Бітэля)

Для паэта няма нічога мілей роднага краю, радзімы, землякоў. Пра што б ён не пісаў, дух Бацькаўшчыны заўсёды прысутнічае ў творы. Гэты дух, што часцей за ўсё вітае над вадою – рэчкамі ды азёрамі роднага краю, – яскрава выяўляўся ўжо ў першы перыяд творчасці. Т. Лада-Заблоцкі – паэт вады, воднае стыхіі. Лірычны герой яго вершаў нязменна ля рэчкі ці возера. Тут ён знаходзіць супакой сваім думкам, тут, ля “скалы, што вісіць над вадою”, сустракаеца ён з ка-

¹ Лада-Заблоцкі Т. Да Дзвіны // Роднае слова. 1994. № 10. С. 19.

ханаю (элегія “Ноччу ў мае маладыя гады”), якую гатовы “перанесці ў глыбіні акіяну” (элегія “Да Н... М...ер”, “Каханне і помста паэта”); тут ён сустракаецца і развітваецца з сябрамі (“Да Лявіцкага”, “Да Дзвіны”, “На смерць А. Ліноўскага”, “Да В. Г. Р.”). Вада выступае ў яго як повязь чалавека з народам, традыцыямі, культурою.

Цябе я, возера Даўжанскае, і бачыў,
І песні чуў твае над берагамі,
І дух мой заклапочаны юначы
Лунаў – не чуў зямлі я пад нагамі.
Тады з тваёй зраўноваў я вадою
Маё жыццё ў трывогах несканчоных
І, як папрок Наталлі маладое,
Твой шум гудзеў мне ў сэрцы засмучоным¹.
(Пераклад П. Бітэля)

Гаворачы пра вершы “першага перыяду”, варта звярнуць увагу на наступныя радкі з верша “Да В./інцэнта/ Г./аздава/ Р./эвута/”:

Co za okropne moje przeznaczenia?
Jakaż ma przyszłość?.. jest to otchłań ciemna,
Jak Scylla straszna, jak wieczność tajemna,
I blask nadziei jej nie rozwieńienia!
Lecz i z przeszłości coż mi się zostało?
Tłum gorzkich wrażeń, jedna szczęścia chwilka,
Kilka pamiątek i piosenek kilka,
Które'm rozrzucił wśród gminu nieśmiało (S. 36).

Што гэта за “колькі песняў, якія нясмела раскідаў я сярод простага люду”? На нашу думку, паэт кажа пра творы на беларускай мове, напісаныя ім спецыяльна для простага люду, “gminu”, бо польскамоўныя вершы прызначаны, відавочна, дзеля вышэйшых класаў грамадства. Такім чынам, ёсць яшчэ адно ўскоснае сведчанне, што Т. Лада-Заблоцкі пісаў і па-беларуску.

“Вершаваныя творы другога перыяду” ахопліваюць 1834–1836 гг., як пазначана на тытульным лісце гэтага раздзела зборніка, і напісаны ў Віцебску. Верагодна, гэта астрожная паэзія, хоць вершы гэтага часу, што друкаваліся ў “Rubonie”, сведчаць, што паэт жыў у сваіх сяброў у розных мясцінах Беларусі.

У кожным з шаснаццаці твораў гэтае часткі зборніка прысутнічае матыў непазбежнае ростані, несправядлівага пакарання, злога лёсу. Лірычны герой Т. Лады-Заблоцкага развітваецца з родным краем,

¹ Лада-Заблоцкі Т. Даўжанскае возера // Роднае слова. 1994. № 10. С. 19.

сябрамі, знаёмымі. Найбольш ярка такія пачуцці выяўляюцца ў паэме “Ваколіцы Віцебска”. Па сутнасці, гэта па-філасофску заглыбленыя ўспаміны-развагі пра гісторыю і пра былую веліч Бацькаўшчыны:

Тваёй даўніной, Беларусь, зноў я мрою...
Дзе ж сёння твае палкаводцы-героі,
Што колісь на бітвы выстрыйвалі роты?
Дзе славы тваёй песняры – вайдэлоты,
Што спеўнаю лютняй шматструннай сваёю
Шляхетныя сэрцы ўздымалі да бою?..
Цяпер жа героі твае ўсе забыты,
Дый лютні тых бардаў папробуй знайдзі ты...¹

(Пераклад К. Гадыцкага)

Аўтар падае свой уласны лёс на фоне забытага ўсімі гісторыі краю, а ваколіцы Віцебска становяцца тым сімвалам, які лучыць мінулае краю з яе сённяшнім днём, дзіцячыя гады паэта з яго будучынай. Нягледзячы на тое, што паэма пісалася ў маркотныя хвіліны перад выездам, Т. Лада-Заблоцкі верыць у лепшае і мае надзею вярнуцца, хоць і не зусім звычайнім чынам:

А ўсё-ткі дух мой паклічуць нябёсы –
Ён вернецца зноўку на бераг Лучосы.

Гэта асабліва падкрэслена ў зробленых у 1844 г. прыпісах да паэм: з'явілася надзея адведаць Радзіму. Паэт цешыцца, што дачакаўся канца цёмнае ночы, і верыць, што Беларусь адродзіцца:

Цяпер, калі канчаткова пераглядваю рукапіс гэтае паэмы (за Каўказам, у Тыфлісе, у 1844 годзе) далітаяць да мяне годныя найвялікшага шанавання і павагі імёны паноў Казіміра Буйніцкага, графа Міхала Борха, Аляксандра Грот-Спасоўскага, Радзіслава (Гаўдэнтыя) Шапялевіча, Яна Баршчэўскага, Ігната Храпавіцкага ды шматлікіх іншых, якія так клапатліва бяруцца сёння на Белай Русі за справу краёвага пісьменніцтва. Дзякую вам, адукаваныя мужы, што пры вашым пасрэдніцтве завітаў і да нас дух часу, што наша Беларусь пасля шматгадовага летаргічнага сну нарэшце прачнулася і пачынае новы перыяд разумовага жыцця (S. 65–66).

Трэці раздзел зборніка, прысвечаны сябрам і таварышам па зброі, складаюць вершы, напісаныя ў 1837–1842 гг. на Каўказе. Краявіды старажтных гор, абставіны жаўнерскага жыцця – усё гэта ўзбагачае тэматыку вершаў Т. Лады-Заблоцкага. Вада горных рэчак, як магніт, прыцягвае да сябе позірк паэта. Але іхняя імклівая плынь не мае здольнасцяў гаіць раны душы так, як гэта рабілі рэчкі на Радзіме. Та-

¹ Полымя. 1992. № 10. С. 139.

му невыпадкова ўзнікае ў паэта жаданне ператварыцца ў хмару, каб ляцець на Радзіму, да Дзвіны:

Ach puśccie mię, puśccie! mnie tutaj tak parno.
Ach puśczież, dla Boga! na wolę;
Nie wichrem – lecz chmurę gromami ciężarnę
Przelecę po niebios rozdole.
(...) I złotym obłoczkiem, skępanym w promieniach
Na niebie ojczystem zabłyśnie;
Odbiję się w Dźwinie, – w jej dolin zieleniach
Nad głową kochanki zawiśnie.
Orzucę oczyma Krainy tak miłe
I w srebrną się rosę roztopię... (S. 182).

Што Т. Лада-Заблоцкі прагнуў адведаць Бацькаўшчыну, сведчаць не толькі яго паэтычныя творы, але і лісты да Ю.І. Крашэўскага. Разлічваючы атрымаць гроши за выдадзены Р. Падбярэскім зборнік, паэт вырашае зрабіць падарожжа па краінах Азіі, наведаць Палесціну, а пасля вярнуцца на Беларусь. Вядома, калі б ён да гэтага часу не выслужыў сабе чыну падпаручніка і не займеў прыхільнасць начальніства, дык пра такое немагчыма было б і марыць. Пэўна, дапамог тут Т. Лада-Заблоцкаму палкоўнік Войцах Гатоцкі, літаратар, прыяцель Ю.І. Крашэўскага, які ў сярэдзіне 40-х гг. быў пасланы на Каўказ.

Т. Лада-Заблоцкі звяртаецца таксама да землякоў з просьбаю прыняць яго на “ласкавы хлеб” і атрымлівае станоўчы адказ¹. Але

калі з ласкі пана Падбярэскага (які пры выданні маіх вершаваных твораў найганебней мяне ашукаў, бо намовіўшы на страту колькіх соцень рублёў, захапіў ўвесі наклад і карыстае з яго) ні першы, ні другі намер (падарожжа на поўдзень і вяртанне на Радзіму) не дайшоў да выніку і я, закінуты ў Грузію, змушаны асесці ў ёй можа назаўсёды...²

Як відаць, Р. Падбярэскі не стрымаў слова і не разлічыўся з Т. Лада-Заблоцкім. Гэты факт эфектыўна выкарыстаем Ю.І. Крашэўскі напрыканцы 40-х гг. у сваёй барацьбе з Р. Падбярэскім, абвінавачваючы апошняга ў смерці “каўказскага” паэта.

На самай справе ўсё было крыху інакш. У адным з наступным лістоў да Ю.І. Крашэўскага Т. Лада-Заблоцкі назваў іншыя прычыны, што затрымалі яго:

¹ Рукапісны аддзел Ягелонскай б-кі ў Кракаве. Рук. 6477^{IV}. Арк. 155. Ліст В. Газдава-Рэвута да Ю.І. Крашэўскага ад 18.05.1846 г.

² Тамсама. Рук. 6482^{IV}. Арк. 1. Ліст Т. Лады-Заблоцкага да Ю.І. Крашэўскага ад 30.07.1846 г.

Нягледзячы на палкае жаданне вярнуцца на Радзіму і прысвяціць сябе выключна літаратуры, лёс быццам наўмысна затрымаў мяне за Каўказам. Князь намеснік даў мне пасаду кіраўніка Кульпінскім салінымі капальнямі, можа, найважнейшую ў Грузіі пасаду, якую дасюль займалі людзі, што больш дбалі пра ўласны, чым скарбовы інтэрэс. Калі мне Бог будзе спрыяць, я спадзяюся прынесці нязлічоную карысць тутэйшаму краю...¹

Праца захапіла паэта, і ўжо ў апошнім вядомым нам яго лісце да Ю.І. Крашэўскага² няма згадак пра вяртанне, а толькі адчай, што няма часу займацца літаратурой. Папрацаваць дзеля карысці тамтэйшага краю лёс адвёў Т. Лада-Заблоцкаму ўсяго некалькі месяцаў: у жніўні 1847 г. ён памёр пад час эпідэміі халеры.

На Беларусь вестка пра смерць выгнанца прыйшла няхутка, якраз у той момант, калі яго літаратурная слава была ў зеніце. Для землякоў ён быў вялікім паэтам, “паэтам-філософам” (В. Газдава-Рэвут). Зборнік, выдадзены ў 1845 г. у Пецярбурзе, трапіў ў родныя мясціны Т. Лады-Заблоцкага, верагодна, нават да тых, хто захаваў рукапісы паэта. У знаёмых узнікла жаданне надрукаваць яшчэ неапублікованыя творы. У сёмым томе “Rubonu” на 1846 г. іх цэлая нізка – восем. Апрача балады “Зачарованая дзяўчына”, пра якую была гаворка, гэта яшчэ колькі вершаў “Да Н... М...ер” (каханай паэта Наталлі). Будуць друкавацца вершы Т. Лады-Заблоцкага (ужо “каўказскага” перыяду) ва ўсіх наступных (VIII–X) томіках часопіса, аднак, нават улічваючы змешчаныя Р. Падбярэскім у зборніку 34 творы “першага і другога перыяду” і творы, надрукаваныя ў часопісах і альманахах, стала вядома чытчу толькі палова з тых дзесяткаў, рукапісы якіх меў І. Цеханавецкі.

Даволі трапную характеристыку творчасці Т. Лады-Заблоцкага даў Р. Падбярэскі, які разглядаў яе якраз у кантэксле беларускай літаратуры:

Няшчасце развіло ў ім пачуцці і схіліла да паэзіі. Вялікі талент, загартаваны ў агні пакутаў. Бо трэба пакутаваць, каб стаць геніем! Выхаваны на ўзорах еўрапейскай паэзіі, можа, у выніку гэтага ён страціў шмат з тae самабытнасці, якая пры іншых акалічнасцях зрабіла б яго сапраўдным народным паэтам. Падрыхтаваны грунтоўным навучаннем ва ўніверсітэце і веданнем англійскай, нямецкай, французскай, а таксама ўсходніх моў, ён, можна сказаць, наблізіўся да таго ўзору паэта, які граф Генрык Равускі вызначыў для юнака. З родным краем яго

¹ Рукапісны аддзел Ягелонскай б-кі ў Кракаве. Рук. 6482^{IV}. Арк. 3. Ліст Т. Лады-Заблоцкага да Ю.І. Крашэўскага ад 09.01.1847 г.

² Тамсама. Арк. 5–6. Ліст Т. Лады-Заблоцкага да Ю.І. Крашэўскага ад 08.05.1847 г.

звязвае хутчэй фантазія і пачуццё, чым памяць хатніх звычаяў. Талент ягоны, выхаваны на Байране, Шылеру і Муру, меланхалічным Муру, барду ўбогай Ірландыі, якога, здаецца, перш за ўсе аблюбаваў сабе, бо ён найбольш адпавядзе яго перапоўненай горыччу душы, і якому наследаваў у столькіх элегіях, натуральна, мусіў прыняць хараکтар еўрапейскай паэзіі¹.

Франц Савіч (1815–1847), сын уніяцкага святара з вёскі Вяляцічы, што пад Пінскам, узначальваў тайнае Дэмакратычнае таварыства, большасць сяброў якога былі студэнтамі Медыка-хірургічнае акадэміі. Яшчэ ў Пінскім павятовым вучылішчы ён вылучаўся сваімі здольнасцямі сярод аднагодкаў. Наглядчык Франц Махцінскі звярнуў увагу на яго і стаў апекавацца ім, што мела добры плён.

З дзяцінства, колькі сябе памятаю, – пісаў Ф. Савіч ва ўспамінах², – мае ма́ры былі пра волю, пра Айчыну. (...) Усе мы іх мець павінны, бо атрымалі з малаком маці, бо песня, якую спявалі ля нашых калысак, так гучала, бо дзецям старыя пра тое апавядалі (Pamiętnik Sawicza. K. 2).

Дзякуючы Ф. Махцінскаму, Ф. Савіч, паспяхова закончыўшы вучылішча, прыязджае ў Вільню і становіцца казённакоштным студэнтам Медыка-хірургічнае акадэміі. Бяспрэчна, Ф. Савіч не меў намеру быць вайсковым лекарам (сыну уніяцкага святара больш бы пасавала Віленская духоўная акадэмія), але з прычыны адсутнасці ў краі іншых навучальных устаноў ён мусіў набываць веды ў Акадэміі. З першых дзён навучання Ф. Савіч заўважыў, што тут

усё дзеялася наадварот, усё нават маральна ўпала; пасля выгнання столькіх заслужаных людзей, надышла рэакцыя. Вучні Зана зніклі амаль усе ў падзеях 1831 года; прыйшлі новыя вучні, змяніўся дух моладзі. (...) Сталі звычайнімі п’янкі, гульні, распуста (Pamiętnik Sawicza. K. 2).

Такі стан рэчаў быў да спадобы ўладам: моладзь не далучалася да патрыятычнага руху. Не адразу выбраў свой шлях і Ф. Савіч. Напачатку роспач і адчай валодалі яго натураю, але ён знаходзіць сілы адолець гэта:

Увесе час я працаваў над сабою, чэрпаў навуку з кніжак і жыцця, казаў сам себе не раз: маючи душу і волю ад Бога дадзеную, ніяк іх змяніць нельга, бо гэта б супярэчыла дасканаласці Творцы, Святой кнізе. Але што я магу дзеля мае Айчыны ўчыніць – сам без прытулку, без усялякае волі, ва ўбогім стане? Сэрца маё адказвала: Хрыстос не нарадзіўся ні на троне, ні ў палацы, а ў галечы, у стайні на

¹ Падбярэскі Р. Беларусь і Ян Баршчэўскі // Баршчэўскі Я. Шляхціц Завальня. С. 344–345.

² Рукапісны аддзел Ягелонскай б-кі ў Кракаве. Рук. 4509. Pamiętnik Sawicza. K. 1. Далей, спасылаючыся на гэты рукапіс: Pamiętnik Sawicza. K...

сене, усё жыццё быў ўбогі, хоць цараваў і царуе на зямлі і на небе. А сказаў вучням сваім: “Хто хоча мне наследаваць, няхай адрачэцца ад усяго, возьме крыж свой ды ідзе за мною”. Такія думкі пераканалі мяне, што маючы моцную волю, я магу быць карысны братам і пакласці вышэй адзін камень у будынак Айчыны нашае (Pamiętnik Sawicza. K. 3).

Галоўнаю справаю Ф. Савіча стала таварыства, якое выцягвала калегаў з марнатраўнага жыцця.

Мы вырашылі пачаць з малітвы, просячы ў Бога дапамогі, у Св. Духа – святла; прызначылі сабе дзень посту, назаўтра споведзь і камунію. Пасля св. імши па звычаю продкаў нашых сабраліся на прысягу паводле складзенага тэксту. О! Урачыстасці тae не забуду ніколі. (...) Кожны з нас браў у рукі распяцце і перад Евангеллем гучна прамаўляў прысягу (Pamiętnik Sawicza. K. 3).

Ф. Савіч быў абраны за сакратара і скарбніка; вызначаны парадак прыёму новых сяброў ды іншыя арганізацыйныя моманты. Таварыства прыняло назvu Дэмакратычнага (напачатку хацелі назваць “Крыж і Евангелле”) і, відаць, адразу быў створаны Статут¹ (Ф. Савіч назваў яго “Прынцыпы дэмакратызма”). Задачамі таварыства Статут абвяшчаў барацьбу з беззаконнем, аказанне дапамогі абяздоленым, уздзейнне на моладзь з мэтаю выхавання сумленных, справядлівых грамадзянаў. Неабходна было даваць дапамогу не толькі сябру таварыства, але і ўсім людзям без адрознення веравызнання, нацыянальнай і саслоўнай прыналежнасці. Вядома, з часам мэты таварыства становіцца больш акрэсленымі. Так, А. Валіцкі (адзін з намеснікаў Ф. Савіча) сведчыць, што Ф. Савіч у гутарках з таварышамі сцвярджаў:

Усе людзі маюць аднолькавыя права да свабоды і роўнасці, што паколькі цяпер адны людзі прыгнітаюцца другімі, то гэта не зусім натуральна, і таму трэба ўнушаць ўсім тое перакананне, што кожны павінен карыстацца аднолькавымі правамі, што кожны мае права кіраваць і таму павінна быць рэспубліка і людзі павінны кіравацца адным натуральным правам².

Сябры таварыства невыпадкова звярнулі ўвагу на сацыяльныя нізы грамадства. Змоўшчыкі задумваюцца над тым, як змяніць адносіны між уладальнікам і прыгонным, але такія высновы, што “Савіч выступаў як няўмольны ганіцель памешчыкаў, (...) часта

¹ Ф. Савіч, пераканаўшыся, што ў існаванні таварыства следчая камісія не сумніваецца, вырашыў даць ёй у рукі схаваны незадоўга да арышту Статут. Ён разлічваў, што змест Статута абвергне абвінавачванні. Гл.: Рукапісны аддзел б-кі ПАН у Кракаве. Рук. 3339. Арк. 270.

² Цыт. па кн.: Смірноў А. Франц Савіч. Мн., 1961. С. 35.

пасягаў на лютую помсту памешчыкам: усіх павесіць, усіх выразаць¹, беспадстаўныя. Імкненне гісторыка, як найлепей давесці рэвалюцыйнасць Ф. Савіча, падмацоўвалася тэорыяй класавай барацьбы. Аднак факты сведчаць, што сябры таварыства шукалі іншыя шляхі дзеля дасягнення “натуральнага права”. Напрыклад, у маёнтку Франца Тарлецкага (таварыш Ф. Савіча па Пінскаму павятоваму вучылішчу) яны спрабавалі “дэмакратызаваць” адносіны між панам і прыгоннымі. Вось толькі працягвалася ўсё гэта нядоўга: як толькі студэнты паехалі – гаспадар ліквідаваў “дэмакратыю”.

Пра гэта ж сведчыць і тэкст Савічавае ўлёткі “Заўвагі аб маральнай вайне народа з дэспатызмам, або Якое наша становішча і што ў цяперашні час трэба рабіць людзям дабрамыслячым”:

Будзем загартоўваць дух, працаваць да канца жыцця! Хто ведае, дзе і як суджана нам памерці? Магчыма, не адзін з нас сканае пад рукою ката! Але няхай і смерць яго будзе працягам барацьбы за свабоду! І з вышыні шыбеніцы, як з высокага трона, павінен заклікаць: паўстаньце, народы! Паўстаньце ў імя растаптаных правоў чалавека! Вось кароткі нарыс барацьбы, якую вядзе Еўропа і якую трэба будзе нам весці з дэспатызмам. Калі дзейсна будзем у ёй удзельнічаць – наша хуткая перамога забяспечана. Ведаем, што велізарныя будынкі ўзводзіліся з малых цаглін, няхай жа кожны з нас падрыхтуе сваю цагліну і пакладзе яе на сваё месца, не пытаючыся аб заканчэнні справы. Бяздзейсныя людзі, людзі слабадушныя, у апраўданне бяздзейснасці гаворачы, што ім няма чаго рабіць. Паглядзіце – народы ўсіе Еўропы ў працоўнай упартай крыававай барацьбе разбураюць старадауні аплот дэспатызму і ўзводзяць храм свабоды. Наши браты эмігранты (пілігримы) закладваюць для гэтага храма краевугольныя каменні. Будзем дапамагаць нашым братам па меры сіл кожнага².

Гэту ўлётку нельга назваць арыгінальным тэкстам, бо падобныя ідэі выказваліся ў шматлікіх нелегальных польскамоўных выданнях. А непасрэдным штуршком для яе напісання з'явіліся “Кнігі народа польскага і польскага пілігрымства” А. Міцкевіча, асобныя палажэнні якіх Ф. Савіч пераказаў у сваіх “Заўвагах”.

Нягледзячы на тое, што Ф. Савіч знаходзіўся пад магутным упливам польскай ідэалогіі, польская мова не стала яго адзінаю моваю. Узгадаваны беларускаю вёскаю, ён шырока выкарыстоўваў ейную мову. Пра гэта, перадусім, сведчыць прыватны ліст Ф. Савіча да слуцкага лекара Фелікса Шаламіцкага ад 9 лютага 1837 г., сведчаць шматлікія беларусізмы ў яго польскамоўных “Успамінах”.

¹ Тамсама. С. 37.

² Цыт. па кн.: Смірноў А. Франц Савіч. С. 43.

Нам вядомы толькі адзін вершаваны твор паэта – гутарка “Там, блізка Пінска”. (Тэкст гутаркі захаваўся ў справах следчае камісіі і прыведзены ў кнізе: Pawłowicz E. Wspomnienia z nad Wilgi i Niemna. Lwów, 1883. S. 95–96). Хоць пазней Ф. Савіч прызнаваўся, што “займаўся часам літаратураю: пісаў вершы і прозу; удаляся сёе-тое стварыць, магчыма, і было там крыху таленту, які не ведаю дзе сёння дзеўся” (Pamiętnik Sawicza. K. 13). Гэтая гутарка сведчыць: аўтар – здольны майстра, што добра валодае сілабічным вершаскладаннем.

Там, блізко Пінска, на шыроком полю,
Где між лугамі плыве Струмень быстры,
Там – сідя Літвін расказваў сву долю.
З боку Валынца сідеў заточысты,
З переду Пінчук веслом ся спірае,
І на гуторку пільна ўважае.

Нават не вельмі пісьменныя копіі данеслі да нас прыгожую форму, хоць куды больш важныя змест ды ідэя твора. Паэтычнае ўяўленне аўтара сабрала разам Ліцвіна, Пінчука і Валынца, каб паказаць паўсюднасць падзеі 1831 г. Сцверджанне, што Ф. Савіч намаляваў прадстаўнікоў трох народаў – беларусаў, украінцаў і літоўцаў – трэба лічыць памылковым: паэт не ўзняўся, дый не мог узняцца да таго, каб карыстацца паняццем нацыянальнасць. Яго герой – насельнікі Рэчы Паспалітай (“Тады то Польша съяцілася Божа!”) – вядома, не палякі (гэта праз мову даводзіць Ф. Савіч), але іхняя Айчына – Польшча. Такое меркаванне падзяляла большасць адукаванага грамадства тагачаснай Беларусі, і Ф. Савіч вершаванымі радкамі распаўсюджвае яго сярод сялян, шараковае шляхты і інтэлігенцыі.

Твор пабудаваны з маналогаў яго герояў. Першы пачынае апавяданец пра сваё жыццё Ліцвін:

Гдэж ся поділы эты давны літа,
Што мы за власны гроши соль куплялы,
Што мы без рашпорту¹, іді хоть в край сьвіта,
Што мы москаля і в очы не зналы!
(...) Малы падаткі – гроши як мякіны,
У хляве каровы, бычкі, сывіні,
У каморе поўна, хоць сыпі на своях,
В хате чыстенъко, як в панскіх пакоях.
Так то бывало ў нас і між вами!

¹ Зусім верагодна, што герой гутаркі – не сяляне, як лічыцца ў нашым літаратуразнаўстве, а шляхта: сяляне Рэчы Паспалітай, як і Расіі, былі прыгоннымі.

А тепер, гдеж тые шчасте ся поділо?
Где глянеш – люде брашчат ланцугамі,
Где кінеш – слезы, аж жыты не міло,
Бо з человека высыают сілы –
А все то цары Москалі зробілы.

Два апошнія радкі – своеасаблівы бар’ер¹, “пераступіўши” які лірычны герой твора расказвае пра тое, як на Літве – Наваградчыне і Ашмяншчыне – дзейнічалі паўстанцы:

А як тягнуў на дубіну,
То стоя на лану,
Пытаў: – А што вражы сыну,
Чы відіш Ошмяну?!
От тепер то невера побачыть,
Попомятае, што то Літва значыть.

Маналог Валынца надзвычай кароткі – адна страта. Ён толькі і паспявае распавесці пра кіраўніка аднаго паўстанцкага аддзела:

А наш Ружыцкі – малая особа,
Перад нім Москалі і в хляве ховаўся,
Да-й там нездобреў, бо вытяг з-под жлоба
І в лоб собаце – а іді пся вяра
Там к чёрту в Москву, до свога Цара.

I, нарэшце, вуснамі Пінчука, яшчэ раз давёўши агульнасць пачуццяў герояў, паэт выказвае погляды Дэмакратычнага таварыства:

Літвін, Волынец, подайтэж мі руکі,
Так, – прысягаем на Госпада Бога,
Царам на згубу – панам, для навукі,
Што на той землі неповстане нога,
Ані эта поганьска, ані эта тыраньска –
Хоть ся вкорэніт як сіла шатаньска...

Барацьба супраць дэспатаў – галоўны матыў і Статута таварыства і “Заўвагаў”. Але калі ў дакументах на першым плане маральная барацьба, дык гутарка агітуе за больш дзейсныя яе формы. Праўда, апавядаючы пра подзвігі паўстанцаў, Ф. Савіч часам нават любуеца жорсткасцю: (“I на Москалях дужо отомстіўся, // Бо біў як собак – резаў як телята // Аж мі дрыжалы со страху чертятага”). Або: (“Ой сыпалісе Москалі, як муҳы, // А было мяса, як патарухі”). Але ці зразумеў бы хто аўтара, калі б ён прапагандаваў хрысціянскую

¹ Такі ж “бар’ер” ёсць і ў маналогу Пінчука, а вось адсутнасць яго ў маналогу Валынца сведчыць, што слова апошняга захаваліся не цалкам.

міласэрнасць да захопнікаў?! Дык невыпадкова гутарка “Там, блізко Пінська” карысталася шырокаю папулярнасцю, а сам Ф. Савіч становіцца кумірам віленскае моладзі. Хоць у вачах акадэмічных уладаў ён адно ўпарты малады чалавек, які настойліва абараняе сваіх таварышаў¹.

Вядома, дзейнасць Дэмакратычнага таварыства была толькі невялічкаю часткаю патрыятычнага рэчыспаспалітаўскага руху на Беларусі ў 30-я гг. XIX ст. Фактычна ў апазіцыі да царызму знаходзілася большасць сярэдняга класа насельніцтва. Любы кліч, любая таленавітая праца маглі ўзрушыць прывідны спакой грамадска-га жыцця. Такім парушальнікам спакою ў краі стаў Шыман Канарскі (1807–1839). Ён здолеў аб’яднаць і ўзначаліць разрозненія гурткі ды групы патрыятычных сілаў. Наспявала новае паўстанне, адну з галоўных роляў у якім мусіла выконваць Дэмакратычнае таварыства.

Але арыштаваўшы Ш. Канарскага і студэнтаў-медыкаў (1838), улады пазбавілі вызваленчы рух яго каардынатораў. Для Ф. Савіча пачаўся новы, пакутніцкі этап жыцця. Перш-наперш, дзеяць месяцаў вязніцы і допытаў.

Што такое ў нас следства – цяжка табе распавесці: хто не быў пад ім, не зможа ўяўіць, што гэта за пакуты. (...) Можа ты чуў, як нашых вязняў мучылі голадам, бяссоннем, кіямі? Можа думаеш, што гэта выдумкі? Ледзь сотая частка енкаў далацела з турэмных лёхаў (Pamiętnik Sawicza. K. 30).

Улады ведалі пра існаванне ў краі таемных арганізацый, дык, напаўшы на след, усімі сродкамі імкнуліся адкрыць усіх ейных сяброў. Асабліва стараўся старшыня ўтворанае царом Следчай камісіі князь Трубяцкай.

Быў гэта чалавек нізкі, худы, чорны, з набеглымі крывёю вочкамі, вераломны, хітры; ён то, як ліс, ласіцца, то зноў, як сабака, кусае; з чорнаю душою, а сумленнем яшчэ чарнейшы, без літасці, з сэрцам, у якім аніякіх пачуццяў шляхетных ніколі не было. (...) Пасля допыту, калі мяне прыводзілі ў цэлю, прыбягаў і раз’юшана крычаў: “Врёте, поросёнок!” Кожны ў яго меў сваю мянушку. На лаянцы звычайна не спыняўся, станавіўся шалёны, тузай за валасы, біў кулаком у твар, валіў на падлогу, таптаў і мясіў нагамі, пакуль я не абліваўся крывёю. Толькі тады шатанскае задавальненне крывіла яго рысы. Пацешаны, выбягаў з мае цэлі (Pamiętnik Sawicza. K. 35).

Невыносныя пакуты даводзяць Ф. Савіча да роспачы. Аднойчы ён нават спрабуе закончыць жыццё самагубствам. Але за выняткам гэтай хвіліны слабасці ён трymаецца мужна. Ни 12 000 кіёў, ні карцэр, ні

¹ Смірноў А. Франц Савіч. С. 55.

што іншае не могуць прымусіць вязня здрадзіць. У самыя цяжкія дні ён верыць, што праўда на яго баку, што прыйдзе час і Айчына будзе вольнаю. Паказальна, што калі на волі сябры таварыства неадназначна ставіліся да рэлігіі і, асабліва, да вышэйшае царкоўнае іерархіі, абвінавачваючы яе ў прыслужніцтве ўладам, дык цяпер вера ў Бога становіща крыніцаю іх сілаў.

Раз я спаткаўся на калідоры з Янам Загорскім; выходжу са следства, а яго ўводзілі ў залу. Ён вельмі змяніўся, аднак смеласць і адвага адчуvalіся ў яго руках, вачах. “Як маешся, калега? – запытаўся ён. – Як справы? Чым цешыся зараз?” – “Найбольш малітва прыносіць мне палёгку”, – адказваю. – “Ведаеш, – кажа, – я ніколі не быў і не ёсць атэістам, але цяпер баюся малітца шмат, абы не думаў Пан Бог, што гэта ад страха і боязі перад маймі катамі” (Pamiętnik Sawicza. K. 13).

Рэлігійныя перакананні, з аднаго боку, і ўплыў “Кнігаў народу польскага і польскага пілігрымства” А. Міцкевіча, з другога, спрычыніліся да таго, што Ф. Савіч 6 жніўня 1838 г. піша ў вязніцы “Споведзь пакутніка” – своеасаблівую спробу зазірнуць у будучыню. Наколькі важным лічыў гэты твор сам аўтар, сведчыць той факт, што ён усе цяжкія гады выгнання захоўваў, а перад смерцю зноў звяртаецца да яго:

На працягу шасці гадоў Бог пасылаў на мяне розныя кары і схіляў да одуму; тройчы я ледзь не памёр ад хваробаў, аднойчы ледзь не быў забіты, аднойчы шчырыя і сяброўскія паслугі іншым ледзь не давялі мяне да згубы. (...) Калі ўсім сэрцам прасіў у Бога літасці, абяцаючы ўчыніць ніжэйшае прызнанне, – знікалі цяжкасці і толькі злёгку трymалі мяне ў сваіх сілках¹.

Ф. Савіч шчыра верыць у аб’яўлене яму Богам і настойліва пераконвае чытача, што бачанае ім – праўда:

І вось убачыў я зямны шар і Езуса Хрыстуса з матуляю на ім. (...) А з ягонае раны ў правым баку выходзіў прамень святла, які ахінаў ўсе ўчынкі ды станы сучаснага свету ад краю да краю, ад полюсу да полюсу. І свет, і мора, улады і народы і стан іх; і была паўсюль цемра і здранцвенне, прыгнёт і няволя, несправядлівасць і сіла панавалі ўсюды (Spowiedź pokutującego. K. 62).

Нічога дзіўнага, што на цэлым свеце цемра: такога ладу, пра які марылі сябры Дэмакратычнага таварыства, не існавала ў прыродзе. Тыранія, дэспатызм, здавалася ім, найбольш яскрава прайўлялі сваю сутнасць у палітыцы Расійскае імперыі. А пакутніцкая роля народаў

¹ Рукапісны аддзел Ягелонскай б-кі ў Кракаве. Рукапіс 4509. Spowiedź pokutującego. K. 62. Далей, спасылаючыся на гэты рукапіс: Spowiedź pokutującego. K...

Рэчы Паспалітай нараджала думку пра выключную ролю Польшчы, якую яна мусіла споўніць дзеля выратавання чалавецтва ад несправядлівасці. Вядома, Ф. Савіч не з'яўляўся аўтарам гэтае думкі, ён адно пашыраў яе.

І лягчэй стала на душы маёй, бо ад Ягонае міласэрнасці я ўбачыў свято над Старым Светам, якое бывае пагодным ранкам пасля начы. А днела ўсё больш і больш, калі пароўноўваць гэта да ледзь-ледзь узыходзячага сонца. А гэтае ззянне не было на цэлым Старым Свеце, а толькі на пэўнай прасторы, якая – як я на святле добра бачыў – была тоўстым слоем чалавече крыві заліта, ванючае чалавече крыві. Велізарная колькасць чорнае ванючае крыві – гэта маскоўская, за ёю – яснейшая паласа (і яе менш) – нязмерна сімпатычнае сэрцу відовішча: была гэта польская кроў. (...) І пазнаў я, што гэта наша Польшча, і Польшча гэта была, а не што іншае, бо я бачыў братоў маіх, яе жыхароў свободных, вольных, што размаўлялі між сабою... (Spowiedź pokutującego. K. 64).

“Споведзь пакутніка” магла ўзнікнуць толькі ў атмасферы амаль поўнага панавання польскай нацыянальнай ідэалогіі, духам якое напоўнена кожная літара твора. І аніводным словам Ф. Савіч не ўспомніў тых, дзеля каго яшчэ нядаўна пісаў гутарку “Там, блізко Піньска”. Зрэшты, “Споведзь пакутніка” прызначалася напачатку толькі дзеля сябе. Надзея, што Польшча адродзіцца, падтрымлівала яго ў складаных абставінах вайсковага жыцця на Каўказе. Сасланы на ўсё жыццё ў дзеючую армію здабываць Расійскай імперыі землі непакорлівых народаў, Ф. Савіч вымушаны выконваць ускладзенія на яго абавязкі:

Я мусіў страляць у чаркесаў, якія Айчыне маей і мне нічога кепскага не зрабілі, мусіў бараніць справы, што пярэчылі май перакананням, змагацца ў шыхтах прыгнятальнікаў дзеля іхняе карысці ды інтэрэсаў. Я стаў супраць тых, хто бараніў сваю волю (Pamiętnik Sawicza. K. 50).

Права забіваць (ці быць забітым) яго не задавальняе. З першага дня ён шукае шляхоў да Волі. Урэшце, пакінуўшы вопратку на беразе Церака, уцякае, узяўшы кірунак на Бацькаўшчыну.

Напачатку было цёмна; толькі мігалі зоркі; а калі а першай гадзіне выйшаў за Кізляр, узышоў месяц, асвяціў раёніну стэпу, поўную зданяў, далёкую і ціхую; я азірнуўся на горад і горы Каўказу: горкія слёзы жалю засцілалі мне очы. Не мог глядзець. Вакол у стэпе быў такі спакой і ціша, што здавалася мне, быццам голас з роднае Літвы даходзіць да мяне, але гэта быў толькі голас надзеі ды голас майго сэрца (Pamiętnik Sawicza. K. 75).

Рызыкуючы быць схопленым і вернутым на Каўказ, адольваючы шматлікія перашкоды, Ф. Савіч нарэшце спыняеца на Валыні ў мясцічку Янушполь. Тут ён знаходзіць сяброў, мае мажлівасць падрыхта-

вацца да новага этапу барацьбы. Але перш патрэбна перамагчы эпідэмію халеры, якая ўспыхнула на Валыні ў 1847 г. Доктар Гельгега (так цяпер звалі Ф. Савіча) мужна змагаўся з ёю, ратаваў жыхароў, але не ўбярогся сам. Прадбачачы хуткі канец, ён здзяйсніе яшчэ адзін подзвіг: дзеля прыкладу і наследавання клапоціцца пра “Успаміны” – своеасаблівы жыццяпіс пакутаў, жыццяпіс свайго часу.

Гэтая “Успаміны” доўгі час ашчадна захоўваў пісьменнік Аляксандр Гроза, які асабіста ведаў Франца Савіча. Пасля яны трапілі да Я. Іваноўскага (Я. Гэленіюша)¹, які ўключыў іх (дапоўненыя апавяданнем А. Грозы) і “Споведзь пакутніка” ў свае двухтомныя “Успаміны мінульых гадоў” ды выдаў у 1876 г. у Кракаве².

Захаваўся і рукапіс “Успамінаў” Ф. Савіча³. Ён у нашым літаратуразнаўстве лічыцца аўтографам аўтара, бо падстава да такога сцверджання даволі паважная – сведчанне самога Я. Іваноўскага-Гэленіюша: “Гэтая тры рукапісы⁴ былі ў А. Грозы, паўсяоль вядомага ўкраінскага паэта. Рукапіс Савіча ён найбольш шанаваў, як аўтэнтык, атрыманы з рук аўтара, знанага яму асабістам”. Аднак моўныя ды іншыя асаблівасці рукапісу даюць мажлівасць гаварыць, што пісаў яго не Ф. Савіч, а нехта іншы.

Бяспрэчна тое, што рукапіс пісаны адным чалавекам і адным атрамантам. Аднак, калі асноўны тэкст ідзе ад імя Ф. Савіча (“Бацькі мае былі бедныя...”), дык зноска на першай жа старонцы (“Маці яго, удава уніяцкага святара, жыла ўбога ў Пінску яшчэ напрыканцы 1848 года⁶. Я запытаўся ў яго, ці не пісаў да яе цяпер? “Не, – адказаў ён мне. – Я не магу быць ёй памочнікам. Маці мая даўно мяне ўжо аплакала, лічыць мяне нябожчыкам, навошта ж адкрываць ейныя прыгейныя раны? Быць з ёю не магу. Навошта ж, каб другі раз аплаквала маю смерць?”⁷) пісаў, відавочна, не ён. Гэтую зно스크у, праўда, крыху яе змяніўшы, Я. Іваноўскі выкарыстоўвае ў пачатку “Успамінаў”, дадаючы ад сябе, што “выгнанне сваё, лёс нешчаслівы, ён называў другой

¹ Іваноўскі Яўстах (1813–1903) – збіральнік і выдавец літаратурных ды гісторычных матэрыялаў.

² Helenijusz Eu... Wspomnienia lat minionych. Kraków, 1876. Т. II. С. 187–215.

³ Рукапісны аддзел Ягелонскай б-кі ў Кракаве. Рук. 4509.

⁴ Апрача “Успамінаў” і “Споведзі пакутніка” Ф. Савіча, гэтым рукапісе знаходзяцца яшчэ два творы: “Kompromiss braci Radawieckich na Padolu” і “Życie i przygody starego wiarusa St. Zwierzchowskiego z r. 1831”.

⁵ Рукапісны аддзел Ягелонскай б-кі ў Кракаве. Рук. 4509. Арк. 181 адв.

⁶ Невядома чаму Я. Іваноўскі-Гэленіюш змяніе ў выданні гэтую дату на 1838 г.

⁷ Рукапісны аддзел Ягелонскай б-кі ў Кракаве. Рук. 4509. Арк. 1.

смерцю”¹, хоць больш верагодна, што Ф. Савіч гаварыў гэтыя слова будучы безнадзейна хворым, акурат тады, калі ішла праца над “Успамінамі”.

На нашу думку, гэты рукапіс – копія з аўтографа Ф. Савіча, выкананая А. Грозаю. Ашчадна захаваўшы мову, стыль і правапіс арыгінала, ён сям-там даў свае тлумачэнні, пакінуў чыстымі старонкі 43–49 і 51–57, відаць, так, як было і ў арыгінале. “Споведзь пакутніка” ён перапісаў двойчы: у рукапісе гэта старонкі 62–72 і 149–173 – яшчэ адзін довад, што аўтэнтыка мы не маем, а Я. Іваноўскі-Гэленіюш карыстаўся копіяй А. Грозы.

Параўноўваючы надрукаваны Я. Іваноўскім-Гэленіюшам тэкст і рукапіс, неабходна звярнуць увагу на адрозненні. Па-першае, выдавец зрабіў стылістычную праўку, што надало твору пэўную зграбнасць, бо рукапіс – гэта запіс вуснага апавядання аўтара, пра што сведчаць пэўныя дэталі. Напрыклад, у сказе: “Што такое ў нас следства – цяжка табе распавесці”. Я. Іваноўскі-Гэленіюш апускае слова “табе”, бо не ведае, што Ф. Савіч дыктаваў свае “Успаміны”. Па-другое, праўка Я. Іваноўскага-Гэленіюша была неабходна па палітычных, рэлігійных ці якіх іншых матывах. Напрыклад, апавядаючы пра спатканне ў вязніцы Ф. Савіча з “сястрою Ганнаю”, выдавец апускае радкі пра “сястру” і ейнага бацьку: “Слова “Гут” было мне вельмі добра вядома, бо такое прозвішча насіў варты павагі ды шанавання лекар, які жыў у Вільні...” (Pamiętnik Sawicza. K. 40), бо не быў упэўнены, што нават праз сорак гадоў колькі неасцярожных слоў могуць нашкодзіць нашчадкам тых людзей. Па-трэцяе, Я. Іваноўскі-Галеніюш палічыў неабходным зрабіць моўную праўку: асобныя слова і выразы Ф. Савіча не ўжываюцца ў польскай мове. Напрыклад: “Маючы дзесяць аднадумцаў, я мог заснаваць збор”. Слова “збор” выдавец пайсюль замяняе на “zebranie” ці “zgramodzenie” або апускае яго; Ясь становіцца ў яго Янам ды інш. Па-чацвёртае, граматычныя праўкі Я. Іваноўскага-Гэленіюша амаль даводзяць мову Ф. Савіча да правільнай літаратурнай польскай мовы.

Лёс Франца Савіча – яшчэ адно красамоўнае сведчанне, як салідарызацыя беларусаў з польскім нацыянальна-вызваленчым рухам запавольвала нараджэнне і развіццё беларускай нацыянальнай самасвядомасці. Усе, хто стаяў, як Ф. Савіч, на польскіх пазіцыях, не здолелі вызваліцца ад рэчыспаспалітаўскага патрыятызму. Мясцовы (ліцвінскі ці беларускі) патрыятызм гэтих людзей цалкам

¹ Helenijusz Eu... Wspomnienia lat minionych. Kraków, 1876. Т. II. С. 193.

падпарадкоўваўся агульнадзяржаўнаму: польская мова і касцёл былі тымі путамі, якія прывязвалі жыхароў Беларусі да кола проблемаў, што вырашалі вызваленчыя сілы Польшчы.

Вінцэнт Газдава-Рэвут¹ шмат якія свае польскамоўныя творы пісаў паводле паданняў беларускага люду. Гэта, перадусім, яго, прысвечаная “Białorusinam” вершаваная аповесць “Жонка”, у падтытуле якое аўтар пазначыў, што гэта “беларуская аповесць”, напісаная “З народнага падання”. Узнікла “Жонка” дзякуючы Р. Падбярэскаму, які пад час сустрэчы з В. Газдава-Рэвутам у 1842 г. падахвоціў апошняга напісаць дзеля яго “Rocznika Literackiego” твор на беларускую тэматыку².

Паэт выкарыстаў пэўнае, невядомае сёння вершаванае апавяданне, адну чатырохрадковую страфу з якога ён падаў як эпіграф, а дзве такія ж страфы прывёў у прыпісе:

Наварыла беда квасу,
Памалюсь-ка майму Спасу;
А вось ка мне сойдзіць з неба
І дасыць раду, і дасыць хлеба.
Прыляціць галубком,
Прыташчыцца старычком;
Ад няго ўзнаю ці буду ў Раю?³

Спаса (напалову паганскі, напалову хрысціянскі вобраз), якога вельмі любіў просты люд, як заступніка ўсіх нешчаслівых, паставіў В. Газдава-Рэвут у цэнтр сваёй аповесці. Менавіта Спас прыносіць пачеху селяніну, што ўсё жышцё пакутуе ад ганенняў злое жонкі.

Otoż – jak przydzie godzina
Ledz ci pod śmierć toporem,
Wraz przyźwij do siebie syna
I każ mu zostać – doktorem.
Przedwieczny za te niedole,
Któreś zniosł na tym podole

¹ Рэвут-Газдава Вінцэнт (каля 1815 – да 1883), беларускі польскамоўны літаратар. Вучыўся ў Віцебскай гімназіі. Друкаваў свае творы ў “Niezabudce”, “Roczniku Literackim”, “Ondynie”. Яго верш ёсць у “Альбоме” Арцёма Вярыгі-Дарэўскага. У маёнтак Мосар В. Газдава-Рэвута наведваліся шматлікія літаратары краю: Т. Лада-Заблоцкі, Я. Баршчэўскі, Р. Падбярэскі ды інш. Захаваліся яго лісты да Ю.І. Крашэўскага.

² Gozdawa-Reutt W. W Imionniku młodego przyjaciela // Rocznik Literacki. Petersburg, 1843. S. 213.

³ Rocznik Literacki. 1844. S. 155.

Takim cię prawem otoczy:
Że w każdym potrzebnym razie
Będziesz mógł w śmierci obrazie
Przed syna stawić się oczy¹.

Недасканаласць паэтычнага майстэрства В. Газдава-Рэвута, што выявілася ўжо ў гэтым творы, будзе спадарожнічаць усёй яго творчасці. Пячатка другараднасці ляжыць на тых нешматлікіх вершах і паэме “Летуценнік”, што друкаваліся ў альманахах 40-х гг. Аднак куды большае значэнне мае тая роля, якую адыгрываў паэт у літаратурна-грамадскім руху Беларусі: шляхі беларускіх літаратараў часта праходзілі праз маёнтак Мосар²; адзін вядомы ліст В. Газдава-Рэвута да Ю.І. Крашэўскага ад 18 чэрвеня 1846 г. сведчыць пра клопаты, якія ўсклаў на сябе мецэнат з Мосару, каб забяспечыць побыт Т. Лады-Заблоцкага на Бацькаўшчыне³; шмат звестак пра беларускі літаратурна-грамадскі рух таго часу можна знайсці ў лісце паэта да І. Легатовіча, надрукаваным у пераказе Р. Зямкевічам у “Нашай ніве”⁴.

Пэўныя беларускія сімпатыі В. Газдава-Рэвута можна вытлумачыць тым уплывам, які рабілі на яго Я. Баршчэўскі і Р. Падбярэскі. Ды ўплыў гэты не стаў вызначальным, бо ўздзейнне польскай ідэалогіі, “польскага” асяроддзя было мацнейшае, хоць стасункі з маладым Ф. Тапчэўскім у 60-я гг. даводзяць, што паэтава цікаласць да беларускага фальклору не была выпадкова: беларускамоўная творчасць “Фэлькі з Рукшэніц”, на думку Г. Кісялёва, магла ўзнікнуць пад уплывам В. Газдава-Рэвута⁵.

Геранім Марцінкевіч, як і большасць літаратараў Беларусі XIX ст., пачаў сваю паэтычную творчасць на польскай мове. Нарадзіўся будучы паэт 14 ліпеня 1816 г. у маёнтку Тулава Віцебскага павета ў сям'і збяднелага шляхціца, які, дарэчы, не змог пацвердзіць сваё дваранскае паходжанне. Але Гераніму ўдалося паспяхова скончыць Віцебскую гімназію і паступіць у Маскоўскі ўніверсітэт, хоць поўнай вышэйшай адукацыі ён так і не атрымаў. У 40-я гг. служыў у Віцебскім губернскім праўленні, пасля – у шляхецкай дэпутацкай

¹ Rocznik Literacki. 1844. S. 154.

² Віцебскі Абласны Краязнаўчы Музей. КП 7324/20.

³ Рукапісны аддзел Ягелонскай б-кі ў Кракаве. Рук. 6477^{IV}. Арк. 155.

⁴ Зямкевіч Р. Тарас Шаўчэнка і беларусы // Наша Ніва. 1911. № 8.

⁵ Кісялёў Г. Вакол загадкі “Фэлькі з Рукшэніц” // Шляхам гадоў. Гісторыка-літаратурны зборнік. Мн., 1990. С. 330–331.

зборні. У пачатку 1860-х гг. цяжка захварэў. Апошня звесткі пра Гераніма Марцінкевіча датаваны 1864 г.

Першыя яго вершы з'явіліся ў трэцім томіку “Rubona”.

Tam nad morzem sterczą skały,
Co pioruny potrąskały,
Z tułu szumi czarny bór¹,

Пісаў ён у вершы “Папас ля мора ў ваколіцах Нарвы” (2 мая 1840 г.). Гэты ды іншыя творы, змешчаныя ў кнігах “Poezye” (1845, 1848), сведчаць пра шматлікія вандроўкі паэта па просторах Расейскай імперыі: Москва, Дэрпт, Рыга, Вільня, Разань, Віцебск, Халопенічы і г. д.

У гэтым жа томіку альманаха К. Буйніцкага змешчаны дзве беларускія народныя песні ў перакладзе Г. Марцінкевіча на польскую мову. Перакладамі вуснай народнай творчасці беларусаў ён будзе займацца і пазней, уключаючы іх у свае зборнікі. Асобныя творы на польской мове з іх шчымлівым пачуццём любові да роднага краю можна ахарактарызаваць як алегарычныя. Напрыклад, верш “Красавік на Беларусі ў 1839 г.”, успрымаеца як прадчуванне абуджэння пасля “зімовага сну” літаратурных сілаў на Беларусі.

Снегу сумёты, лёд навакола,
Толькі на ўзгорках дзе-нідзе гола;
Ды птушкі ў песні чуюць прадвесне –
Стрэць час вясновы птушкі гатовы.

Штось затрымаўся лёд у гасціне,
Але ён трэсне, хутка ён згіне;
Бо птушкі ў песнях хваляшь прадвесне –
Стрэць час вясновы птушкі гатовы².

(Пераклад Ул. Мархеля)

Тая ж самая тэма гучыць і ў вершы “Голас жыцця”:

Гэй, брацці, збіраймася ў хор мы, у кола!
Жыцця кліча голас:
У хоры, у коле
Мы знішчым бяздолле,
Зліем свае песні,
Надзея ўваскрэсне³.

(Пераклад Ул. Мархеля)

¹ Popas nad morzem w okolicach Narwy// Rubon. 1843. Т. III. С. 39–40.

² Марцінкевіч Г. Красавік на Беларусі ў 1839 г. // Шляхам гадоў. Гісторыка-літаратурны зборнік. Мн., 1993. С. 137.

³ Раса нябёсаў на зямлі тутэйшай. С. 279.

Як адзначае У. Мархель, паэзія Г. Марцінкевіча – “гэта сродак наладжвання стасункаў з людзьмі, з грамадствам, акаляючым светам, жыццём. (...) Паэт шчыры ў сваіх выказваннях, але не камерны. Ён грамадскі чалавек. І ўсёй істотаю памкнёны да дэмакратычных ідэалаў. Аднак, суадносячы свае памкненні з рэчаіснасцю, ён не спыняе ўвагу на сацыяльных пытаннях, а пераносіцца ў сферу хрысціянскай маралі. Марцінкевіч высока ставіць дружбу, сяброўства і таварыскасць і спрабуе гэтыя чалавечыя каштоўнасці прывесці ў адпаведнасць з сабою, узгадніць з сваім я”¹.

Шмат у Г. Марцінкевіча прыродаапісальных вершаў, твораў з настальгічнымі матывамі. Асаблівай любасцю напоўнены тыя яго творы, у якіх ён звяртаецца да проблемай народнае культуры, міфалогіі, фальклору. Дык зусім заканамерна, што ў 50-я гг. паэт перайшоў да творчасці на беларускай мове².

Ігнат Храпавіцкі. Беларускі гісторык у 40-я гг. XIX ст. не з'явіўся. А гэта значыць, беларускі рух, пазбаўлены такое важнае падтрымкі, мусіў шукаць іншыя сродкі сілкавання. І асноўным магла быць толькі гістарычнае памяць народа, зафіксаваная ў паданнях, казках, песнях. Характэрная асаблівасць гэтага часу – самі беларусы пачалі збіраць фальклор, і кіраваліся яны не толькі чыста навуковымі ці літаратурнымі інтэрэсамі. Праца гэта цяпер насіла не выпадковы (знайсці нешта незвычайнае, чым можна было б здзівіць літаратурную грамадскасць), а мэтанакіраваны характар. Прыйшло разуменне: тое, што захавалі сяляне, было колісь агульнанародным, належала як музыкам, так і шляхце. Дык патрэбна было надаць (у вачах грамадскасці) простанародным паданням, песням і звычаям самую высокую вартасць. Каб дасягнуць гэтага, неабходна, па-першае, пераканаць у безпадстаўнасці пагардлівых адносінаў да вуснае народнае творчасці; па-другое, падрыхтаваць (сабраць ды сістэматызаваць) і выдаць гэты набытак народа; па-трэцяе, па-філасофску асэнсаваць яго. Праца з нялёгkіх, бо ісці трэба па цаліку, абараняючыся ад магчымых

¹ Мархель У. Шчыры, але не камерны // Мархель У. Прыйсуннасць былога. Нарывы, артыкулы, эсэ. С. 88.

² Да следчыкам даўно была вядома назва беларускамоўнай камедыі Г. Марцінкевіча (“Аказія падпалкоўніцам” ці “Аказія пры палкоўніцах”), якая ставілася ў Віцебску ў 1861–1862 гг. Відавочна, што сёння мы можам ідэнтыфікаць яе з адшуканай ў 80-я гг. нашага стагоддзя драматычнай паэмай “Адвячорак. Аказія ў карчме пад Фальковічамі”.

небяспечных выпадаў з польскага ды расійскага бакоў. Абачлівасць і асцярожнасць павінны быць уласцівым яйнаму выкананіцу.

Узяўся за гэтую працу Ігнат Храпавіцкі (1817–1893), нашчадак старажытнага беларускага шляхецкага роду герба Газдава. Прадстаўнікі гэтага роду займалі важныя дзяржаўныя пасады ў Вялікім княстве Літоўскім. Высокага становішча дасягнулі яны і ў Расіі, пасля таго як асобныя з іх, трапіўшы ў XVII ст. у палон, перайшлі на царскую службу. Але і беларускія і маскоўскія Храпавіцкія памяталі пра свае карані, падтрымлівалі між сабою пэўныя адносіны. Пасля падзелаў Рэчы Паспалітай беларуска-ліцвінскім галінам гэтага роду стала патрэбнаю падтрымка сваякоў, набліжаных да царскага двара. Так, дзед Ігната – Юзаф (памёр у 1812 г.), апошні інstryгатар літоўскі, стаў маршалкам навастворанае Полацкае губерні ды захаваў за сабою права на валоданне маёнткам Каханавічы ў Дрысенскім павеце (сёння Верхнядзвінскі раён). А Яўстах – сын Юзафа і бацька Ігната – атрымаў чын шамбеляна (парасійску – камергера) двара яго імператарскае вялікасці. Пэўныя абавязкі пры двары вымушталі Яўстаха Храпавіцкага большую частку года жыць у Пецярбурзе. Там, відаць, ён і ажаніўся з Амеліяй Горскаю, там нарадзіліся і яго дзецы – дочки Марыя і Амелія ды сын Ігнат. Апошні прыйшоў на свет 31 ліпеня 1817 г. і выхоўваўся зноў жа ў Пецярбурзе: ці то ў прыватных настаўнікаў-суайчыннікаў, ці то ў сталічнай гімназіі. Магчыма, каб працягваць адукцыю, Ігнат выязджаў у Заходнюю Еўропу, перадусім, яго верш “На руінах святыні сонца” (1839) напісаны ў ваколіцах Рыма. Зрэшты, у пачатку 40-х гг. ён ужо ў родных мясцінах, на Беларусі, служэнню якой сваім талентам ды працаю прысвеціць жыццё.

Пачынаючы з 1843 г. І. Храпавіцкі займае разнастайныя пасады – ад наглядчыка сельскіх ссыпных магазінаў да маршалка шляхты Віцебскае губерні. Як і большасць прадстаўнікоў роду Храпавіцкіх, Ігнат вылучаўся дэмакратычнасцю поглядаў, абвостраным пачуццём справядлівасці. Тут дарэчы будзе заўважыць, што яшчэ ў пачатку XIX ст. адзін з Храпавіцкіх, Міхал Васільевіч, адпусціў на волю ўсіх сваіх прыгонных. Невядома, ці меў якія звесткі пра гэта Ігнат, але ў другой палове 40-х гг., у эпоху, заўважым, мікалаеўскае рэакцыі ён са сваімі аднадумцамі Сяргеем Убры і Юстынам Шчытам падрыхтаваў праект скасавання прыгону ды здолеў правесці яго на шляхецкай зборні Віцебскае губерні. Праўда, не хапіла патрэбнае колькасці галасоў (206 супраць патрэбных 262). За гэтае вальнадумства

I. Храпавіцкі трапіў у няміласць і мусіў адысці ад актыўнае грамадскае дзейнасці. Толькі пры ліберальным Аляксандры II у 1858 г. яго паклікалі ў склад губернскага камітэта дзеля выпрацоўкі прапаноў па паляпшэнні быту прыгонных. А вясною 1859 г. шляхта Дрысенскага павета абрала I. Храпавіцкага сваім маршалкам (пра што з задавальненнем пісаў у сваім лісце Адаму Кіркору Арцём Вярыга-Дарэўскі). 3 лістапада 1880 г. ён стаў маршалкам шляхты Віцебскае губерні. 25 снежня 1893 г. закончыўся яго зямны шлях.

Больш за пяцьдзесят гадоў жыцця I. Храпавіцкага звязаны з маёнткам Каханавічы. Пакідаў яго, здаецца, толькі на час шляхецкіх соймікаў у Дрысе і Віцебску ды іншых кароткачасовых выездаў. Грунтоўнае знаёмства з народнаю культурою скіравала I. Храпавіцкага на шлях навукова-літаратурнае працы дзеля Бацькаўшчыны, дзеля пераадолення тае пагарды, якую меў адукаваны клас да цёманага, забітага старымі ды новымі парадкамі сялянства, адзінага ў XIX ст. захавальніка спрадвечных духоўных каштоўнасцяў гэтае зямлі, Беларусі.

Актывізацыя літаратурна-грамадскага руху ў пачатку 40-х гг. XIX ст. закранула і Беларусь. Дыскусія пра ролю фальклору ў літаратуры, што пачалася ў “Tugodniku Petersburskim” (адзінай дазволенай польскамоўнай газеце, якая выдавалася ў Пецярбурзе для заходніх губерняў імперыі), паспрыяла звароту мясцовых літаратаў да народных скарбаў. У асяроддзі маладых паэтаў выспела думка пра неабходнасць друкаванага органа дзеля вырашэння тых проблемаў, якія нарадзіў час. I. Храпавіцкі быў адным з ініцыятараў выдання часопіса. Узрост К. Буйніцкага, яго літаратурны вопыт – галоўнае, чым кіраваліся ў выбары выдаўца браты Грималоўскія і I. Храпавіцкі. Ды і матэрыяльнае забеспячэнне выдання шмат што значыла: К. Буйніцкі атрымліваў прыбытак ад сваіх маёнткаў, а Грималоўскія і I. Храпавіцкі на жыццё зараблялі дзяржаўную службу. У чэрвені 1841 г. у Асвеі на імянінах графа Шадурскага гэты праект абмяркоўваўся з удзелам Яна Баршчэўскага. Аднак, сам Я. Баршчэўскі, выдаючы ў Пецярбурзе “Niezabudku”, не прымаў удзелу ў рэдагаванні альманаха, не з'яўляўся яго аўтарам. І толькі аднойчы, калі перастаў выходзіць уласны альманах, Я. Баршчэўскі даслаў свой твор (другую частку аповесці “Драўляны Дзядок і кабета Інсекта”) у “Rubon”.

Невыпадкова першы томік “Rubonu” адкрываеца вершам I. Храпавіцкага “Дзвіна”. Паэт выказаў канцепцыю (ці то праграму)

выдання: альманах павінен зрабіць усё, каб беларусы абудзіліся. На-
пачатку ствараеца малюнак цёмнае маўклівае ночы і соннае рэчкі:

Месяц, як прывід пачварны, брыдзе цераз хмары,
Вісне туман апаўночы жалобным убранным.
Носіць заклённы віхор цераз пушчы, імшары,
А на ўзбярэжжы струмень мільгане і растане.

(Пераклад У. Дубоўкі)

Аднак цяпер іншы час. Рубон доўга чакаў, спадзяваўся, што яго
дзеци самі прачнуцца ад мёртвага сну. Ды надзеі марныя, таму ён
звяртаеца да іх з просьбаю-заклікам:

– Дзеци! Паможа вам хто са змартвеласці выйсці?
Колькі чакаю: мінаюць гады і сталеці.
Нашая ж мэта далёка й цяпер, як калісьці...
Ах, каб вы ведалі, як гэта сумна ўсё, дзеци!..
Па-над Віллёю, над Нёмнам спяваюць паэты,
А па-над Віслай красуюць паселішчы пышна.
Толькі сыны мае ўсе пасходзілі адгэтуль,
Пуста ў ваколлі маіх берагоў і зацішна.

Рубон верыць, што абудзіцца і на яго берагах літаратурнае жыццё, што і мясцовая гісторыя будзе натхняць паэтаў:

Далей! – Да ветразяў, плуга, да светлае долі!
Пійце натхненне і моц з маіх нетраў узнятых!
Вам адамкнёна-адчынена ўсё ў наваколлі,
Тысячы мар дам паэтам з прадонняў заклятых.

Цікавае завяршэнне верша. З аднаго боку, заклік Рубону пачуты, абудзілася літаратурнае жыццё на Беларусі, але, з другога боку, існуюць значныя перашкоды дзеля нармальнага развіцця літаратурнага працэсу ў краі.

Час пераходзіць. Людская прыкметна ўжо праца,
Хор, з галасоў розных зліты, спявае ўсё ж песні.
Доўга хмызняк на палетках яшчэ узрастасцьме,
Вечер сіберны зглушаць будзе спевы Прадвесні¹.

Бяспрэчна, гэта лепшы з тых дзесяці вядомых сёння польскамоўных вершаў I. Храпавіцкага. У гэтым жа томіку паэт надрукаваў яшчэ адзін верш – “Восень”. Тая пара года асацыяруеца ў яго са смерцю: засыхае кветка, ападае з дрэва лістота і ў хворага паэта ўзнікаюць думкі пра магілу. Твор гэты, як і нешматлікі іншыя, не вызначаюцца асаблівымі вартасцямі, няма на ім адзнакі таленту вялікага

¹ Гл.: Дубоўка У. Salus populi... // Полымя. 1994. № 5. С. 100–101.

паэта, а толькі бачна карпатлівая праца над радком. Верагодна таму з двух дзесяткаў твораў І. Храпавіцкага, вядомых нам па публікацыях у “Rubonie”, палову складаюць пераклады: дзевяць беларускіх народных песняў і верш Ё.В. Гётэ “Kenst du das Land?”, усе пераклады паэта змешчаныя ў III томіку “Rubona”, які выйшаў у 1843 г.

Асветніцкая ды сентыментальная паэзія прываблівала яго нядоўга. Асноўным полем дзейнасці І. Храпавіцкага стаў беларускі фальклор. Перш-наперш ён запісвае народныя песні, рыхтуе пераклады на польскую мову вясковых песняў і мяркую надрукаваць іх разам з арыгіналамі ў “Rubonie”. Паэт лічыць, што народная песня здольна крануць душы суайчыннікаў, калі ўзноўленая па-польску загучыць пры фартэп’яна ў пансіх пакоях. Фактычна, ён паўтарае думкі Я. Чачота, зборнічак якога “Вясковыя песні з-над Дзвіны” (1840) ведаў, а, магчыма, дзейнасць філамата і сябра А. Міцкевіча была штуршком і натхніла І. Храпавіцкага заняцца зборам і вывучэннем вуснай народнай творчасці беларусаў. Але выдавец альманаха К. Буйніцкі, якому беларуская мова, як ён пісаў, “няміла кранала вуха”, лічыў, што беларускі люд – гэта грубая некультурная маса, дык і народныя песні, за рэдкім выключэннем, не маюць вартасці. Ён згодны, што трэба запісваць фальклор, можна друкаваць у часопісах сёстое, але чытаць нейкія там зборы – гэта тое ж, што частаваць каго сырым мясам, мукою, карэннямі без кухарскае апрацоўкі. Гэта матэрыялы, якія не толькі трэба збіраць, але і ўмець выбіраць¹. Фальклор, на яго думку, – гэта толькі матэрыял дзеля польскамоўнай паэзіі (“як мяса і мука дзеля адмысловых страваў”), і таму ён не змяшчае дасланыя І. Храпавіцкім і Г. Марцінкевічам народныя песні². І толькі пад націскам тых, хто дапамагаў выдаваць яму альманах, К. Буйніцкі мусіў уключыць іх (пераважна пераклады) у напісаны ім самім артыкул “Беларускія народныя песні” (Rubon. 1843. Т. 3).

А вось артыкул І. Храпавіцкага “Погляд на паэзію беларускага люду” ўбачыў свет толькі дзякуючы Р. Падбярэскаму. Правёўшы ў

¹ Rubon. 1845. Т. VI. S. 218.

² К. Буйніцкі лічыць за лепшае друкаваць слабенькія вершы пачаткоўцаў. Напрыклад, юначыя вершы таго ж І. Храпавіцкага – “Стансы”, “Касцёл”, “Баркарола”, “На руінах святыні сонца”, напісаныя пад час знаходжання паэта ў Заходній Еўропе, пра што сведчыць іх змест. Акалічнасці гэтае рэдакцыйнае справы спрычыніліся да таго, што і браты Грымалоўскія, і І. Храпавіцкі – шчыра зацікаўленыя ў адлюстраванні беларускае тэматыкі на старонках альманаха – адмовіліся ад супрацоўніцтва з К. Буйніцкім. Так, К. Грымалоўскі не захацеў друкаваць у “Rubonie” апошніе дзеі свае драмы “Сонцаварот”.

1843 г. колькі месяцаў на Беларусі і пазнаёміўшыся з гэтаю працаю ў рукапісе, пецярбургскі выдавец настойліва прасіў К. Буйніцкага дзеля поступу навукі і літаратуры надрукаваць артыкул¹. Просьба Р. Падбярэскага прагучала ў нарысе-аглядзе беларускай літаратуры “Беларусь і Ян Баршчэўскі” (прадмова да “Шляхціца Завальня” Я. Баршчэўскага). Важна, што ў гэтай працы літаратуразнаўца палічыў неабходным расказаць пра І. Храпавіцкага, пра ягонае даследаванне “філасофскіх паняццяў” у беларускай літаратуры. Ён справядліва адзначае, што

гэта першы самастойны філасофскі погляд на паэзію беларускага народа, першая адзнака набліжэння нацыі да самапазнання ў сутнасці свае паэзіі. Праца гэтая ўяўляе сабою поўны ахоп тэмы, пранікненне ў глыбіню і высвяленне паэзіі песні, экстракт глыбокіх даследаванняў і самых смелых высноваў пра паэзію простага народа. Самыя разнародныя элементы народнай паэзіі набліжаны, раскладзены і падведзены пад шырокі погляд самастойнага разуму. Да моцы думкі, адшліфаванае шматбаковай адкукацый, далучае пан Храпавіцкі гэтую прамяністасць стылю, якая надае яго працы пэўную прывабнасць. Першы раз бачу, каб думка беларускага пісьменніка звярталася да прадмета, які кожнаму кідаецца ў очы і пра які рэдка хто можа сказаць некалькі разумных слоў. Звычайна мы ведаем пра ўсё, апрача таго, што нас больш за ўсё павінна цікавіць. Ведаем, што гавораць у англійскім парламенце або ў палаце дэпутатаў, у салонах мудрагелім з міс Тралоп або панам Таквілем пра звычкі амерыканцаў, а з панам Шэвале пра чыгункі, але не ўмеем сказаць трох слоў пра край, які нас нарадзіў і ўзгадаваў. Гэта праца – агульны вынік таго інтэлектуальнага руху, які ўжо некалькі гадоў праяўляеца ў наддзвінскай правінцыі².

І. Храпавіцкі дасканала ведаў прадмет, пра які вёў гаворку. Але апрача згаданае ўжо кніжкі Я. Чачота ды яшчэ збораў К. Вуйціцкага ён хутчэй за ўсё не меў і не ведаў анікіх працаў (іх, за выняткам “Пра Славяншчыну да хрысціянства” Зарыяна Далэнгі-Хадакоўскага, і не існавала). Адно што ён меў магчымасць пазнаёміцца з паэтычнымі маніфестамі еўрапейскіх рамантыкаў, німецкіх філосафаў, што звярталі пільную ўвагу на вусную народную творчасць. Перад ім у першую чаргу стаяла задача аргументаваць несправядлівасць пагардлівых адносін адукаваных беларусаў да народнае песні. Гэта, на яго думку, можна зрабіць “пры больш блізкім знаёмстве з нашым лю-

¹ “Узнаўляем просьбу, каб выдавец “Rubonu” не марудзіў далей з публікацыяй гэтага цікавага, з такім агнём напісанага даследавання, пасля якога прадмет беларускае простанароднае паэзіі, здаецца, будзе вычарпаны” // Падбярэскі Р. Беларусь і Ян Баршчэўскі // Баршчэўскі Я. Шляхціца Завальня. С. 346.

² Тамсама. С. 345–346.

дам (калі пры гэтым здолеем адарацацца ад сферы ўяўленняў, пасяных чужою культуры)”. Ён перакананы, што тады

мы адкрыем у амаль кожным з тых цёмных ды грубых на выгляд твораў ці то вартасць сапраўднага пачуцця, ці то глыбокае сімвалічнае значэнне, ці то гістарычную каштоўнасць (S. 43).

I. Храпавіцкі спрэвядліва лічыць, што эпоха рамантызму паклікала да жыцця народную паэзію, хоць і тут на першым плане чужаземшчына, наследаванне замежных твораў. Яго непакоіць, што замілаванне еўрапейскімі літаратурамі перашкаджае развіццю ўласнай. І толькі тады, калі з'явіцца працы, што пазнаёмяць чытача з уяўленнямі простага люду, што здабудуць “з-пад пылу забыцця” рэшткі “духоўнага жыцця” продкаў, – уваскрэсне дух нацыі. Для I. Храпавіцкага народная песня – гэта сапраўдная паэзія. Вось толькі адсутнасць пэўных гістарычных ведаў не дазваляе “адукаванаму класу” зразумець народную паэзію. Так узніклі думкі пра ейную грубасць ды наіўнасць. I. Храпавіцкі ж, наадварот, гаворыць пра прыгажосць фальклорных твораў і, каб пераканаць апанентаў, падае іх у арыгінале.

Наступнае, на чым засяроджвае ўвагу даследчык, – гэта сімвалізм народнае паэзіі. Як бы яна выйграла, каб былі растлумачаны цяжкія дзеля разумення месцы! На прыкладзе выразу “каліnavы мост” ён паказвае, што недасведчанасць у адной нейкай драбніцы пазбаўляе народны твор такой неабходнае яму сёння прывабнасці. Разблытаць народную сімволіку надзвычай цяжка.

Было б тут да месца, – піша I. Храпавіцкі, – больш грунтоўна пагаварыць пра сімвалізм нашага народа і славян увогуле, пра тую нітку Арыядны, што вядзе чалавечы разум у лабірынте свету; але адчуваю недахоп маіх сілаў, каб мець адлагу забрацца ў тыя глыбіні, што мяжуюць з таямніцамі рэлігіі ды філософіі. Скажу толькі, што было б пажадана, каб тыя, хто працуе з фальклорам славянскіх народаў, не грэбавалі вышукваць у ім сімвалічнае значэнне (S. 80).

Дастаткова абазнаным выяўляе сябе I. Храпавіцкі і тады, калі спрабуе вытлумачыць амаль поўную адсутнасць у беларускім фальклоры гістарычных песняў. Ён выказаў даволі слушныя думкі на гэты конт:

Калі мы будзем шукаць у ёй (беларускай народнай песні. – М. Х.) адлюстраўвання палітычных здарэнняў, якія адбываліся колісъ у краі, успамінаў пра людзей, што маглі на іх уплываць і вартасцямі ці заганамі прыцягваць да сябе ўвагу народа, баюся, каб наша праца не была зусім марнаю. Люд у беларускіх правінцыях з

¹ Chr... I. Rzut oka na poezje ludu białoruskiego // Rubon. 1845. T. V. S. 43. Далей спасылкі на гэтую працу даюцца ў тэксле з пазначэннем у дужках старонкі.

таго часу, як гісторыя наша пачынае высветлівацца, аніякага не браў узелу ў кіраўніцтве краем, ні ў беспарадках, якія бесперапынна мнялі палітычную арганізацыю. Ён падпадаў пад уплыў Літвы, Польшчы і Расіі, абыякава пазіраючы на войны, якія вялі між сабою гэтых дзяржавы. Дык нас не павінна здзіўляць, што ён не захаваў у памяці тыя здарэнні і не апіваў учынкаў ваяра, якога не ведаў як называць, ворагам ці братам (S. 60–61).

Развагі пра гісторычныя песні прывялі даследчыка да думкі, што патрэбна пэўным чынам сістэматызаваць народныя песні, каб аблегчыць працу па іх вывучэнню. Традыцыйная класіфікацыя (падзел на гісторычныя, абрадавыя, пазаабрадавыя песні) яго не задавальняе¹. Асаблівасці палітычнага жыцця беларускага народа і харектару беларуса падштурхнулі I. Храпавіцкага да класіфікацыі паводле трох галоўных палітычных пераменаў, што адбыліся ў краі: уваход Беларусі ў склад Вялікага княства Літоўскага, Рэчы Паспалітай і Расіі. Веданне фактараў, што ўплывалі на творчы працэс, дае мажлівасць даследчыку больш дакладна харектарызаваць народныя песні. Невядома, ці ўдалося I. Храпавіцкаму зрабіць такую класіфікацыю, але падыход абыцаў плён.

Цікава, што даследчык спрабуе разгадаць і таямніцы паходжання беларусаў-крывічоў. На аснове народных песняў ён робіць выснову пра шлях нашых продкаў з поўдня (Дунаю) на поўнач, тлумачыць, што крывічы атрымалі сваё найменне ад іншых славянскіх плямёнаў за стасункі з ліцвінамі, ад якіх прынялі веру. Любоў да роднага краю можна вытлумачыць і думку фалькларыста пра місіянерскую ролю беларускага народа ў будучым:

Няхай будзе дазволена нам выказаць думку, што Беларусь, якая (...) зазнала столькі разнастайных уплываў, можа быць калі-небудзь акажа падобнае ўздзейнне на братнія плямёны, недастаткова прасякнутыя духам тае ўзаемнае сімпатыі, якая

¹ Сам жа ён працягвае сваю працу і мае намер выдаць у Пецярбурзе беларускі “Збор песняў”. У лісце ад 10 студзеня 1844 г. Р. Падбярэскаму I. Храпавіцкі пісаў: “Належнае размеркаванне простанародных песняў пасля адпаведнае іх сістэматызацыі мела б немалую карысць, бо аблегчыла б будучае іх даследаванне. Добра вядомы вынікі гэтага метаду ў гісторычных росшучках, а таксама ў іншых даследаваннях. Аднак зрабіць гэтае размеркаванне даволі цяжка. Класіфікацыя на песні гісторычныя (калі яны выявіцца), абрадавыя, веснавыя, летнія, на думы і прыпейкі, як прыходзіла мне спачатку ў галаву, нічога не дасць. Толькі адзін подзел быў бы па-сапраўднаму рацыональны – подзел, які адпавядае тром галоўным палітычным пераменам, што адбыліся ў гісторыі правінцыі. Велізарная з гэтага, напэўна, выйшла б карысць” (Падбярэскі Р. Беларусь і Ян Баршчэўскі // Баршчэўскі Я. Шляхціц Завальня, або Беларусь у фантастычных апавяданнях. Мн., 1990. С. 346).

павінна кіраваць любым палітычным саюзам, пазбаўленым без гэтага варунку ўсялякае трываласці і сапраўднага сэнсу ў прагрэсе цывілізацыі (S. 72).

I. Храпавіцкі выдатна разумеў, што яго ведаў недастаткова, каб асэнсаваць такую складаную з'яву, як паэзія беларускага народа. Дык не-выпадкова так часта гучаць заклікі да больш абазнаных суайчыннікаў пачаць навуковае даследаванне беларускага фальклору, пазнаўшы які можна будзе разгадаць не адну славянскую таямніцу:

Я быў бы шчаслівы, калі б гэтыя старонкі маглі заахвоціць недасведчаных да знаёмства з паэзіяй беларускага люду, якая заслугоўвае гэтага як сваёю ўнутранаю вартасцю, так і святлом, якое кідае на свой край (S. 72).

Адна з галоўных ідэй артыкула “Погляд на паэзію беларускага люду” – гэта думка пра дэмакратызацыю літаратуры. Заканамерна паставіць пытанне: а пра якую літаратуру ідзе гаворка? Пра польскую? Відаць, не. Больш верагодна, што I. Храпавіцкі мае на ўвазе беларускую польскамоўную літаратуру. Але можна зрабіць дапушчэнне, што сапраўднаю беларускаю народнаю літаратураю, як і Р. Падбярэскі, даследчык лічыць літаратуру на беларускай мове. Перадусім, асобныя радкі працы даюць падставы дзеля такіх думак:

З больш грунтоўным, чым раней, разуменнем справы пачалі даследаваць звычаі, песні, паданні простага люду, не шукаючы ў іх асаблівае прыгажосці выпадковага ўрыўка, а намагаючыся сабраць іх у цэлае, з якога б вымалёўваліся харектэрныя рысы племені. Колькі маладых пісьменнікаў, выхаваных у рамантычным духу, вызначылася ў гэтай новай працы. Асабліва на аднаго з іх мы вельмі спадзяёмся. Яго паэтычныя творы, недастаткова яшчэ сёння прызнаныя, дазваляюць нам зрабіць выснову, што яго імя знайдзе месца побач з імёнамі Каханоўскага і Міцкевіча (S. 39–40).

Каго збіраўся паставіць I. Храпавіцкі ў адзін шэраг з Каханоўскім ды Міцкевічам? Можа, тут варта зноў згадаць радкі з ліста А. Грозы да М. Грабоўскага пра трох братоў Грымалоўскіх, што дбалі пра кутні камень новай літаратуры? Здаецца, ніхто, апрача Грымалоўскіх, не адпавядае вышэйпрыведенаму азначэнню I. Храпавіцкага.

Аграмадную задачу ставіў перад сабою I. Храпавіцкі. Аднак “Погляд на паэзію беларускага люду” стаўся яго апошняю друкаваную працаю. З другое паловы 40-х гг. ён ужо не будзе займацца ні літаратураю, ні фалькларыстыкаю. І, нягледзячы на тое, што на гэтым полі дзейнасці зроблена Ігнатам Храпавіцкім няшмат, яно мае значную каштоўнасць і вартае нашае ўвагі.

РАМУАЛЬД ПАДБЯРЭСКІ

Надзвычай важную ролю ў літаратурным працэсе 40-х гг. XIX ст. на Беларусі адыгрываў Рамуальд Падбярэскі, крытык, публіцыст і выдавец. Вызнаочы сябе ліцвінам, выхаваным на польскай культуры, ён плённа працеваў на беларускую культуру і літаратуру. Лёс адвёў яму ўсяго дзесяць гадоў на актыўнае шчыраванне над прыгожым пісьменствам краю. Але зробленае Р. Падбярэскім было надзвычай істотным: яно спрыяла развіццю беларускага нацыянальнага руху і нацыянальной культуры беларускага народа.

Доўгі час год нараджэння Рамуальда Падбярэскага быў невядомы. І толькі ў 80-я гг. Г. Каханоўскі паводле матэрыялаў Дзяржархіва Архангельскае вобласці здолеў назваць правільную дату:

Рамуальд Андрэевіч Друцкі-Падбярэскі нарадзіўся 7 лютага 1812 г. у сям'і збяднелага беларускага шляхціца ў Вільні. Род яго паходзіў з Троцкага павета Віленскай губерні. Вучыўся ён спачатку ў Ковенскай гімназіі, а ў 1830 г. скончыў Віленскую¹.

У гэтым жа годзе Р. Падбярэскі запісваецца ў Віленскім універсітэт, ды вучыцца там доўга не давялося: пасля Лістападаўскага паўстання расійскія ўлады зачынілі гэту юстанову. Жыў у Вільні і, відаць, выпадковымі заробкамі імкнуўся задаволіць патрэбы сям'і (пазней літаратурныя праціўнікі здзекаваліся з яго: “шыў боты і прадаваў сукно”). У 1835 г. Р. Падбярэскі пакідае Бацькаўшчыну і едзе ў Арол гувернёрам у сям'ю палкоўніка Целешава², а ў наступным – запісваецца ў Маскоўскім універсітэце. На якім факультэце ён вучыцца, дакладна невядома: даследчыкі называлі і юрыдычны і філалагічны³. На нашу думку, знаёмыя з Восіпам Бадзянскім ды іншымі літаратарамі даводзяць, што бліжэй Р. Падбярэскаму была філалогія⁴.

¹ Каханоўскі Г. А., Малаш Л. А., Цвірка К. А. Беларуская фалькларыстыка. С. 68.

² Тамсама.

³ Р. Падбярэскі вывучаў у Маскве права “без шчырага намеру аднак сур’ёзна аддацца юрыдычнай навуцы, бо за галоўны свой занятак лічыў пісьменства” // Feliński Z. Sz. Pamiętniki. Warszawa, 1986. S. 150.

⁴ “Бодянскому (...) были полезны, в частности, связи Подберезского с виленскими издательями. Как видно из обнаруженного в вильнюсском архиве письма Подберезского к издателю Ю. Завадскому от 20 декабря 1837 года, Подберезский был в курсе всех планов Бодянского, связанных с его поездкой в славянские страны и ждал от него весточки из Праги” // Киселёв Г. Разыскивается классик. Мин., 1989. С. 48.

Пра гэта сведчыць і напісаны ў Маскве 8 красавіка 1838 г. артыкул “Зориян Доленго-Ходаковскій”¹. Відаць, стасункі з братамі Кірэйскімі², якія асабіста ведалі З. Хадакоўскага, і “обстоятельства жыція, котрые мне удалось узнать от одного из его родственников во время моей поездки прошедшего года в Слуцкий уезд Минской губерніи, дополняя нить происшествий некоторыми известиями, почерпнутыми из его переписки, которую мне видеть случилось”, падштурхнулі Р. Падбярэскага да напісання гэтае працы. Невядома, куды ён прызначаў свой артыкул, але цікавым для нас з’яўляецца факт, што, спецыяльна з’ездзіўшы на радзіму З. Хадакоўскага, Р. Падбярэскі мае намер працягваць працу над біяграфіяй свайго земляка (“единоземца”):

Не имея рукопісей, я не мог изучить Ходаковского в его сочинениях; критический обзор статей его, помещенных в польских и русских журналах, я оставляю до позднейшего времени. Чтобы написать полную биографию писателя, надо исследовать его вполне, как автора и как человека. О важнейших трудах Ходаковского я знаю только по наслышке⁴.

Апрача навукі, Р. Падбярэскі меў у Маскве працу: быў кіраўніком літоўскае гандлёвае суполкі. Магчыма, па справах гэтае суполкі ён тройчы наведаў Макар’еўскія кірмашы ў Ніжнім Ноўгарадзе, пра што змясціў вялікі артыкул у трох нумарах “Tygodnika Petersburskiego”⁵. Але “Кароткая гісторыя Ніжняга Ноўгарада і нарыс Макар’еўскага кірмашу” не была першаю друкаванаю працаю Р. Падбярэскага: яшчэ ў сакавіку т. г. ён змясціў у “Tygodniku” нататку “Караль Ліпінскі ў Маскве”, дзе выказаў сваё захапленне майстэрствам слыннага скрыпача⁶.

У 1840 г. Р. Падбярэскі не надрукаваў, здаецца, аніводнага радка: вучоба, праца, іншыя заняткі цалкам займаюць яго час. Але хутка пра-га прызнання, пра-га літаратурнае дзеянасці перамагае. У маі 1841 г., не здолеўшы пррабіцца праз шматлікія перашкоды ў Маскве, ён

¹ Рукапісны аддзел б-кі Варшаўскага універсітэта. Рук. 459.

² Пра ўплыў маскоўскіх славянафілаў Пятра Кірэйскага і Юрыя Самарына згадвае З. Фялінскі, падкрэсліваючы, што асабістымі контактамі з імі Р. Падбярэскі ганарыўся: “стаў ва ўласных вачах такім знакамітым, што загадаў літаграфаваць свой партрэт у цэлай паставе з рукапісам ў руках, на якім можна разгледзець тытул ”Казкі”.

³ Рукапісны аддзел б-кі Варшаўскага універсітэта. Рук. 459. Арк. 1.

⁴ Тамсама. Арк. 6.

⁵ Tygodnik Petersburski. 1839. № 72–74.

⁶ Ibidem. № 21.

накіроўваецца ў Пецярбург, каб там заняцца выдавецкаю дзейнасцю¹: хоча служыць краю і літаратуры. Ды цяжка пачынаць на голым месцы: у свае 29 гадоў Р. Падбярэскі не мае ніякіх заслугаў перад літаратурой, ягонае імя невядомае чытчу. Адзінае выйсце – заручыцца падтрымкаю вядомых літаратарамі краю. Зручней за ўсё звярнуцца да Ю.І. Крашэўскага: коліс яны нават былі знаёмыя. І вось перад ад'ездам у Пецярбург Р. Падбярэскі піша свой першы з даволі вялікае, цігам у восем гадоў перапіскі, ліст да славутага ўжо Ю.І. Крашэўскага:

Масква, 1841, 3 мая. Шаноўны рэдактар!² У імя грамадскае справы, якая павінна закранаць усе пачцівыя розумы, пішу да Пана. Не звяртаюся ні да дауніх успамінаў, калі яшчэ будучы Панскім калегаю па лаўцы Віленскага універсітета пазнаёміўся з Панам праз пасрэдніцтва Ізідора Махвітца, ні да пазнешае эпохі, калі спаткаўся з Панам у (неразб.) пад св. Міхалам, будучы ў той час ва ўбогай апранасе бакалара, – не звяртаюся да іх, бо ўсе тыя ўспаміны мусілі даўно сцерціся ў Панской памяці пасля столькіх бітваў, лаўраў, атрыманых на полі нашае літаратуры. З гэтym усім адважваюся паказацца перад Панам, нясучы сваю ношу да алтару грамадзянскае справы, адважваючыся паказацца перад Панам, як перад ablіччам прадстаўніка сённяшняе перыядычнне літаратуры ў Польшчы.

Хоць я і не названы ў агульным звароце да літаратарай, але, што мне час ад звычайных заняткаў дазволіў зрабіць, пасылаю ў Панскі часопіс з пэўнасцю, што гэтыя першыя працы земляка, так аддаленага ад грамадскае справы, паблажліва будуць прынятыя. (...) Што да мае спробы паказаць у польскай шаце *Рускую Сказку*, дык прасіў бы, каб Ты быў ласкавы ў асобным прыпісе раструмачыць сам сваім чытачам літаратурную і паэтычную важнасць гэтых твораў самароднае славянскае паэзіі, абы нашыя паважаныя чытачы не лічылі, што ў часопісе змешчана проста казка дзеля забавы іх дзяцей. Дык пакідаю на шаноўнага Пана паказ іх значання з вышэйшага стану нацыянальнай паэзіі.

Калі мой намер атрымае станоўчы водгук людзей, што гэтую справу разумеюць, дык тады дам неадкладна Пану наступныя казкі, што ўжо маю прыгатаваныя і, больш за тое, поўныя звесткі як пра казкі ўвогуле, так і пра народныя песні, укладаннем якіх толькі і займаюся. Такім чынам, праца можа прычыніцца да

¹ У Пецярбурзе Р. Падбярэскі, між іншым, стараўся атрымаць з Геральды пацвярджэнне свае прыналежнасці да роду князёў Друцкіх-Падбярэскіх, а таксама права на шматмільённы маёнтак. Гэтаю ідэю ён быў захоплены, здаецца, усё жыццё. Тут дарэчы будзе працытаваць яго ліст з Архангельска, які атрымала Паўліна Вільконская: “Развітваюся з Табою яшчэ раз і бласлаўляю, а гэта блаславенства выгнанца, смяротніка! Шкілету! Духу пакутнага! Паручаю Цябе Божай Волі! Божа!.. Ледзяны вечер нясе марскі пясок на гэтыя слова! Блаславенства Божа! Рамуальд”. Пасля быў постскрыптум: “Далучаю маю візітоўку. *Tout à vous*”. На візітоўцы была княская шапка і мітра // Wilkońska R. Moje wspomnienia o życiu towarzyskim w Warszawie. Warszawa, 1959. S. 307–308.

² Ю.І. Крашэўскі ў 1841 годзе пачаў выдаваць часопіс “Athenaeum”.

заключэння саюза ў польскім часопісе двух братніх літаратураў, а перадусім, да далучэння найістотнейшае часткі расійскае літаратуры да нашае. Калі Пану мой намер спадабаецца, дык маю надзею, што пры дапамозе двух маіх знаёмых літаратараў п. Пётры Кірэеўскага¹ і Сахарава, якія дасюль найбольш дзеля нацыянальнай літаратуры зрабілі, хоць не славутыя і шуму не робяць, запоўню сваёю працу гэты раздзел Панскага часопіса.

Перакладзеную на польскую мову аповесць (неразб.) дасылаю ў скарачэнні (неразб.). Можаш, Пан, рабіць з ёю, што хочаш. Дыярыюш перапісаў такім правапісам, які быў у арыгінале². Калі што не можа быць надрукавана ў Панскім часопісе, дык прасіў бы рукапісы захаваць, можа б, дзе так прыдаліся. Прашу прыняць словаў глыбокое павагі і шанавання, з якімі і застаюся. Ромуальд Падбярэскі.

P. S. Заўтра, г. зн. 4 мая выязджаю я ў Пецярбург, дык калі Пан пажадае ўзнагародзіць мяне сваім лістом, няхай мае ласку пісаць на адрас: Его Благородию Ромуальду Андреевичу Подберезскому в С. Петербурге. Оставить или у швейцара университета, или poste restonde³.

Ю.І. Крашэўскага зацікаўлі прапановы даўняга знаёмца, які добра валодаў пяром. Ён адразу ж змяшчае прысланую “Казку пра Васілісу, залатую касу, непакрытую красу, ды Івана-Гароха”⁴, а таксама дасылае прыязны ліст, запрашаючы да супрацоўніцтва. Спадабаўся стыль Р. Падбярэскага і Ю. Працлаўскаму, рэдактару-выдаўцу “Tugodnika Petersburskiego”, – шэсць артыкулаў маладога аўтара з’явілася на старонках газеты з ліпеня па лістапад 1841 г.⁵ Дэмантуючы сваю абазнанасць у разнастайных галінах чалавече

¹ Можна падаць яшчэ адно цікавае сведчанне адносінаў Р. Падбярэскага з славянафіламі. У лісце ад 11 лістапада 1842 г. П. Кірэеўскі піша В. Елагіну: “Я ўвесы гэты час сядзеў над песнямі, якія пайшлі было выдатна; але... цяпер яны зноў на пэўны час спыніліся, бо ў мяне пасяліўся Падбярэскі, які паступова вар’яцее; ён мне перашкаджае, і я адно спадзяюся як-небудзь усё уладзіць. Пакуль яшчэ не ўладзіў” (Песни, собранные писателями. Новые материалы из архива П.В. Киреевского // Литературное наследство. Т. 79. М., 1968. С. 56).

² Мажліва, “Дыярыюш” С. Бельскага, надрукаваны ў “Athenaeum”. 1842. № 4.

³ Рукапісны аддзел Ягелонскай б-кі ў Кракаве. Рук. 6454^{IV}. Арк. 221–222 адв.

⁴ “Athenaeum”. 1841. Т. VI. С. 120–125. У прыпісе да перакладу адзначыўшы, што на Літве пра збор казак ніхто і не думаў, Р. Падбярэскі гаворыць пра штучную мову выданняў К. Вуйціцкага. Зрэшты, “народжаны на Літве, дзе прости люд “mówić językiem zrusiały”, я не здольны зразумець мову простага люду ў Кароне”.

⁵ “Музычны вечар, дадзены Скібінскаю ў Маскве” (№ 49), “Пра новы спосаб куцця коней без цвікоў з дапамogaю гэтак званых гіпасандалаў” (№ 52), “Колькі слоў пра драматычны спеў” (№ 53), “Імправізатар Джавані Джусціяні ў Маскве” (№ 59), “Пра новае прымяненне пары” (№ 81), “Нязручнасці пры аципленні памяшканняў з дапамogaю агравальных скразнякоў” (№ 82).

дзейнасці, Р. Падбярэскі разлічвае, што на яго публікацыі звернуць увагу чытачы і гэтым самым ён паспрыяе сваёй будучай выдавецкай працы. Планаў сваіх Р. Падбярэскі не хавае: у другім лісце да Ю.І. Крашэўскага напачатку перапрасіўшы яго за доўгае маўчанне (адразу пасля пераезду ў Пецярбург надарылася яму марское падарожжа да Фінляндыі), ён шчыра піша пра свае літаратурныя магія:

Перш-наперш, хацеў бы выдаць “Noworocznik Moskiewski”, не выдадзены ў Маскве з прычыны, што аніводнаму са студэнтая універсітэта граф Строганаў не дазволіў нічога друкаваць; давяду мой намер да выніку ў Пецярбурзе, захоўваючы першасную назуву, бо мэтаю ягонаю будзе паказ нашай публічнасці, што не забыліся роднае мовы тыя, хто выхоўваецца па-за межамі Айчыны. Перадусім, хацеў бы, каб мэта была такою. Аднак вынік не адпавядаў майму чаканню: мала аказалася твораў, ды й тыя, пасля больш дэталёвага разбору – дзіцячыя, вартыя мінулагодняе “Niezabudki”. Я хацеў заступіцца за маіх землякоў у Маскве, але гэтае малалецтва думкі 300 асобаў моладзі, што там чэрпае навукі, чым можна апраўдаць?¹

Уся дзейнасць Р. Падбярэскага скіравана дзеля дабрабыту роднага краю і літаратуры. У tym жа лісце да Ю.І. Крашэўскага гэтая думка дамінуе: “Хацелася б мне яшчэ і дамаў на пляц вывесці. Бо чаму ж гэта толькі варшавянкі з сваёй паняю Зяменцкаю нос задзіраюць перад ліцвінкамі?”² Нават апавядоўшы пра жаданне напісаць “Гісторыю прыгожага мастацтва ў Еўропе”, ён бачыць як частку еўрапейскага мастацтва творчасць сваіх землякоў, студэнтаў Пецярбурскай Акадэміі. У гэтым жа 1841 г. паліцыя, якая ўжо даўно сачыла за братамі Падбярэскімі, прышагнула іх да следства. Аднак толькі Людвік быў пакараны (высланы з Вільні ў Маскву). Апраўданага Рамуальда адпускаюць, устанавіўшы за ім сакрэтны нагляд³.

Незвычайны спрыт і здольнасці выяўляе ён у першыя месяцы свайго побыту ў сталіцы імперыі: абапіраючыся на ранейшыя сувязі, знаёміцца з шмат якімі літаратарамі ды навукоўцамі, уваходзіць у зямляцкі гурток беларусаў, што гуртаваліся вакол “Niezabudki” Яна Баршчэўскага. У полі яго зроку таксама ўся польскамоўная інтэлігенцыя, асобныя расійскія выдаўцы і літаратары. Ён хоча стаць “пасрэднікам” між польскамоўнымі і расійскімі літаратарамі: дзеля гэтага перакладае расійскія народныя казкі. Варта звярнуць увагу, што

¹ Рукапісны аддзел Ягелонскай б-кі ў Кракаве. Рук. 6454^{IV}. Арк. 223–223 адв. Ліст Р. Падбярэскага да Ю.І. Крашэўскага ад 30.08.1841 г.

² Тамсама.

³ Дьяков В.А. Тарас Шевченко и его польские друзья. М., 1964. С. 22.

польскай мове перакладу Р. Падбярэскі свядома надае правінцыяльны харктар:

Найгалоўнейшая прыкмета апавядання ў казцы – найвялікшая прастата. Я пастваюся перадаць яе моваю, якую ўжываюць на Літве людзі без літаратурнае адукцыі, дакладней, клас сярэдні, шляхецкі. У расійскай казцы няраз здаралася мне сустракаць выразы, якія найлепш перакладаюцца зваротамі мовы дробнае шляхты акаличнае або што служыць па дварах. Няраз прыходзіла мне ў думкі, што аканом, які мне ў дзяцінстве ў маёntку маіх бацькоў “pałki z kobiałki” апавядай, больш бы мне прыдаўся, чым слоўнік Ліндэ¹.

Ю.І. Крашэўскі ахвотна друкуе казкі, бачачы ў гэтым спосаб, якім можна зрабіць больш разнастайным часопіс. У першым томе 1842 г. з'яўляецца “Казка пра сем Сіміёнаў”, у другім – “Казка пра Івана Кручыну, купецкага сына”, у шостым – “Пра асілка Голю Баянскага” і “Казка пра нешчаслівага лоўчага”. Справе Р. Падбярэскі расказаць і пра крыніцы расійскіх казак ды сістэматызаваць іх². Дапамагае яму І. Сахараў, выдавец “Сказаний русскаго народа”³. Кожны раз Р. Падбярэскі просіць Ю.І. Крашэўскага, каб друкаваў дасланае яму як можна хутчэй, бо “як прыкра пачаткоўцу-літаратару дачеквацца ўласнага твора, а, паўтару, змяшчэнне іх у польскім часопісе і прыязнае прыняцце падахвоціць саміх расійскіх літаратараў дапамагаць мне ў перакладзе”⁴.

Сам Р. Падбярэскі не займаўся гістарычнымі даследаваннямі, але не мог ён не выкарыстаць знаёмыя з захавальнікамі ды працаўнікамі Імператарскае бібліятэкі і Румянцаўскага музею Базылём Анастасевічам, Ігнатам Анацэвічам, а таксама Францішкам Малеўскім. Перадусім, шэраг гістарычных дакументаў XIV–XVI ст. на старабеларускай мове, змешчаныя ў другім томе “Athenaeum” за 1842 г., пазначаны, што рыхтаваў да друку ён, але лісты да Ю.І. Крашэўскага сведчаць, што адшукалі іх іншыя людзі: публікатар быў толькі перапісчыкам. Аднак нельга сказаць, што Р. Падбярэскі выпадкова захапіўся гэтаю справаю: яшчэ 20 сакавіка 1839 г. (так пазначана ў рукапісе) у Маскве ён перапісаў “Вынятку з дыярыюша пра аблогу Смаленска”, надрукаваную толькі ў чацвёртым томе “Athenaeum” за 1842 г.⁵

¹ Athenaeum. 1842. Т. I. С. 166.

² Ibidem. Т. VI. С. 189–193.

³ Рукапісны аддзел Ягелонскай б-кі ў Кракаве. Рук. 6457^{IV}. Арк. 227 адв. Ліст Р. Падбярэскага да Ю.І. Крашэўскага ад 10.10.1841 г.

⁴ Таксама.

⁵ Рукапісны аддзел Публічнае б-кі імя М.Я. Салтыкова-Шчадрына. Ф. 1000.

Лісты Р. Падбярэскага да Ю.І. Крашэўскага – гэта своеасаблівая справаздача “маладога” літаратара¹. Па яго просьбах, заўвагах, прапановах можна прасачыць, як змянялася поле дзейнасці выдаўца. Мець уласны часопіс ці альманах, які прыносіў бы, апрача іншага, і сродкі на жыщце, яго найвялікшая мара. А першачарговая задача – наладжванне стасункаў як з літаратарамі, так і з выдаўцамі. Апошняя нават больш прыцягваюць ягоную ўвагу: Р. Падбярэскі кватаруе напачатку ў Семяненкі-Крамарэўскага, а пасля ў Красоўскага. Даведаўшыся, што Т. Глюксберг плаціць ніzkія ганаары Ю.І. Крашэўскуму Р. Падбярэскі настойліва прапануе перанесці выданне “Athenaeum” з Вільні ў Пецярбург, дзе б “я сам клапатліва заняўся выданнем, а кошт быў бы п. Красоўскага”². Відавочна, дасылаючы шмат сваіх допісаў у “Athenaeum”, Р. Падбярэскі хоча кантроліруе іх выхад, дый куды больш прэстыжна выдаваць творы ўжо славутых літаратараў, чым пачаткоўцаў. А каб яшчэ больш зацікавіць Ю.І. Крашэўскага, ён наладжвае стасункі з пецярбурскімі перакладчыкамі і намаўляе іх перакладаць творы польскамоўнага паэта. (Так, М. Палявы збіраеца перакласці ды надрукаваць у “Русском Вестнике” цэлы шэраг паэмаў і аповесцяў Ю.І. Крашэўскага; меў Р. Падбярэскі гаворку на гэтую тэму і з іншымі літаратарамі. “Усе мае думкі пра план, як зрабіць “Athenaeum” перыядычным выданнем; гэта дзень і ноч не дае мне спакою”³, – пераконвае Р. Падбярэскі свайго карэспандэнта і сцвярджае, што, нягледзячы на забарону польскамоўным выданням выходзіць перыядычна, ён, маўляў, праз свае сувязі паклапоіцца пра часопіс. Аднак Ю.І. Крашэўскі не спяшаеца цалкам пакласціся на Р. Падбярэскага і даверыць яму выданне “Athenaeum”. Ён, праўда, усяляк падтрымлівае чалавека, які можа быць карысны літаратуры⁴: дасылае дзеля “Rocznika Literackiego” аповесць “Крыж на растайных

Воп. 2. Адз. зах. 1023.

¹ Р. Падбярэскі часта называе сябе “маладым літаратарам”, маючы на ўвазе, відаць, не ўзрост (бо яны з Ю.І. Крашэўскім аднагодкі), а свой літаратурны стаж.

² Рукапісны аддзел Ягелонскай б-кі ў Кракаве. Рук. 6457^{IV}. Арк. 232 адв. Ліст Р. Падбярэскага да Ю.І. Крашэўскага ад 5.12.1842 г.

³ Тамсама. Арк. 245. Ліст Р. Падбярэскага да Ю.І. Крашэўскага ад 2.02.1842 г.

⁴ “Не магу знайсці слоў, каб выказаць маю ўдзячнасць за ласкавыя твае клопаты пра лёс мае кніжачкі; дзякую Небу, што дало мне Цябе ў заступнікі; лёс мае літаратурнае кар’еры ў Тваіх руках” (Тамсама.) І яшчэ: “Па-праўдзе, не ведаю, якія словаў знайсці, каб падзякаваць Табе, шаноўны Пане, за столькі хвалебных словаў пра мае працы. Я ж дзесяць гадоў таму стаў бы пісьменнікам, каб якая паважаная ў літаратуры асоба нешта падобнае сказала” (Тамсама).

дарогах” і вынятку з паэмы “Міндоўг”, просіць, каб падтрымалі маладога выдаўца М. Грабоўскі ды І. Галавінскі, колькі разоў нагадвае чытачам “Tygodnika Petersburskiego” пра “Rocznik Literacki”.

Напачатку ўсё складваецца для Р. Падбярэскага ўдала: пакрысе ажыццяўляюцца яго мары. І самае галоўнае, пасля пераадолення шматлікіх цяжкасцяў атрыманы дазвол на выданне “Rocznika Literackiego”. Альманах абяцае быць шыкоўны. Ледзь не ўсе лепшыя літаратары краю даслалі свае творы. Тут і артыкул М. Грабоўскага, вершаваная легенда І. Галавінскага, “Нарыс Паўночнае Белае Русі” Я. Баршчэўскага, тры вершы Т. Лады-Заблоцкага, верш Т. Зана, музычныя варыянты вершаў “Дзеванька” і “Гарэліца” А. Абрамовіча, шэраг твораў Л. Штырмера¹: аповесць “Фрэнафагіуш і Фрэналесты”, чатыры вершы, адзін з якіх – “Да маладога літаратара Р. П.” – кампазітар В. Кажынскі паклаў на музыку. Р. Падбярэскі вельмі ствараецца. Ён хоча, каб ягонае выданне было самым лепшым сярод усіх польскамоўных выданняў таго часу, клапоціцца пра паперу, шрыфты, асабліва хвалююць яго ілюстрацыі, якія, паводле яго словаў, рыхтуюць яму ў парыжскіх майстэрнях. Апрача ўсяго іншага Р. Падбярэскі актыўна супрацоўнічае з “Tygodniem Petersburskim”: тут у 1842 г. надрукавана пяць вялікіх артыкулаў².

Не ўсім падабаецца літаратурна-выдавецкая дзейнасць Р. Падбярэскага, у аснову якое пакладзены камерцыйны разлік. Яго поспехі выклікаюць зайдрослівія нападкі напачатку ўпотай, а пасля нават і ў друку. Самым вялікім непрыяцелем Р. Падбярэскага быў Станіслаў Аўгуст Ляховіч. Верагодна, іх шляхі перакрыжаваліся яшчэ ў Вільні, а вось у Пецярбурзе ўзаемная непрыязнасць узмацняеца. Р. Падбярэскі ў лісце да Ю.І. Крашэўскага кажа пра свайго земляка як пра нягодніка, што, працуочы ў “Tygodniu Petersburskim”, свядома ўносіць памылкі ў артыкулы: “прозвішча прафесар Дан. выпраўляе на прафесар Гымн., за што вучоны і добры мой знаёмец Ігнат Даніловіч мае права пакрыўдзіцца”³. У сваю чаргу С.А. Ляховіч таксама піша

¹ Па сведчанню Р. Падбярэскага, Л. Штырмер замяніў яму Адама Шэмеша, сасланага ўладамі ў Херсон.

² “Сучасная музыка” (№ 2), “Пра Мінскую гандлёвую кампанію і колькі словаў пра патрэбу ў нас і важнасць прамысловасці з матэрыяльнага і маральнага пунктаў гледжання” (№№ 8, 9, 11), “Польскі метад п. А. Язвінскага” (№№ 18, 19), “Рыгор Грачына” (№ 20), “Колькі словаў пра мастакоўскія працы ў Пецярбурскай Акадэміі Мастацтваў, а таксама пра польскіх мастакоў, якія там працуюць” (№ 36, 44, 51, 53, 59, 69, 71).

³ Рукапісны аддзел Ягелонскай б-кі ў Кракаве. Рук. 6457^{IV}. Арк. 236 адв. Ліст

Ю.І. Крашэўскаму ліст, маючы на мэце пазбавіць свайго непрыяцеля такоё магутнае падтрымкі. У таленавіта напісаны паклён няцяжка і паверыць:

Перапрашаю, ледзь не выпусціў з віду вялікага, найвялікшага сёння ў Еўропе чалавека. Глядзі, Пан, ён вунь там, вунь, у куце. Чалавек з кітайскім тварам, з высокім чубам, з касымі паднятымі ўгору вачыма, у паліто з кішэнімі наперадзе. Магу пайсці ў заклад, калі скажу Пану: у адной кішэні знайдзеш нумар “Tygodnika” з артыкулам гэтага пана, у другой – лісты да аўтараў “Witoldaraudy” (Ю.І. Крашэўскага. – М. Х.) і “Літаратуры і крытыкі” (М. Грабоўскага. – М. Х.), у трэцій, што збоку, падпісныя білеты¹ ды візітныя карткі з княскім гербам. На што заклад? Ведаеш, Пан, хто гэта такі? О! Гэта вялікі літаратар! Гэты пан пра ўсё пісаў з адолькавым поспехам: пра Ніжненаўгародскі кірмаш, пра канцэрт Ліпінскага, пра конскія падковы і пра кампазітараў, фартэп’яна; пра новыя спосабы палення ў печы і пра паню (неразб.); пісаў пра імправізацыі Джавані Джусціяні і перакладаў нібыта з італьянскае, не ведаючы ані паўслова. Паставіў нейкага мэтра М... вышэй за Ліста, а ў Шапэна вынайшаў распачлівасць!!! Павесіў свой партрэт на мастацкай выставе, дзеля таго толькі, каб пазней напісаць у “Tygodniku” “Мастак (неразб.) паказаў князя Друцкага са стомленым тварам і нават у той час, калі ён змардаваны працаю ды пакутамі”! А ў 1842 годзе ад нараджэння Хрыстостага паведаміў чытачам (“Athenaeum”. Т. I. S. 168): “Можа быць, прызначэнне нашае літаратуры – даць пазнаць расійскія народныя казкі Заходній Еўропе”! (Барані нас, Божа, ад такога прызначэння). І гэты пан нападае на (неразб.), цытуе Грима і Дзітрыха, Рабрэра, а па-німецку і двух словаў не ведае; гэты пан з’яўляецца гувернёрам геаграфіі у прыватным доме і нападае на дробную шляхту, што служыць па маёнтках, мову якое мае намер ужыць пры перакладзе казак. Гэты пан выдае альманах коштам і накладам п. маршалка Беліковіча, а дзякую ў “Tygodniku” абывацелям за дапамогу; робіць малюнкі ў Пецярбурзе, аднак апавядае, што прывёз іх паходам з Парыжа!!! Пра гэтага пана напісаў аўтар “Станіцы” (М. Грабоўскі. – М. Х.), што гэта чалавек вялікае надзеі! (...) Так, Пане, я зласлівы, я вельмі зласлівы, Пане! Падай яму руку, ён будзе такі шчаслівы, ён так даўно імкнуўся да гэтага. Ці казаць мне ягонае прозвішча? Не скажу – адгадай!²

С.А. Ляховіч у нейкай ступені дасягнуў мэты: з гэтага часу адносіны між Ю.І. Крашэўскім і Р. Падбярэскім пачынаюць пагаршацца. Апошні, праўда, абараняеца і даволі ўдала:

Ніколі не было мне так цяжка пачынаць ліст да Пана! Доўгае маё маўчанне Бог ведае, як Ён сабе вытлумачыў. Але ж, што я маю рабіць, абвінавачаны

Р. Падбярэскага да Ю.І. Крашэўскага ад 2.02.1842 г.

¹ Выдавец высылаў сваім знаёмым падпісныя білеты на выдаваны ім часопіс ці кніжку, каб яны збіралі яму падпісчыкаў.

² Рукапісны аддзел Ягелонскай б-кі ў Кракаве. Рук. 6457^{IV}. Арк. 35–35 адв. Ліст С.А. Ляховіча да Ю.І. Крашэўскага ад 5.12.1842 г.

зласліўцамі перад Панам, як чалавек без гонару і веры? Бо што могуць значыць распушчаныя весткі, быццам я не збіраюся выдаваць “Rocznik”? Паверыць гэтаму маглі тыя людзі, якія не ведаюць мяне асабіста. Гэтыя сейбіты плётак мяркуюць, пэўна, пра іншых па сабе, і не ведаюць, што я хутчэй бы жывым у зямлю лёг, чым не датрымаў слова майго перад публікаю”¹.

На нейкі час зноў наладжваецца між імі ліставанне. Аднак ранейшае шчырасці няма. Ю.І. Крашэўскі яшчэ толькі аднойчы надрукуе пераклад Р. Падбярэскага “Апавяданняў маларасіяніна” П. Кулешы² і артыкул “Пра крыніцы расійскіх казак”³, хоць лісты свайму карэспандэнту дасылаў досьць рэгулярна.

Паводле Р. Падбярэскага, “Rocznik Literacki” каштаваў яму 3 тысячы рублёў асігнацыямі, а падпісчыкаў было крыху больш за пяцьсот. Дык вызначыўшы кошт асобніка ў 3 рублі срэбрам (на лепшай паперы – 5 рублёў срэбрам), выдавец пэўна ж атрымаў прыбытак. Як, дарэчы, прынесла яму гроши і выдадзеная ў якасці сюрприза аўтару аповесць Л. Штырмера “Фрэнафагіюш і Фрэналесты”.

З друку “Rocznik Literacki” выйшаў у красавіку 1843 г. Шчаслівы выдавец захоплена апавядаем Ю.І. Крашэўскаму пра гэтую падзею і просіць ацаніць вартасць не твораў, а знешняга выгляду альманаха. Ю.І. Крашэўскі выконвае просьбу, паўтараючы ледзь не слова ў слова напісаная яму пра сваё выданне Р. Падбярэскім: “Rocznik” не мае роўнага ў нас. Малюнкі, папера, друк, віньеткі – чыняць яго адной з прыгажэйшых польскіх кніжак”⁴.

Больш грунтоўную характарыстыку альманаху даў М. Грабоўскі: прааналізаваны ўсе яго творы⁵, не прапушчана аніводная ілюстрацыя, аніводная дробязь, якая вылучала кніжку з шэрагу іншых. На нашу

¹ Рукапісны аддзел Ягелонскай б-кі ў Кракаве. Рук. 6457^{IV}. Арк. 256. Ліст Р. Падбярэскага да Ю.І. Крашэўскага ад 5.01.1843 г.

² Athenaeum. 1843. Т. I. С. 132–149.

³ Ibidem. С. 189–193.

⁴ Tygodnik Petersburski. 1843. № 51.

⁵ М. Грабоўскі звярнуў увагу на ўсе беларускія матэрыялы, вылучыўшы вершы “Дзеванька” і “Гарэліца”, пакладзеныя А. Абрамовічам на музыку: “...Мы ўдзячны пану Антону Абрамовічу за спісанне колькіх мелодый беларускіх народных спеваў. Пакідаем кампетэнтым суддзям сказаць, ці мае беларуская музыка адрозны характар у шэрагу іншых славянскіх? (...) Мы лічым за найвялікшую заслугу спісванне такіх спеваў. Гэта, на маю думку, неабходны матэрыял дзеля авалодвання калі-небудзь сапраўды нацыянальнаю танічнаю пазіціяю; а такі блізкі прыклад карысці, здабыты гэтаю дарогаю расійскімі кампазітарамі п.п. Вярстоўскім і Глінкаю, павінен пераканаць п. Абрамовіча, якую ён добрую справу пачаў” // Tygodnik Petersburski. 1843. № 54.

думку, менавіта Міхала Грабоўскага¹ трэба лічыць тым чалавекам, які скіраваў Р. Падбярэскага на “беларускі шлях”. Бяспрэчна, М. Грабоўскуму гэта трэба было дзеля развіцця польскасці, польскай літаратуры. Аднак яго заклікі выкарыстоўваць у літаратуры фальклор (беларускі, літоўскі, украінскі) спрычыніліся дзеля з'яўлення шэрагу літаратараў, якіх мы лічым пачынальнікамі беларускай літаратуры.

Пад уплывам творчасці вядомага крытыка і пасля прачытання ў рукапісе “Погляду на паэзію беларускага люду” І. Храпавіцкага пісаўся артыкул Р. Падбярэскага “Пра народную песню”, у якім даводзіцца, што “нашым” народным песням не ўласціва гістарычная тэматыка:

Люд наш (...) гаворыць і спявае пра свае стасункі да паноў (як большая частка беларускіх песняў), бо народу нашаму змена грамадскіх дачыненняў была значна бліжэй, чым усе змены дзяржаўныя ці палітычныя ў іншых нацый. Аднак паэзія нашага люду мае іншую вартасць: яна тлумачыць яго звычаі і звычкі².

Гэты артыкул застаўся ненадрукаваны, хоць і прызначаўся дзеля свайго “Rocznika Literackiego”³ і, мажліва, планаваўся як каментар ці ўступ да “Некалькіх песняў беларускіх” – вершаў Я. Баршчэўскага.

Ліставанне Р. Падбярэскага з М. Грабоўскім яшчэ не адшукана, але, думаецца, яно было не менш важным для пециярбурскага выдаўца, чым перапіска з Ю.І. Крашэўскім. Зрэшты, у 1843 г. пасля рэцэнзіі Ю.І. Крашэўскага на “Rocznik” і асабліва пасля ягонае адмовы ад паслугаў Р. Падбярэскага ў выданні ды ілюстраванні “Міндоўгаса” і “Вітольдараўды”, іншых твораў, яна амаль перапыняеца⁴. Яшчэ будзе ў другім томіку “Rocznika” вынятка з “Акадэмічных успамінаў” Ю.І. Крашэўскага, яшчэ Р. Падбярэскі паспрабуе наладзіць адносіны са сваім карэспандэнтам:

Пан Юзаф! Ці ж гэтае маўчанне між намі будзе вечным? Сам не ведаю, як так сталася, што мы перасталі ліставацца. (...) Мне здаецца, што гэта пайшло з прычыны нашых падарожжаў: ты быў ў Адэсе, я – чатыры месяцы на Белай Русі і

¹ Грабоўскі Міхал (1804–1863), эстэтык, літаратурны крытык, пісьменнік. У 30–40-я гады быў адным з самых уплывовых публіцыстаў Беларусі, Украіны і Літвы. Няраз пісаў пра ролю фальклору ў развіцці тагачаснай літаратуры.

² Рукапісны аддзел б-кі Варшаўскага універсітэта. Рук. 459. Арк. 1 адв.

³ Рукапіс падпісаны “Выдавец”.

⁴ Ю.І. Крашэўскі не надрукаваў дасланыя яму выняткі з перакладаў Р. Падбярэскага. Між іншым, там былі творы М. Лермантава, раздзелы з “Мёртвых душаў” М. Гогаля.

ў Інфлянтах, а пасля Новага году тры месяцы на Украіне – у Кіеве, у Аляксандраўцы¹, Умані і Сафіеўцы².

Аднак Ю.І. Крашэўскі з кожным днём усё больш і больш траціць давер да Р. Падбярэскага, што, урэшце, напрыканцы 40-х гг. прывядзе да сур'ёзнага канфлікту між імі.

Працягам “беларускіх сімпатый” Р. Падбярэскага трэба лічыць і працу над “Шляхцікам Завальняю”. Атрымаўшы 25 мая 1844 г. цэнзурны дазвол на другую кніжку свайго альманаха, ён разам з Р. Жукоўскім заняўся падрыхтоўкаю першага томіка “Шляхціца Завальні” да друку. Але з-за адсутнасці сродкаў Р. Падбярэскі перадае справу Я. Эйнерлінгу, папярэдне напісаўшы ўступны артыкул да яе. Літаратурна-крытычны нарыс “Беларусь і Ян Баршчэўскі”³ – гэта “першы агляд гісторыі нашае літаратуры” (М. Гарэцкі), смелая спроба расказаць пра беларускую літаратуру (дарэчы, да Р. Падбярэскага таго гада паняцця, як беларуская літаратура, увогуле не існавала). Нарыс, у якім аўтар вызначыў пэўныя крытэрыі гэтае літаратуры: па-першае, “чыста народнаю” ён называе літаратуру на беларускай мове, падругое, нацыянальны ён лічыць літаратуру, якая закранае нацыянальныя праблемы, нацыянальнае жыццё, а не на замежны лад апівае чужыя пачуцці. Нарыс Р. Падбярэскага – гэта і першая біяграфія Я. Баршчэўскага. Больш за тое, усе наступныя біёграфы пісьменніка карысталіся звесткамі ці не толькі з яе.

Пецярбурскі выдавец, нягледзячы на тое, што не меў анікіх даследаванняў, бібліяграфій, данаможнікаў, здолеў правільна вызначыць асноўныя заканамернасці развіцця беларускага літаратурнага руху і новай беларускай літаратуры. Дапамаглі яму падарожжы па Беларусі, дзякуючы якім ён зразумеў прычыны існавання прорвы паміж высокамастацкаю народнаю культурою і ўбогаю літаратурнаю прадукцыяй мясцовых пісьменнікаў. Яго негатыўная ацэнка творчасці беларускіх класіцыстаў заснована на tym, што яны адмаўляліся ад адлюстравання мясцовага. У “хлапечых практиках”, пасшываных з лахманоў францускага класіцызму”, бяспрэчна, немагчыма было знайсці ні духу краю, ні народнага духу. А менавіта гэтых якасцяў патрабаваў Р. Падбярэскі ад беларускіх літаратаў у іх творах. Невы-

¹ Маёнтак М. Грабоўскага.

² Рукапісны аддзел Ягелонскай б-кі ў Кракаве. Рук. 6457^{IV}. Арк. 270. Ліст Р. Падбярэскага да Ю.І. Крашэўскага ад 22.07.1844 г.

³ Podbereski R. Białoruś i Jan Barszczewski // Barszczewski J. Szlachcic Zawalnia, czyli Białoruś w fantastycznych opowiadaniach. T. I. Petersburg, 1844.

падкова ён высока ацэнъвае сэнтыменталіста Я. Аношку, у вершах якога выразна выяўляецца сувязь з Бацькаўшчынай, яе традыцыямі, і сатырыка Ф. Рысінскага, бо ён “свайгумарам трапіў у жылку нацыянальнай схільнасці”. Але толькі аўтара беларускамоўнай “Энеіды” Р. Падбярэскі называе “чыста народным пісьменнікам”. У той жа час аўтар нарыса не патрабаваў (і не мог патрабаваць!) ад беларускіх пісьменнікаў беларускамоўнай творчасці. Ён толькі засяроджвае ўвагу на проблеме народнасці і разумее яе, як адлюстраванне духу народа, “адкуль выйшлі і гісторыя, і літаратура, і мова”. Яго цешыць той факт, што са з’яўленнем альманаха “Rubon” адкрываецца шырокая перспектыва дзеля развіцця беларускага літаратурнага руху, што ёсць на Беларусі таленты, ад якіх можна “чакаць дакладных уяўленняў” пра гэты край. Ён вітае і падахвочвае тых, хто робіць першыя крокі ў напрамку асэнсавання здабыткаў свайго народа. Агульны настрой нарыса Р. Падбярэскага фармаваўся пад уплывам чытання першых апавяданняў “Шляхціца Завальні”. Тыя прэтэнзіі, якія меў крытык да беларускіх літаратараў, уznіклі яшчэ і таму, што на іх фоне больш яскрава можна было вылучыць постаць Я. Баршчэўскага, творчасць якога адпавядала крытэрыям Р. Падбярэскага пра народнасць (пісаў і падбеларуску) і была вытрымана ў нацыянальным духу.

Р. Падбярэскі, відавочна, быў ў коле “пасвечаных” у алегарычны змест “Шляхціца Завальні”. Ужо на самым пачатку гаворкі пра твор Я. Баршчэўскага ён шматзначна заўважае, што “значэнне (паданняў. – М. Х.), не заўважанае ў яўнымі прыхільнікамі, выразней выявіцца пасля выдання ўсіх беларускіх апавяданняў. З’яўляюцца яны нібыта ўступам да таго паэтычнага вобраза Беларусі, які аўтар наважыўся развіць у большым сумеры”. Ён падкрэсліць, што твор Я. Баршчэўскага мае сувязь з вельмі важнай рэччу, а менавіта, з нацыянальным духам краю, што “толькі адно ядро належыць простаму народу, увесе малюнак – фантазія аўтара, сатканая на аснове нацыянальных колераў”, што пісьменнік “адкрывае новы край”. Звяртае на сябе ўвагу і наступная думка Р. Падбярэскага: “У народа няма вымыслу без далейшае акрэсленае думкі, толькі часта цяжка яе адчуць, асабліва не ведаючы яго звычаяў”. Крытык паказвае сваё веданне ідэйнае сутнасці твора Я. Баршчэўскага і ў падцэнзурным артыкуле спрабуе растлумачыць гэтую сутнасць чытачу.

У верасні 1844 г. Р. Падбярэскі адказвае часопісу “Москвитянин” і яго рэдактару М. Пагодзіну “Лістамі пра Беларусь”:

Поўны цікавасці да краю, у якім (хоць і быў настроены хлуслівымі чуткамі) неспадзявана знайшоў нямала зародкаў добрага, абурыўся нахабствам артыкула, дзе побач з поўным наведаннем справы я ўбачыў несправядлівае знеслаўленне беларускіх жыхароў. І хоць родам я ліцвін, аднак заўсёды, як сусед-зямляк, маючы больш спрыту за аўтара таго артыкула лепей пазнаць унутранае жыщё адукаванага грамадства, сярод якога я быў немалы час, палічыў за ававязак ветлівага госця, спагадліва прынятага, абергнуць хлуслівую думку, якою бездапаможныя радкі цэлы край спрабавалі зняважыць перад чужымі¹.

Выступленне супраць расійскага часопіса як нельга лепш характaryзуе грамадзянскую пазіцыю Р. Падбярэскага. Крытыкуючы артыкул “Гецыкі”, ён абараняе сябе, бо і “Гарэліца” і “Рабункі мужыкоў” (а менавіта з гэтых вершаў здзекуецца П. Кушын) пададзены ў друк ім, абараняе беларуса-інтэлігента і беларуса-селяніна. Поўныя гневу радкі сведчаць самі за сябе:

Я і не думаю ламаць тут дзіды за напаўдзікіх панкоў, што ў адсталых паветах распаўсюджваюць у гнюснай адміністрацыі сярэднявечнае васальства, абсалютнае злоўживанне правам валодання, ні таксама за асобных шамбелянаў і маршалкаў, якія прагульваюць жончынныя маёнткі; не маю прадузятасці і ў лепшы бок, – але чаму пан Кушын, спакусіўшыся намалываць карціну беларускага жыцця, чапляеца да беднага селяніна і злою насмешкаю сцёбае невіноўную ў сваёй знявазе істоту; лезе ў бедную хатку, высмейвае яго недахопы і простыя звычай, дамешваючы паўсюль ганебную адукаванаму сэрцу іронію².

Р. Падбярэскі даў належны адказ славянафілам-шавіністам. Ён дастаткова аргументавана адкінуў паклённіцкія выдумкі і расказаў пра красу беларускай зямлі ды шляхетнасць ейных жыхароў.

І яшчэ адзін артыкул Р. Падбярэскага з'явіўся ў “Tygodniku Petersburskim” за 1844 г. Па ім можна меркаваць пра ўзаемадачынені³ выдаўца з Т. Шаўчэнкам. Рэкламуючы серыю малюнкаў мастака, якую той збіраеца выдаць асобнаю кнігаю, ён запрашае чытачоў рабіць заказы ў кнігарні на Неўскім праспекце ці накіроўваць аўтару артыкула, які ў сваю чаргу перадасць іх мастаку⁴.

У 1844 г. выходзіць з друку другі томік “Rocznika Literackiego”. Шмат тут “беларускага матэрыялу”. Гэта і раздзелы з працы М. Борха пра Ефрасінню Полацкую, і вершаваная “беларуская” аповесць “Жон-

¹ Tygodnik Petersburski. 1844. № 82.

² Ibidem.

³ Яшчэ ў 1842 годзе Р. Падбярэскі пісаў у “Tygodniku” (№ 36) пра працы Т. Шаўчэнкі “Цыганка-гадалка” і “Гермафрадзіт”. Больш падрабязна пра гэта: Александровіч С. Слова – багацце. Мн., 1981. С. 311–313.

⁴ Tygodnik Petersburski. 1844. № 95.

ка” В. Газдава-Рэвута, і “Успаміны пра наведванне роднага краю” Я. Баршчэўскага, вершы Т. Лады-Заблоцкага.

Апрача “Лістоў пра Беларусь”, “суседзям-землякам” Р. Падбярэскі прысвяціў яшчэ адну сваю працу “Панарама места Полацка”, якая выйшла ў студзені 1845 г. А крышку пазней з’явіліся і “Вершаваныя творы” Т. Лады-Заблоцкага.

Зборнік “каўказскага” паэта прынёс шмат непрыемнасцяў яго выдаўцу. Рэзка пагаршаюцца адносіны з Ю.І. Крашэўскім; пачнуцца абвінавачванні ў фінансавых махінацыях. Але наўрад ці хацеў ён такім шляхам напоўніць сваю кішэнню: новыя выданні патрабавалі значных выдаткаў, а грошай у яго не было: “Ці можна прыслать гроши за першы томік? (...) Весткі пра недахоп сродкаў у выдаўца губіць выданне. Трэба захоўваць сакрэт ад друкароў. Няхай лічаць, што багаты!”¹

Толькі захоўваць “сакрэт ад друкароў” удавалася не заўсёды: атрымаўшы 15 чэрвеня 1845 г. дазвол цэнзуры на трэці томік “Rocznika”, яшчэ больш за год Р. Падбярэскі будзе шукаць магчымасць выдаць яго².

Ні зместам, ні формаю трэці томік альманаха не адрозніваўся ад папярэdnіх. Як і раней, бачны клопат выдаўца і пра зневіні, і пра ўнутраны воблік томіка. Свае ліцвінскія патрыятычныя пачуцці ён цешыць, змясціўшы на самым пачатку кніжкі партрэт Жэготы-Ігната Анацэвіча, яго артыкул “Погляд на першапачатковую гісторыю Літвы” і нават факсіміле ліста гісторыка да свае персоны³. Унутраную вартасць павінны былі надаць гадавіку творы і артыкулы Г. Равускага, М. Грабоўскага, Т. Лады-Заблоцкага (верш “Перад аброзам Найсвяцейшае Панны Вастрабрамскае”), А. Грыфа, Ю. Каранёўскага. Толькі вось славутыя літаратары, саступаючы назойлівым просьбам Р. Падбярэскага, даслалі яму не лепшыя творы. Дык, фактычна, эпіцэнтрам (у прымым і пераносным сэнсе) трэцяга томіка стаў артыкул самога выдаўца “П. Антон Абрамовіч. Музыкант” і музычная паэма для фартэп’яна “Беларускае вяселле”. Невядома чаму, але Р. Падбярэскі ўключыў свой артыкул і паэму А. Абрамовіча ў альманах у самы апошні момент: усё гэта ўклейвалася пасля 112 старонкі. Магчыма, такім чынам выдавец захацеў абмануць цэнзуру (пасля дру-

¹ Рукапісны аддзел Ягелонскай б-кі ў Кракаве. Рук. 6475^{IV}. Арк. I22 адв. 123. Ліст Р. Падбярэскага да Ю.І. Крашэўскага ад 8.12.1844 г.

² Tygodnik Petersburski. 1846. № 70.

³ Rocznik Literacki. 1846. T. III. S. 1–8.

кавання ён мог аднесці ў цэнзурны камітэт кніжкі без укленеае часткі); магчыма, гэта адбылося па тэхнічных прычынах. Найбольш прывабней была б думка, што цэнзура першапачаткова забараніла “Беларускае вяселле”, перадусім, з лістоў Р. Падбярэскага вядома, як “рэзалі” яго зборнік, але адсутнасць фактаў не дазваляе адназначна сцвярджаць гэта. Твор А. Абрамовіча мог быць забаронены хіба з нейкіх палітычных меркаванняў цэнзара. Можа, таму і не павінна дзівіць нас адсутнасць у зборніку іншых беларускіх матэрыялаў. Бо ж цяжка ўявіць, што такі палымяны прыхільнік Беларусі і беларусаў, як Р. Падбярэскі, добраахвотна перастане цікавіцца гэтаю тэматыкаю. Вось і ў артыкуле “П. Антон Абрамовіч. Музыкант” ён шчыра раіць кампазітару скіраваць свае намаганні на беларускія народныя песні, бо гэта яго шлях, на якім знайдзе сябе і сваё месца ў музыцы. Р. Падбярэскі таксама тлумачыць змест частак твора: “Уступ” (голос дуды і стук капытоў), “Сватайство”, “Княгіня галосіць”, “Дзяячы вечар”, “Прыезд у царкву”, “Хор у царкве” (на матыў “О, Спасіцелю наш, Пане”), “Блаславенне” (на матыў “Баслаў Бог, да вяселле іграць”), “Кругавая”. Відавочна, знаёмства з Я. Баршчэўскім не было марным для Р. Падбярэскага: тлумачэнне грунтуецца на адпаведных раздзелах “Шляхціца Завальні”.

Прыкладна ў 1846 г. наладзілася ліставанне Р. Падбярэскага з У. Сыракомлем: хоць трэці томік альманаха застаўся без вершаў “вясковага лірніка”, але змест яго ліста ад 16 мая 1847 г. пераконвае, што стасункі між імі завязаліся крыху раней. У. Сыракомля паверыў ў шчырую захопленасць пецярбурскага выдаўца літаратураю, дык ахвотна дасылае яму свае творы і распаўсюджвае падпіску на альманах у родных ваколіцах:

У тлуме шматлікіх празаічных клопатаў рэдка калі мне ўдаецца ўзяцца за пяро, але як толькі штосьці напішу, дык успамінаецца “Rocznik” і яго дарагі выдавец. Вось і зараз перапісаў “Маёвае ўздыханне”, якое каханаму пану пасылаю ў “Rocznik”¹.

Але дробная недарэчнасць у адносінах паэта з Людвікам Падбярэскім, братам Рамуальда, больш чым на год перапыніла іх супрацоўніцтва. Дык У. Сыракомля нічога не ведаў пра намер Р. Падбярэскага рэфармаваць альманах, а гэта сталася адной з прычынаў разладу між літаратарамі.

¹ Tomkiewicz S. Przyczynek do biografii Władysława Syrokomli na podstawie autografów // Tygodnik Ilustrowany. 1882. T. 13. № 315. S. 11.

Перш чым узяцца за рэформу выдавец мусіў заручыцца падтрым-
каю як аўтараў, так і чытачоў. У чэрвені–ліпені 1847 г. ён піша шэраг
лістоў сваім карэспандэнтам. Сярод іх – Яўстах Іваноўскі (Гэленіуш),
Антаніна Вярыга-Дароўская, Аляксандр Вярыга-Дароўскі.

Нягледзячы на не вельмі спрыяльныя акалічнасці з матэрыяльнага боку, я
маю намер і надалей выдаваць ды паляпшаць “Rocznik Literacki”. Ужо 3-ці том,
што змяшчае больш помнікаў нацыянальнай культуры, паказаў, (наколькі
дазволіла цэнзура), якога кірунку трymaeцца выдавец, аднак пераканаўшыся ў
недастатковасці аднае белетрыстыкі ва ўздзеянні на масы (...) вырашыў зрефар-
маваць мой “Rocznik” і з белетрыстычнага зрабіць яго больш навукова-
папулярным, што будзе болей адпавядыць грамадскаму духу і карысці землякоў.
Дык падрыхтаваў да IV тома артыкулы пра сацыяльныя навукі, якія хутка будуць
адыгрываць галоўную ролю, як адыгрываюць сёння ў агульным прагрэсе
еўрапейскай цывілізацыі. (...) Можа быць, нават, што ў наступных тагодзін змяню
тытул “Rocznik” на “Pamiętnik Naukowy”, як больш адпаведны заместу¹.

Такім чынам, ужо ў сярэдзіне 1847 г. Р. Падбярэскі падрыхтаваў
чацвёрты томік альманаха і збіраўся ў хуткім часе выдаць яго. Аднак
цэнзурныя і фінансавыя цяжкасці адсуналі гэты план больш чым на
два гады. Каб неяк паправіць становішча, Р. Падбярэскі выдае партрэт
Тамаша Зана, ацаніўшы яго вартасць у адзін рубель срэбрам, і, пры-
ваблены ганаарамі, наладжвае стасункі з расійскімі часопісамі:

З нядайняга часу ананімна супрацоўнічаю з расійскімі часопісамі настолькі,
наколькі іхняе ўжытак пра нашу літаратуру, а таксама пра нашу гісторычную
мінуўшчыну можна паправіць; дык усе гісторычныя помнікі я б друкаваў і ў
расійскіх часопісах, пасля змяшчэння іх у “Roczniku”².

Што менавіта Р. Падбярэскі друкаваў “ананімна”, нам невядома.
Але, верагодна, ён не абмежаваўся трима артыкуламі ў газэце “Іллю-
страцыя”: “Погляд на Інфлянты і беларускія старажытнасці”, “Белару-
скае вяселле” і “Горад Барысаў. Гісторычны погляд”³.

Позней восенню 1847 г. Р. Падбярэскі прыязджае ў Вільню. Тут
жыве яго брат Людвік, які, спрабуючы свае сілы ў літаратуре, мае
патрэбу ў падтрымцы. Падбярэскі разам пішуць ліст да
Ю.І. Крашэўскага. Дзеля Рамуальда гэта яшчэ і нагода паспрабаваць
наладзіць амаль канчаткова сапсаваныя стасункі са славутым
пісьменнікам. Ён нават знаёміць Ю.І. Крашэўскага са сваімі планамі:

¹ Рукапісны аддзел Ягелонскай б-кі ў Кракаве. Рук. 7815^{IV}. Арк. 101–101 адв. Ліст
Р. Падбярэскага да А. Вярыгі-Дароўскага ад 21.07.1847 г.

² Тамсама. Арк. 102.

³ Иллюстрация. 1847. Т. 5. № 36; Т. 6. № 1; Т. 6. № 22 і 154.

“Я буду бавіцца яшчэ колькі тыдняў у Вільні, пасля ў Варшаве, а пад Новы год вярнуся ў Пецярбург”¹.

Цікава, што У. Сыракомля, які па справах штогод прыязджаў у Вільню, прагне сустрэцца з Р. Падбярэскім. Вось як напіша ён пазней:

Я даведаўся, каханы пане Рамуальдзе, што ты ад зімы жывеш у Вільні, і, будучы там, гарэў жаданнем пазнаёміцца з вамі. Было гэта ў першня дні снежня. Далі мне ваш адрес у доме францішканскім (Троцкая вуліца). Бягу туды і даведваюся, што вы, уласна, напярэдадні гэтага дня выехалі. (...) Дык прыемнасць асабістага знаёмства ўцякла ад мяне надоўга, бо, уласна, планаванае маё падарожжа ў Вільню адцягваецца, здаецца, да снежня².

Гэты ліст У. Сыракомлі ад 18 чэрвеня 1848 г. сведчыць, што Р. Падбярэскі свой ліст да паэта пісаў, прыехаўшы ўжо на сталае жыхарства ў Вільню. Яшчэ адзін ліст У. Сыракомлі (ужо да Адама Плуга) удакладняе дату прыезду выдаўца: “Р. Падбярэскі з 24 (відаць, мая. – М. Х.) у Вільні. (...) Ён піша, як страшэнна рэжа цэнзура маючы выйсці неўзабаве IV том “Rocznika”³.

Такім чынам, не знайшоўшы магчымасці працаваць у Пецярбурзе, аўтар першага нарыса беларускай літаратуры вяртаецца на Бацькаўшчыну, каб выкарыстоўваючы набытыя выдавецкія і рэдактарскія здольнасці, узначаліць літаратурна-грамадскі рух у краі. Ён, не адкладваючы, спрабуе правесці праз цэнзурныя рагаткі альманах і адначасова клапоціцца пра “Pamiętnik Naukowo-literacki”. Але толькі ў каstryчніку 1848 г. атрымлівае дазвол на выданне: 17 – “Rocznika”, а 30 – “Pamiętnika”.

За лічаныя тыдні Р. Падбярэскі наладжвае контакты амаль з усімі мясцовымі літаратарамі. Ён заклікае іх да супрацоўніцтва. Як успрынялі ягоную працу землякі, найлепш сведчаць прозвішчы аўтараў чацвёртага тому альманаха і першых нумароў часопіса, а таксама лісты да яго:

Ты адзін мяне зразумеў, ставячы побач (як ценъ каля святла) з Адынцом. Так! Быць Адынцом у нязмушанай лёгкасці паэзіі, быць табою ў прастаце, у валоданні, панаванні над моваю – гэта мэта маёй гордасці. Яго пераклады, а твае казкі – гэта жывы довад усемагутнасці нашае мовы, гэта ўзор, якога, маю надзею, хоць перад смерцю дасягну ці то ва ўласных творах, ці то ў перакладах, бо, зрэш-

¹ Рукапісны аддзел Ягелонскай б-кі ў Кракаве. Рук. 6475^{IV}. Арк. I40 адв. Ліст Р. Падбярэскага да Ю.І. Крашэўскага ад 14.11.1847 г.

² Tomkiewicz S. Przyczynek do biografii Władysława Syrokomli na podstawie autografów // Tygodnik Illustrowany. 1882. T. 13. № 314. S. 28.

³ Рукапісны аддзел Нацыянальнай б-кі ў Варшаве. Рук. 2915. Арк. 257 адв. Ліст У. Сыракомлі да А. Плуга ад 15.06.1848 г.

ты, так тлумачыць, як мы, мы з табою перакладаем, – гэта арыгінальная праца. Дзякую табе за бацькоўскія клопаты ў ратаванні маіх вершаў ад зубоў цэнзуры¹.

У сваёй захопленасці Р. Падбярэскім У. Сыракомля, трэба думаць, не быў адзінокі. І вылівалася гэта не толькі ў духоўную, але і ў матэрыйальную падтрымку. Так, Соф'я Кліманская ахвяравала на “Pamiętnik” 8 тыс. злотых, дык Р. Падбярэскі мог выдаваць напачатку часопіс, цалкам незалежачы ад друкара А. Завадскага.

Пэўнае месца ў дзейнасці Р. Падбярэскага віленскага перыяду займае і спроба напісання мастацкага твора, у якім ён збіраўся адлюстраваць сваё разуменне адносінаў неардынарнае асобы і натоўпу. Праўда, і ў гэтым выпадку ён палічыў за лепшае выкарыстаць чужое, але блізкае яму, адпаведнае яго тагачаснаму становішчу ў грамадстве. Дзеля гэтага Р. Падбярэскі пераклаў славутую аповесць Адэльберта Шаміса “Неверагодная гісторыя Петэра Шлеміля” (1812), назваўшы яе “Прыгоды чалавека, які прадаў свой цень. Фантастычна-каліфарнійская аповесць. Задума з нямецкае”².

У студзені–лютым 1849 г. выйшаў з друку даўно абязданы чацвёрты томік альманаха³. Рэформа амаль не закранула яго змест – усё такі ж, як і раней, вершы і проза. Пра рэформу сведчыла хіба што “Прадмова”, дзе Р. Падбярэскі заявіў, што свядома ідзе на разрыў з “аўтарытэтамі”, закідаючы ім, што яны не па-братэрску адносіліся да яго: дасылалі з твораў урыўкі, па якіх цяжка меркаваць пра цэлае. Таксама рэдактар аб’яўляў рашучую вайну “празмерным і запляснелым замілаванням роднага”⁴. “Rocznik” меўся стаць органам новага пакалення пісьменнікаў, якое рвала з “мёртваю мінуўшчынаю” і думала згодна з духам эпохі. Дасталося ад яго і друкарам: на думку Р. Падбярэскага, яны думаюць пра прыбытак, а не пра агульнанароднае дабро. Дык цяпер павышаецца значэнне рэдактара-выдаўца, “бо мецанатаў на Літве няма”⁵.

¹ Tomkiewicz S. Przyczynek do biografii Władysława Syrokomli na podstawie autografov // Tygodnik Illustrowany. 1882. T. 13. № 316. S. 28. (Ліст У. Сыракомлі да Р. Падбярэскага ад 11.11.1848 г.).

² Больш падрабязна пра гэта гл.: Хаўстовіч М. Творчасць Рамуальда Падбярэскага віленскага перыяду // Славянскія літаратуры ў сусветным кантэксле. У 2-х ч. Mn., 1999. Ч. 2. С. 173–177.

³ Рукапісны аддзел Ягелонскай б-кі ў Кракаве. Рук. 6475^{IV}. Арк. I43. Ліст Р. Падбярэскага да Ю.І. Крашэўскага ад 10.02.1849 г.

⁴ Rocznik Literacki. 1849. T. IV. S. XXII.

⁵ Ibidem.

Падобная заява не магла застацца без адказу пакрыўджаных “аўтарытэтаў”, тым больш, што гэта ўжо другое (першае – кіеўская “Gwiazda”) выданнне адважылася выступіць супраць іх. З’едлівую рэцэнзію на старонках “Tygodnika Petersburskiego” апублікаваў Ю.І. Крашэўскі¹. Крытычны пафас яго артыкула не зусім карэктны: ухапіўшыся за бездапаможныя вершыкі Камілы Нарбут, ён спрабуе зганьбіць цалкам усё выданне. Якраз на гэта і зварнула ўвагу ў адказе Ю.І. Крашэўскаму Соф’я Кліманская².

Узаемаадносіны былых прыяцеляў яшчэ болей пагоршыліся; і тая трагедыя, што здарылася з Р. Падбярэскім у 1850–1851 гг., у пэўнай ступені справакавана Ю.І. Крашэўскім. Гэта адназначна можна сцвердзіць, пазнаёміўшыся з ліставаннем паэта з А. Завадскім, віленскім друкаром, у якога і Ю.І. Крашэўскі, і Р. Падбярэскі выдавалі свае часопісы. Ю.І. Крашэўскі, убачыўшы, што “Pamiętnik Naukowo-literacki” выйграе ў спаборніцтве за падпісчыкаў з яго “Athenaeum”, выкарыстоўвае ўсе дазволеныя і недазволеныя метады, каб “зваліць” праціўніка. Перш-наперш ён пераконвае Адама Завадскага ў недобрасумленнасці Р. Падбярэскага:

Том VI Падбярэскага³ забавіў мяне; артыкул пра мяне досьць дурны і добра злы. Ён дасць яму больш непрыяцеляў, чым апладысменты. Проста блазан. (...) Я шчыра здзівіўся, што ты звязаўся з Падбярэскім, які з Масквы, дзе быў камісіянерам у суконнай лаўцы, з’ехаў, выпрасіўшы сабе разлік і аддзячыўшы за яго найагіднейшым чынам. З Пецярбурга ўцёк, пакінуўшы Эйнерлінгам сваю пісаніну і забіўшы Заблоцкага, у якога ўкраў гроши, а той з жалю памёр, бо не меў за што вярнуцца ў край. Маю на гэта лісты Заблоцкага, які праклінаў яго, бядак. Довады гэтага бруду ў маіх руках. Таксама развітаеца і з вамі ў Вільні⁴.

Наколькі дзейным быў гэты ліст, сведчаць падзеі, што разыграліся ў Вільні напрыканцы 1850 г. “Паўтара года назад Падбярэскі зварнуўся да Завадскага, даў 100 руб. ср. і заявіў, што будзе выдаваць уласным коштам “Pamiętnik”. Спачатку плаціў, пасля перастаў, урэшце Завадскі арыштаваў наклад і прадаў яго, каб атрымаць яму належнае. Загнаваны Падбярэскі выехаў у Варшаву. (...) На выпадак публічнага канфлікту з Падбярэскім Завадскі просіць

¹ Tygodnik Petersburski. 1849. № 24.

² Efekt hubinskaie krytyki. List do wydawcy // Gwiazda. 1849. (Гэты артыкул у 1850 г. Р. Падбярэскі выдаў асобнаю брашураю: List Zofii z Brzozówki do Benedykta Dolęgi. Z powodu krytyki p. Kraszewskiego na ”Rocznik Literacki”).

³ Гаворка пра “Pamiętnik Naukowo-literacki”.

⁴ Turkowski T. Materjały do dziejów literatury i oświaty na Litwie i Rusi. T. III. Wilno, 1937. S. 164.

Крашэўскага дапамогі пяром. Сам жа мае намер прыватна пайнфармаваць Варшаву пра Падбярэскага”¹.

Паспрабаваў Ю.І. Крашэўскі паўплываць і на тых віленскіх паэтаў, хто друкаваўся ў яго “Athenaeum”. Асабліва добра атрымалася з У. Сыракомлем, які напачатку надзвычай паважаў Р. Падбярэскага, а пасля з намовы Ю.І. Крашэўскага рэзка перамяніў сваю думку пра яго. Напрыклад, у лісце да А. Плуга ён пісаў:

Гэты п. рэдактар (...) чалавек прагрэсіўных поглядаў, чалавек, што любіць чалавецтва, хоча на карысць чалавецтву выцягнуць усе нашыя маладыя пісьменніцкія экстраты. Дапамагай яму, і будзе карысць і дзеля нас, і дзеля літаратуры, і дзеля чалавецтва, і дзеля рэдактарскае касы”².

Але пасля паездкі У. Сыракомлі ў Губін да Ю.І. Крашэўскага летам 1850 г. вясковы лірнік піша зусім іншае:

З Падбярэскім парваў канчаткова; парваў бы значна раней (бо ацаніць такога чалавека лёгка), калі б паны не папракалі яго, што шыў боты і прадаваў сукно, бо гэта ўсё ж не загана і не перашкода, каб працаўца ў літаратуры. Згадванне такога мінулага не крыўдзіць Падбярэскага, а крыўдзіць шаўцоў і гандляроў, у якіх больш сумлення, чым яго мае рэдактар “Pamiętnika Naukowo-Literackiego”³.

Тое ж і ў лісце да Адама Плуга:

Я чую пра Падбярэскага, што ён быў арыштаваны за нейкія любоўныя інтырыгі ў Варшаве; што да нашых асабістых стасункаў, дык іх не існуе. Нядобры, нетактоўны, няварты даверу – ён без мяне, і я без яго выдатна абыдземся. (...) Крашэўскі – гэта чалавек прыстойных прынцыпаў. Падбярэскі псуе яму імя і славу не пяром, бо гэтая зброя не страшная ў руках п. Рамуальда і яго бліжэйшых сяброў, а ўшчыплівымі словамі, якія шчодра раскідае ў дамах Вільні ды Варшавы⁴.

“Дапамог” У. Сыракомлю змяніць думку пра Р. Падбярэскага змест “Pamiętnika”. Не зréфармаваўшы чацвёрты томік “Rocznika”, Р. Падбярэскі падаў чытачу “Pamiętnik” у зусім іншым выглядзе. Замест слабых (у большасці) вершаў і невыразных празаічных твораў альманаха ў новым выданні цэнтральнае месца заняла публіцыстыка. Гэта стала магчыма пасля таго, як у Кіеве перастала выходзіць

¹ Turkowski T. Materjały do dziejów literatury i oświaty na Litwie i Rusi. T. III. S. 168.

² Рукапісны аддзел Нацыянальнай б-кі ў Варшаве. Рук. 2915. Арк. 284–284 адв. Ліст У. Сыракомлі да А. Плуга.

³ Рукапісны аддзел Ягелонскай б-кі ў Кракаве. Рук. 6480^{IV}. Арк. 22 адв. Ліст У. Сыракомлі да Ю.І. Крашэўскага ад 10.01.1851 г.

⁴ Рукапісны аддзел Нацыянальнай б-кі ў Варшаве. Рук. 2915. Арк. 294. Ліст У. Сыракомлі да А. Плуга ад 15.02.1851 г.

“Gwiazda” і яе публіцыстам прыдаўся новы віленскі часопіс. Асабліва вострымі і палемічнымі сталі артыкулы “Pamiętnika”, калі Р. Падбярэскі надрукаваў у трэцім сшытку першага тома “Ліст выдаўца “Pamiętnika” да Альберта Грыфа”¹. Гэту працу крытыка нельга назваць арыгінальнай: усе асноўныя палажэнні яе запазычаны з “Агляду расійскай літаратуры за 1847 год” В. Бялінскага. Развіваючы традыцыі “Gwiazdy”, дзе яшчэ раней пачалася дыскусія пра рамантычную літаратуру з выкарыстаннем артыкулаў расійскага крытыка, Р. Падбярэскі паспрабаваў перанесці ідэі “натуральнае школы” на польскамоўную літаратуру. Аднак ні “гвядздаўцам”, ні рэдактару “Pamiętnika” не ўдалося знайсці ў сваёй літаратуры прыкладаў, як знайшоў В. Бялінскі ў расійскай, каб паказаць пісьменнікам узор, годны наследавання². Для польскамоўных пісьменнікаў кансерватыўнага накірунку думка В. Бялінскага, што мастацтва павінна служыць грамадскім справам, была надзвычай крамольнаю. У. Сыракомля, хоць і не належала да іх ліку, у гэтым моманце салідарызаваўся з імі. Ён, спрабуючы паўплываць на Р. Падбярэскага (каб той змяніў накірунак “Pamiętnika”), піша да яго запіску з просьбаю надрукаваць артыкул “Думкі пра напісанне гісторыі вайсковага майстэрства ў палякаў”, а таксама больш звяртаць увагу на гісторыю народа³. Апрача таго, ён не можа прыняць крыклівы тон “гвядздаўцаў”.

Я хачу паспавядцацца перад табою, чаму не належу да кола, што фігуруе ў “Gwiazdzie”, “Wiązce”, чаму парваў з “Pamiętnikiem”. Не лічы мяне педантам, я паднімуся на ўсе братэрскія заклікі. Можа сам калі-небудзь паклічу да часопіса, толькі хачу менш шуму, а больш развагі. Калі б ты ведаў, колькі вэрхалу, колькіх ганенняў быў прычынаю той экстрат ідэі – “Цудоўны капялюш”. Мой Божа! Ці ж гэта настолькі добрая справа, каб дзеля яе становіща пакутнікам?⁴

Р. Падбярэскі, як вядома, не прыняў прапанову У. Сыракомлі, што прыспешыла пагаршэнне адносінаў між імі. Падобнае адбылося і ва ўзаемадачыненнях рэдактара-выдаўца з некаторымі іншымі віленскімі аўтарамі. Напрыклад, у апошніх сшытках другога тому няма вершаў Антона Эдварда Адынца (друкаваўся пад псеўданімам

¹ Pamiętnik Naukowo-Literacki. 1849. № 3. S. 149–158.

² Inglot M. Polskie czasopisma literackie ziem litewsko-ruskich w latach 1832–1851. S. 302.

³ Tomkiewicz S. Przyczynek do biografii Władysława Syrokomli na podstawie autografów // Tygodnik Illustrowany. 1882. T. 13. № 319.

⁴ Рукапісны аддзел Нацыянальнай б-кі ў Варшаве. Рук. 2915. Арк. 295. Ліст У. Сыракомлі да А. Плуга ад 15.02.1851 г.

Інакенці Старушкевіч): Ігнат Галавінскі ў лісце з Пецярбурга заклікаў яго і І. Ходзьку адмовіцца ад супрацоўніцтва з Р. Падбярэскім.

Усё гэта падштурхнула Р. Падбярэскага (вядома, галоўна прычынаю была адмова А. Завадскага, хоць у Вільні існавала некалькі друкарняў) на пераезд у Варшаву, дзе ў пачатку 1851 г. Унгер пачаў друкаваць сёмы сшытак часопіса¹. І, відаць, Р. Падбярэскі працягваў бы сваю літаратурна-выдавецкую дзейнасць у сталіцы Цэсарства, калі б не паліцэйскія рэпрэсіі ў снежні 1850 г.

Арыштаваны яшчэ ў 1847 г. эміsar Польскага Дэмакратычнага Таварыства Вялічка паведаміў, што ў часе свайго побыту ў Парыжы ён чуў пра існаванне на Літве нейкае таемнае літаратурнае суполкі ды пра яе сувязі з эміграцыяю. Улады ўзмоцнілі нагляд за віленскімі літаратарамі². Выезд Р. Падбярэскага ў Варшаву быў ўспрынты як пацвярджэнне словаў арыштаванага эмісара. Узнікла мажлівасць адным ходам расправіцца з нелаяльным да рэжыму літаратурным рухам, што і было выканана ў студзені–маі 1851 г. Р. Падбярэскі і яго супрацоўнікі С. Кліманская, Э. Жалігоўскі і У. Палюбінскі па загаду самога Мікалая I высланы ў аддаленыя губерні Расійскае імперыі³. Р. Падбярэскі неаднаразова будзе спрабаваць вярнуцца да ранейшых заняткаў⁴, аднак мясцовыя ўлады не мелі права адмяняць царскую пастанову. Ссыльны памёр 10 кастрычніка 1856 г. у псіхіяtryчным шпіталі⁵.

¹ Inglot M. Polskie czasopisma literackie ziem litewsko-ruskich w latach 1832–1851. S. 320.

² Пра гэта гл.: Fajnhauz D. Ruch konspiracyjny na Litwie i Białorusi 1846–1848. Warszawa, 1965. S. 338–340; яго ж: Walka o postęp społeczny w publicystyce Wileńskiej w połowie XIX w. // Rocznik Białostocki. T. IV. 1966. S. 36–39.

³ Вось як сам Р. Падбярэскі апавядае пра гэта: “Выпадак са мною няхай будзе навукаю, што нават самае дакладнае выкананне загадаў цэнзуры яшчэ не абараняе выдаўца. VII сшытак майго “Pamiętnika”, выданы ў Варшаве пасля дазволу цэнзуры і віленскага і варшаўскага, быў канфіскаваны, а з ім і ўсё маё на гэтай зямлі. Бо як узялі мяне на вуліцы ў Варшаве ў цытадэль, дзе чатыры месяцы выседзеў у фраку і капелюшы, гэтак і выкінулі мяне на вуліцу ў Архангельску, у краі бураў, марозаў, сярод самаедаў, без аніякіх сродкаў да жыцця, бо мая аснова – адно праца літарацкая” (Ліст да невядомага // Przegląd Polski. 1880–1881. T. 59. Z. IX. S. 438).

⁴ Дьяков В.А. Тарас Шевченко и его польские друзья. С. 22; Wilkońska P. Moje wspomnienia o życiu towarzyskim w Warszawie. Warszawa, 1959. S. 238, 491.

⁵ Пачыналынікі. З гісторыка-літаратурных матэрыялаў XIX стагоддзя. Мн., 1977. С. 488.

Рамуальд Падбярэскі быў адной з цэнтральных фігураў у літаратурна-грамадскім жыцці краю 40-х гг. XIX ст. Свае здольнасці ён скіраваў на ніву прафесійнай польскамоўнай літаратуры краю, разлічваючы заняць у ёй прыкметнае месца. Дзеля гэтага ён выкарыстоўвае сваю энергію і спрыт у тых яе галінах, якія менш за ўсё былі апрацаваныя. З прычыны адсутнасці прафесіянальных рэдактараў-выдаўцуў Р. Падбярэскі спрабуе свае сілы на гэтым полі дзейнасці. У асяроддзі беларускай інтэлігенцыі ў Пецярбурзе, якое ён абуджае да больш актыўных дзеянняў, найбольш поўна раскрыўся яго талент. Гэта, у першую чаргу, нарыс новай беларускай літаратуры “Беларусь і Ян Баршчэўскі”. Дадзеная ім харектарыстыкі асобным з'явам грамадскага і літаратурнага жыцця вызначаюцца дакладнасцю і лаканічнасцю. Каб быць народным, каб служыць народу – трэба пісаць для гэтага нараду і на мове гэтага народа. Гэтыя слова крытыка можна лічыць сапраўдным кутнім каменем новага беларускага літаратуразнаўства, новай беларускай паэзіі і прозы.

ЯН БАРШЧЭУСКІ

Першым на беларускіх характар твораў Яна Баршчэўскага звярнуў увагу Рамуальд Падбярэскі:

Тое, што піша пан Баршчэўскі прозай, не датычыць непасрэдна ні гісторыі, ні літаратуры, ні мовы Беларусі, але мае сувязь з рэччу больш важнай, а менавіта з духам і паэзіяй народа, адкуль выйшлі і гісторыя, і літаратура, і мова. Ухапіўся ён за самую жыццёвую аснову і вырашыў паказаць у мастацтве вялікі народны вобраз. Ён мае перад сабою народ, часта з усёй прывабнасцю яго яшчэ паганскіх фантазій, якія апраменявае сваім, так бы мовіць, беларускім гафманізмам. Як у баладах ён імкнуўся паказаць пачуццёвы бок паэзіі народу, так у апавяданнях – яго творчасць і нібыта нейкую філасофічнасць паніццяў пра быт, авеяных ягонай фантазіяй. У гэтых апавяданнях, якія памылкова называюць аповесцямі (але метафізічнасць выразу не мае значэння), толькі адно ядро належыць простаму народу, увесе малюнак – фантазія аўтара, сатканая на аснове нацыянальных колераў¹.

І сапраўды, як ніхто раней, Я. Баршчэўскі здолеў паказаць беларуса, беларускіх характар, Беларусь; заклікаў суайчынніка не адракацца ад свае Плачкі-Беларусі. Няхай сабе яна ў бедным сялянскім строі, няхай яна сёння без аздобаў, але гэта з-за выпадкаў лёсу, з-за зрады, збегу акалічнасцяў. Ды будзе і на нашай вуліцы свята. Пісьменнік шчыра верыў у гэта і як мог набліжаў гэтае свята.

Год нараджэння Я. Баршчэўскага, нягледзячы на шматгадовыя намаганні даследчыкаў, высветліць пакуль яшчэ не ўдалося. У навуковых працах сустракаем і 1790 (Ю. Барташэвіч), і 1794 (Р. Падбярэскі), і 1796 ці 1797 (Г. Каханоўскі). Паходзіў Я. Баршчэўскі з беднай беларускай шляхты. Зусім верагодна, што яго бацька быў уніяцкім святаром у Марогах (сёння – Мурагі Расонскага раёна), невялічкай вёсцы ці засценку на беразе Нешчарды².

¹ Падбярэскі Р. Беларусь і Ян Баршчэўскі // Баршчэўскі Я. Шляхціц Завальня. С. 355.

² Архіепіскап Антоні [А. Зубка] ва ўспамінах “О греко-унитской церкви в западном крае” пісаў: “Иезуиты учили, что священнические дети суть незаконнорожденные, так по каноническому праву священники должны быть безбрачные. Поэтому священнические дети, во избежание насмешек, скрывали свое происхождение и переходили в латинство; в числе таких был и родной мой брат. Один дальний родственник, сын священника Муроговской церкви Иван Барщевский, воспитанник иезуитский, сделавшись после польским литератором и описывая свою жизнь и отношения свои к отцу, ни одним словом не намекнул, что его отец был священником унитским, а назвал его шляхтичем из околицы Муроговской” // Русский вестник. Т. 53. 1864. Сентябрь. С. 287.

Цікава адзначыць, што і сапраўды ў Марогах была уніяцкая царква, што ў 1833 г. стала праваслаўнаю:

Мороговской приходской церкви, помещицы Полоцкого уезда маиорши Софии Бошняковой крестьяне в имении Шнитовок униаты, равно все дворовые люди по воли ее и их согласию 19 августа приняли благочестие, филиальная церковь, находящаяся при ее господском дворе, отдана со всей утварью в ведение греко-российского духовного начальства навсегда и уже отправляется в оной богослужение”¹.

Яшчэ ў дзяцінстве будучы літаратар меў магчымасць наладзіць адносіны з езуітамі, якія апекаваліся уніяцкаю царквою і давалі адукцыю уніяцкім светарам. Так Я. Баршчэўскі апынуўся ў Полацкай езуіцкай калегіі. Дапамогі ад бацькоў ён не меў, дык мусіў зарабляць на жыццё і вучобу, выхоўваючы дзяцей заможных гаспадароў. Там, у калегіі, выславіўся Я. Баршчэўскі як паэт, займеў славу *вершаніца*.

Там пры кожнай урачыстасці выступаў з вершам, арацыяй, так што была гэта фігура святочная, урачыстая, якую няраз узнімалі да годнасці лаўрэата. Вось тады ён напісаў знакамітую паэму пра “Пояс Венеры”, у якой наракаў на адсутнасць кахрання ў навейшыя часы і, прыгладзіўшы яе на класічны ўзор, атрымаў воплескі ад сваіх таварышаў” (Р. Падбярэскі).

Ю. Барташэвіч пры напісанні некралога пра Я. Баршчэўскага шырока выкарыстоўваў, пераказваў артыкул Р. Падбярэскага, але часта дапаўняў яго сваімі ўспамінамі:

Не толькі ў школе, але і на вёсцы ў бацькоў ці ў засценках у суседзяў, у святабо на ўрачыстасць, на вакацыях выхваляўся сваімі паэтычнымі здольнасцямі. (...) А часам, калі пакідаў засценкі, цягаўся Баршчэўскі па беларускіх кірмашах: Арцейкавічы, Галубова, Межава і Галоўчыцы. То шляхціц Урвойскі зловіць паэта і як дарагі скарб возіць па кірмашах, то Латышэвіч падарожнічае з ім ад мястэчка да мястэчка. Смяяліся, спявалі песенькі, якія складаў для іх малады паэт. Гэтыя песенькі вывучвалі на памяць засцянкоўцы браты Заленскія, Праленскія, Юрагі, Урвойскія і Сівохі. Ідучы такім шляхам, Баршчэўскі мог зрабіцца паэтам простага люду ці ўласна народным, калі б адчуў у грудзях сапраўднае натхненне вестуна. Сярод вёсак забыў бы ён пра класічныя формы і співаў бы не дзеля літаратуры, а дзеля Беларусі на мове яе народа².

Як вядома, Я. Баршчэўскі не застаўся ў родных ваколіцах і не “співаў” усё жыццё па-беларуску. Але трэх яго творы, што ўзніклі ў маладыя гады, дзякуючы пэўным акалічнасцям, захаваліся і былі надрукаваны ў 40-я гг. XIX ст. Верш “Ах, чым жа твая, дзеванька, галоўка

¹ Описание документов архива западнорусских униатских митрополитов. СПб., 1907. Т. 2. С. 935–936.

² J.B. Jan Barszczewski // Dziennik Warszawski. 1851. N 22.

занята?”¹ напісаны ў адпаведнасці з паэтыкай класіцызму. Бяспрэчна тое, што малады паэт ведаў сатырычныя творы польскамоўнай літаратуры XVIII ст. (Адама Нарушэвіча ды яго наступнікаў) і паспрабаваў у сваіх вершах адлюстраваць мясцовыя полацкія праblems ды з’явы, перадусім тыя, якія ён ведаў, якія пераказваліся з вуснаў у вусны. Удала “адлітва” ў паэтычную форму, полацкія здарэнні трывала і надоўга зафіксаваліся ў свядомасці народа.

Можна разглядаць беларускамоўныя вершы Я. Баршчэўскага і як своеасаблівую рэакцыю на г. зв. “эротыкі” ды “анакрэонтыкі” Францішка Князьніна. У адпаведнасці з народнай мараллю Я. Баршчэўскі падае свае дыдактычныя перасцярогі (“Ах, чым жа твая, дзеванька, галоўка занята?”)² і з пазіцый класіка парадзіруе сэнтиментальную пачуццёвасць. І ў першую чаргу паэт асуджае свою герайню за жаданне “выйсці” за межы ўласнага асяроддзя.

А вось персанаж “Гарэліцы” паказваецца “знутры”. Прычым, у адрозненне ад “анакрэонтыкаў” XVIII ст., якія апявалі віно ды п’яныя ўцехі, увага засяроджваецца на негатыўных, непрывабных момантах з гледзішча чалавечасці (‘жонцы – вяроўка’, спроба ашукаць пана). “Грубаваты досціп, характэрны для краю” (Р. Падбярэскі) як нельга лепш падыходзіў дзеля такіх мэтаў.

Паэма “Бунт сялянаў” (Р. Падбярэскі, пэўна, улічваючы цэнзурныя патрабаванні, называў яе “Рабункі мужыкоў”, але ў аўтарской назве, відаць, усё ж мелася слова “Бунт”: так было ў Паўлюка Багрыма ды Аляксандра Рыпінскага) напісана “з нагоды вядомага ў ваколіцы выпадку, у маёнтку пана Маліноўскага, у Шнітаўках, за 50 вёрст ад Полацка, у 1812 годзе”. Сучаснікі лічылі гэты твор народнай паэмай, пра якую

апрача (...) шляхты ніхто дагэтуль не ведаў, што гэта твор Баршчэўскага. Гэта паэма, калі хочаце, – помнік беларускай гаворкі – ставіць яго нароўні з Манькоўскім на чале сапраўды народных беларускіх пісьменнікаў (Р. Падбярэскі).

Відавочна, Я. Баршчэўскі не ставіў перад сабою мэты апастызаўца сялянскі бунт, хоць і імкнуўся выказаць незадавальненне новымі панамі, а “старых”, якія “нас у некруты не бралі” і пры якіх немагчы-

¹ Творы Я. Баршчэўскага цытуюцца паводле: Баршчэўскі Я. Выbraneя творы. Мн., 1998.

² Сцвярджэнне Р. Падбярэскага, што верш, напісаны “з нагоды залётаў да маладое панны Максімавічанкі”, трэба лічыць адно толькі літаратуразнаўчым тлумачэнем, пэўнай містыфікацыяй.

мым быў такі бунт, ухваліць. У першую чаргу паэт выказвае патрыятычныя думкі, погляды, якімі жыла тагачасная шляхта: “Стала і нас карціць, // Як бы то Польшчу звраціць”. Прычым, падобныя думкі аўтар укладвае не толькі ў вусны апавядальніка, але надзяляе імі і кіраўніка сялянскага бунту: “Трэба нам за калы брацца, // Старой Польшчы дабівацца”. Пэўна, рэчыспаспалітаўскія парадкі былі больш прымальнымі і для сялянаў. А ў выніку бунту супраць “цяперашняга” пана (ці аканома) пераастае ў выступленне супраць прыгону ўвогуле: “Хоць мне паб’юць штаны, // Ды ужо не будуць паны”.

Тыя нешматлікія біографічныя звесткі, якія сам Я. Баршчэўскі пакінуў у сваіх творах, гавораць пра тое, што паэт закончыў вучобу ў Полацку, адолеўшы шосты, перадапошні клас, клас філасофіі, неўзабаве пасля вайны 1812 г. Паводле Р. Падбярэскага, Я. Баршчэўскі меў званне кандыдата акадэміі ды збіраўся працягваць вучобу ў Віленскім універсітэце. Нават ужо накіраваўся ў Вільню, але ў апошні момант прыняў працанову свайго знаёмага і заняўся гувернёрствам. Ён некалькі гадоў служыў у “шаноўных людзей”, а пасля па невядомых прычынах перабраўся ў сталіцу Расійскае імперыі. Зусім верагодна, што гэта адбылося ўвесну 1817 г.: пра тое сведчаць апошнія старонкі “Шляхціца Завальні” (там якраз згадваецца віленскі каляндар на гэты год) ды таксама пачатак аповесці “Драўляны Дзядок і кабета Інсекта” (герой праз семнаццаць гадоў наведваеца ў родны край, а з лістоў Я. Баршчэўскага да Юлі Корсак вядома, што толькі ў сярэдзіне 30-х гг. паэт штогод пачаў прыязджаць на Полаччыну). У той жа час шэраг фактаў пярэчыць гэтай даце: першыя біёграфы Я. Баршчэўскага сцвярджаюць, што “прыняў яго там зямляк, калега і прыяцель пан Гаўдэнты Шапялевіч, адзіная жывая душа, якую ён ведаў у велізарнай сталіцы” (Р. Падбярэскі), “ва ўсім велізарным горадзе ён спаткаў аднаго толькі знаёмага, гэта быў пан Гаўдэнты Шапялевіч, беларус, таварыш яшчэ па вучобе ў Полацку” (Ю. Барташэвіч). Сам Г. Шапялевіч, паводле “Miesięcznika Połockiego”, яшчэ ў 1820 г. лічыўся студэнтам Полацкае езуіцкае акадэміі. І Р. Падбярэскі і Ю. Барташэвіч добра ведалі пра ўзаемаадносіны Я. Баршчэўскага ды Г. Шапялевіча, дык, здавалася б, памыліцца яны не маглі, але праўдападобна, што гэта якраз Я. Баршчэўскі сустракаў у Пецярбурзе свайго малодшага сябра (Г. Шапялевіч пасля закрыцця Полацкае езуіцкае акадэміі, як сведчаць дакументы, служыў у 1820–1830 гг. калежскім сакратаром у Дэпартаменце духоўных спраў замежных веравызнанняў.) Сцверджанне Ю. Барташэвіча, што Г. Шапялевіч

“даўно пасяліўся ў Пецярбурзе” не зусім дакладнае: у такім выпадку Я. Баршчэўскі мог трапіць у Пецярбург толькі ў сярэдзіне 20-х гг. А гэта не стасуецца з тымі “семнаццацю гадамі” адсутнасці ў родным краі, пра якія ідзе гаворка ў аповесці “Драўляны Дзядок і кабета Інсекта”.

Па пратэкцыі знаёмых (відаць, калегі па Полацкай езуіцкай акадэміі Канстанціна Сербіновіча) Я. Баршчэўскі ўладкаваўся на дзяржаўную службу “і пачаў працуваць у марскім (у Расіі ў той час існавала Марское міністэрства. – М. Х.) аддзеле” (Ю. Барташэвіч). Гэта дало мажлівасць “зрабіць колькі марскіх ваяжаў, бачыў берагі Францыі і Англіі” (Р. Падбярэскі). Сам Я. Баршчэўскі ў тым жа “Драўляным Дзядку” пацвярджае гэта:

Я апавядай майм землякам аб прыгодах, што здараліся ў майм жыцці, як пакінуў Беларусь. (...) Але найбольш іх зімалі небяспечныя марскія падарожжы, буры, малюнкі гор і берагоў чужых краін.

Архівы, здаецца, не захавалі звестак пра службу Я. Баршчэўскага, хоць ён пасля “марскога аддзела” даваў “урокі грэцкай і лацінскай моў у некалькіх дзяржаўных установах” (Р. Падбярэскі). Праўда, Ю. Барташэвіч крыху інакш гаворыць пра гэты этап жыцця Я. Баршчэўскага:

Палымянае замілаванне да навукі і цалкам паэтычная натура, якая прымушала яго імкнуща да незалежнага спосабу жыцця, былі прычынаю таго, што Баршчэўскі хутка кінуў службу і зноў заняўся гувернёрствам. Даваў, такім чынам, урокі ў прыватных дамах Пецярбурга, а пасля ў некалькіх дзяржаўных установах... Больш за дзесяць гадоў Баршчэўскі навучаў грэцкай і лацінскай мовам.

У 20-я гг. у жыцці Я. Баршчэўскага адбылася яшчэ адна надзвычай важная падзея: сустрэча ў Пецярбурзе з Адамам Міцкевічам, які ўпершыню прыехаў туды 6 лістапада 1824 г. і знаходзіўся ў сталіцы да 24 студзеня 1825 г. І хоць А. Міцкевіч меў пэўныя дачыненні з ліцвінска-беларускім зямляцтвам, перадусім, з мастаком Юзафам Аляшкевічам, але хутчэй за ўсё з Я. Баршчэўскім сустрэцца ён мог толькі напрыканцы 20-х гг., калі спрабуючы наладзіць выданне часопіса “Ірыс”, прыязджаў і жыў у сталіцы імперыі з 6 снежня 1827 да 27 студзеня 1828 г. А яшчэ праз некалькі месяцаў, у красавіку 1828 г., А. Міцкевіч перасяліўся ў Пецярбург, дзе знаходзіўся да 15 мая 1829 г. – дня выезду за мяжу. У дзённіку Канстанціна Сербіновіча, калегі Я. Баршчэўскага па Полацкай езуіцкай акадэміі, занатаваны звесткі пра частыя контакты суайчыннікаў. Пэўна, пад час аднае з

сустрэчаў і меў месца факт, які прыгадаў у артыкуле-некралозе Ю. Барташэвіч:

Быў тады якраз у Пецярбурзе знакаміты аўтар “Конрада Валенрода” і “Гражыны”, які раптам зазяў на небасхіле польскай паэзіі як зорка першае велічыні. Маладыя літаратары прыносілі Адаму плён свае працы, туліліся пад крылом вестуна. Баршчэўскі прынёс таксама сыштак паэзіі. І любіў часта паўтараць потым перад маладзейшымі, што аўтар “Гражыны” чытаў яго вершы, пахваліў іх і сваёй рукою паправіў некаторыя. Баршчэўскі захоўваў гэтыя аркушы як дарагую памятку. Праўкі, аднак, не закраналі саму паэзію – няўдаласць формы, а не духу папраўляў знакаміты мастак.

Рамуальд Падбярэскі ці то не ведаў гэты факт біографіі “ільва” свайго артыкула, ці то з-за цэнзуры не адважыўся яго прывесці, бо ў Расіі з 1834 г. улады забаранілі перавыдаваць творы і згадваць імя А. Міцкевіча ў друку. Не напісаў ён таксама і пра ўплыў А. Міцкевіча на творчасць Я. Баршчэўскага, хоць апавяданні “Шляхціца Завальні” паказваюць на пэўную залежнасць ад паэзіі Вялікага Ліцвіна.

Пра перыпетыі жыццёвага шляху Я. Баршчэўскага другое паловы 30-х гг., апрача артыкулаў сучаснікаў паэта, зафіксаваны ў яго карэспандэнцыі да Юлі Корсак у маёntак Рудня, што каля Невеля. Упершыню ў друку лісты Я. Баршчэўскага выкарыстаў нехта Wit. F. (верагодна, сын Вацлава Федаровіча, вядомага віцебскага краязнаўцы) у альманаху “Z okolic Dzwiny” (Віцебск, 1912). У 20-я гг. нашага стагоддзя краязнавец Даніла Васілеўскі ў сваіх публікацыях (Аршанскі маладняк. 1925. № 2; Польмія. 1925. № 5; Маладняк. 1928. № 1) дасцаткова падрабязна перадаў змест 31 допісу паэта. Праўда, ён памылковая лічыў Юлю Корсак другою жонкаю Гаўдэнтыя Шапялевіча. Недакладным быў і Г. Каханоўскі, калі сцвярджаў, што “ладу ў сям’і было няшмат, і муж едзе ў Пецярбург¹, піша свае манерныя вершы ў стылі класіцызму”². І на самой справе жонку Гаўдэнтыя звалі Юля (толькі не Адамаўна, а Іванаўна), але ў Рудні жыла яшчэ адна Юля – родная сястра сябра Яна Баршчэўскага³. Менавіта да яе і піша паэт свае лісты з Пецярбурга. З упэўненасцю можна сказаць, што цёплыя адносіны звязвалі гэтых людзей. Асабліва ў першых лістах адчуваецца тое пачуццё закаханасці, якое меў паэт да Юлі. Але яна адно толькі

¹ На самай справе з 1834 г. і да смерці (1846) Гаўдэнтыя Шапялевіч, звольнены з Віцебскае гімназіі па справе Тадэвуша Лады-Заблоцкага, займаўся гаспадаркаю і літаратурнаю творчасцю ў сваім маёнтку Рудня.

² Каханоўскі Г. Вандраванні // Маладосць. 1984. № 10. С. 157.

³ Нацыянальны архіў Рэспублікі Беларусь. Цэнтр гістарычнае дакументаціі. Фонд 2635. Воп. 1. Адз. зах. 1057.

сястрою дазволіла называць сябе. Відаць, памяць пра мужа¹ не дазваляла ёй адказаць узаемнасцю на пачуцці Я. Баршчэўскага. Больш за тое, пані Юля забараняла і гаварыць пра іх:

І другую, таксама бяссонную ноч майго падарожжа мае думкі нязменна былі пра Паню. (...) Правініўся, не выканай волі Пані, не напісаў у сваім лісце нічога цікавага, нічога вясёлага, а толькі тое, што няраз было паўторана вусна, што няраз выклікала слёзы ў мяне на вачах *i pra што мне забаронена гаварыць.* (...) Прыехаўши ў сталіцу, я натрапіў сярод папер на партрэт Пані. Ненаўмысна зрабіў гэта, а забыўшыся, дык няхай Паню не гневаюць мае гэтыя ўчынкі, бо яны для мяне найпрыемнейшыя (ліст ад 4.08.1837 г.).

Але пані Юля не магла забараніць паэту выказваць свае пачуцці ў вершах. Мажліва, таму іх так шмат у лістах: у першых шаснаццаці Я. Баршчэўскі абавязкова змяшчаў санет, верш ці баладу. І абавязкова ў творы мелася алюзія на асабістыя ўзаемаадносіны:

Juliana kazałaś wierzyć przeznaczeniu,
Gdzie szuka człowiek ulgi w okropnej kolei.
Ach! Czemuż ani słówka z ust twych o nadziei.

Асабліва спрыяў выказанню ўнутранага свету душы паэта жанр балады. Змешчаная ў лісце ад 15 лістапада 1838 г. балада “Фантазія” перадавала настрой самога Я. Баршчэўскага. Лірычны герой твора, пакахаўши дзяўчыну, мусіць жыць у далёкім краі. Але свае пачуцці ён годна праносіць праз усе выпрабаванні і заўсёды можа сказаць:

Raz poznało serce trwogę,
Uczuć dzielić mych nie mogę,
Raz kochałem, raz narzekam,
Tak jak jednej śmierci czekam.

Але нягледзячы на гэта, лірычнага героя балады чакае такі ж лёс, як і паляўнічага са “Свіцязянкі” А. Міцкевіча. Відавочна, балада “зроблена” на ўзор літаратурнае традыцыі.

А вось у лістах мы не знайдзем фактаў, якія непасрэдна датычаць узаемаадносінаў Я. Баршчэўскага і ягонае каханае. Паэт звычайна піша пра невыноснае для яго жыццё ў Пецярбурзе, пра тое, як ён з нецярплівасцю чакае лета, вакацый, каб ехаць у Рудню.

Увесень 1837 г. ён пераїзджае на новую кватэру ў цэнтры горада (даючы ў 1839 г. абвестку пра падпіску на альманах “Niezabudka”, Я. Баршчэўскі паведамляе свой адрас: у доме купчыхі Касаткінай № 14

¹ Звестак пра мужа Юлі Корсак у нас няма. Аніводнага разу ён не згадваецца ў лістах Я. Баршчэўскага. Хутчэй за ўсё, напрыканцы 30-х і ў 40-х гг. ён не жыў у маёнтку Рудня. Мажліва, быў сасланы ці эміграваў пасля паўстання 1831 г.

па вуліцы Кананерскай), каб быць бліжэй да сваіх вучняў. Праўда, но-вае месца жыхарства не вельмі яму падабаецца: гаспадар-немец любіць паспрачацца па філософскіх пытаннях. Але цяпер Я. Баршчэўскі мае мажлівасць часцей сустракацца са сваімі землякамі (так, у лісце ад 3 снежня 1837 г. ён паведамляе, што Ян Эйнерлінг і Канстанцін Сербіновіч чакаюць у сталіцы брата Юлі – Гаўдэнтыя.) Увогуле, паэт падтрымлівае стасункі з многімі людзьмі, у тым ліку не толькі ў Пецярбурзе; маскоўскія знаёмыя нават запрашаюць яго да сябе, а ў Віленскай губерні ён мае пэўныя справы.

Ліпень 1838 г. Я. Баршчэўскі быў на Беларусі, а ў Пецярбург вярнуўся 2 жніўня. І адразу заняўся сваімі абавязкамі. Аднак літаральна праз некалькі дзён піша ліст да Юлі:

Калі я вярнуся дадому на адпачынак, мае думкі ляцяць далёка і толькі там хочуць быць, дзе могуць сустрэць погляд сястры ды пачуць ейную гаворку.

Разам з лістом паэт дасылае ў Рудню асобнік “Noworocznika Literackiego” і просіць звярнуць увагу на твор, які яму найбольш падабаецца, – верш Адама Міцкевіча “Роздум у восенскую ночь”. Адразу трэба сказаць, што Я. Баршчэўскі памыляецца: ён, як і выдавец альманаха ксёндз Аляксандр Красінскі, не ведаў імя сапраўднага аўтара твора (ім з’яўляўся малавядомы польскі паэт Страфан Гарчынскі (1808–1833), які ў апошнія гады жыцця сябраваў з А. Міцкевічам), але мастацкія асаблівасці “Роздуму...” аказалі пэўнае ўздзейнне на пісьменніка. Пазней ён колькі разоў будзе выкарыстоўваць яго вобразы, напрыклад, партовага ліхтара.

Гэтым жа летам Я. Баршчэўскі пазнаёміўся на Невельшчыне з Юзафам і Аўстэрбертай Буйніцкімі, што звычайна жылі ў маёнтку Ігнаполле ці фальварку Панова, але зредчас прыязджалі ў Пецярбург. Шчырае сяброўства доўгі час будзе лучыць паэта з гэтаю сям’ёю. Тым больш, што прывязанасць да Буйніцкіх мела і Юля Корсак. З гэтага часу літаральна ў кожным лісце Я. Баршчэўскі згадвае сваіх новых знаёмых: ён ці то сустракаецца з Юзафам у Пецярбурзе, ці то дзякуе Юлі за ліст, перасланы праз Буйніцкага, ці то перадае прывітанне ў недалёкі ад Рудні фальварак Панова. Сяброўства з Буйніцкімі знайшло свой водгук і ў паэзіі: у часе сваіх прыездоў да іх Я. Баршчэўскі напісаў верш “Małemu Bujnikiemu” і санет “Dla W. P. Bujnickiej”, якія пазней будуць змешчаны ў “Niezabudce”.

Увогуле, хоць Я. Баршчэўскі ў другой палове 30-х гг. і не надрукаваў аніводнага твора (а магчымасцяў у яго было шмат, бо ў Пецярбурзе і Вільні выходзілі разнастайныя перыядычныя і неперыядычныя

дычныя выданні. Перадусім, двойчы на тыдзень у сталіцы імперыі выдаваўся “Tygodnik Petersburski”, газета ўраджэнца Слонімшчыны Юзафа Працлаўскага, які нягледзячы на яе афіцыйны харктар, ахвотна змяшчаў літаратурныя творы землякоў, крытычныя матэрыялы і гістарычныя даследаванні), аднак пісаў даволі шмат. Пра гэта сведчыць яго карэспандэнцыя:

У буднія дні з раніцы да вечара займаюся сваім абавязкам, а ў свята – чытаннем або пяром. Цяпер, калі тут у верасні найпрыемнейшае надвор’е, у вольныя ад працы дні, ці то дзеля адпачынку, ці то дзеля баўлення часу, калі сонца схіліцца да вечара, я бяру з сабой якога-небудзь грэцкага паэта і накіроўваюся за горад. Прыемная самота з кніжкаю! (Ліст ад 14.09.1838 г.).

Пра гэта сведчаць творы, дасланыя Юлі Корсак. На працягу 1837–1839 гадоў у шаснаццаці лістах іх было змешчана васеннаццаць – больш за 700 вершаваных радкоў. Сёе-тое будзе пазней надрукавана ў “Niezabudce”, але большасць так і застанецца ў неадшуканым да сённяшняга дня рукапісным архіве Я. Баршчэўскага. Напрыклад, вершаваная аповесць пра напад татараў, што “можа заняць сем і болей аркушаў”, толькі пачатак уступу да якое паэт надрукаваў у трэцім томіку свайго альманаха.

Зусім верагодна, што напрыканцы 30-х – пачатку 40-х гг. Я. Баршчэўскі сустракаўся ў Пецярбурзе з Тарасам Шаўчэнкам. Перадусім, у нас няма падстаў не верыць вядомаму бібліяфілу ды калекцыянеру Рамуальду Зямкевічу, які, маючы архіў Ігната Легатовіча, у адной з сваіх публікаций у “Нашай Ніве” пераказвае ліст Вінцэнта Газдавы-Рэвута:

Першым з украінцаў, каторы зацікавіўся пачаткамі беларускага літаратурнага адраджэння, быў вялікі Кабзар Украіны Т. Шаўчэнка. Жывучы ў Пецярбурзе, пазнаёміўся Шаўчэнка ў 1839 годзе з беларускім пісацелем Я. Баршчэўскім. Каля Баршчэўскага сабіраліся тады і другія беларусы, і вось яны пад уплывам Баршчэўскага сталі цікавіцца беларушчынай і пастановілі друкаваць свае творы. Шаўчэнка познаёміўся з усімі гэтымі беларусамі, прасіў іх, каб чыталі яму свае беларускія творы, і асабліва зацікавіўся народнымі беларускімі песнямі. Адзін з маладых беларусаў, Р. Падбярэскі, знаю многа песень; ён прапаяў іх Шаўчэнку і апроч таго чытаў яму ўсе беларускія творы Баршчэўскага і пераклад Манькоўскага украінскай “Энеіды” Катлярэўскага. Шаўчэнку народныя песні спадабаліся, штучныя літаратурныя творы беларускіх пісацеляў ён крыху пакрытыкаваў, кажучы, што ў іх мала чиста народнага элементу. Аб “Энеідзе” Манькоўскага Шаўчэнка заўважыў, што гэты твор мае найбольш чиста беларускага элементу і што дзеля таго ён найбольш цікавы для яго. Пасля гэтага Шаўчэнка заахвочваў беларусаў, каб не пакідалі сваёй працы для народа, бо гэта іх павіннасць, а праца іх, нягледзячы на цяжкія варункі, не прападзе дарма, і сля-

ды гэтай працы застануцца. Вось і ўсё, што вядома нам аб Шаўчэнку. Ведамасці гэтыя мы маем з прыватнага лісту Вінцку Рэута да Легатовіча¹.

Як пацвярджэнне факту сустрэч Я. Баршчэўскага з Т. Шаўчэнкам можа служыць тое, што ў сярэдзіне 40-х гг. XIX ст. Р. Падбярэскі меў пэўныя контакты з украінскім Кабзаром. Таксама і ідэйна-тэматычная накіраванасць творчасці Я. Баршчэўскага шмат у чым пераклікаецца з паэзіяй Т. Шаўчэнкі.

Увесень 1839 г. пецярбурскія студэнты, што паходзілі з Беларусі, Літвы і Польшчы, вырашылі мець свой друкаваны орган. Яны назвалі яго “Niezabudka”, як напамін пра родны край, ды звярнуліся да Я. Баршчэўскага з просьбаю прыняць на сябе абавязкі выдаўца альманаха, бо ў царскай Расіі студэнты не мелі права займацца камерцыйнай дзейнасцю. У выніку з’явілася паведамленне ў № 84 (15 лістапада) “Tygodnika Petersburskiego” за 1839 г.:

Хутка будзе аддадзены ў друк альманах “Niezabudka”. Выдавец Ян Баршчэўскі, хоць вядомы дасюль толькі ў коле знаёмых ды прыяцеляў, цешыць сябе думкаю, што чытацкая публіка не будзе ашукана густам, з якім зроблены падбор твораў.

І паэт, апрача свае штодзённае выкладчыцкае працы, клапатліва ўзяўся за збіранне падпіскі. Ён меў шмат знаёмых у Пецярбурзе, нават сярод арыстакрататаў, але асабліва шырокія сувязі былі ў яго на Беларусі. Сярод падпісчыкаў на зборнік мы бачым імёны Вінцэнта Дуніна-Марцінкевіча, Рамуальда Падбярэскага, кампазітара Антона Абрамовіча. Шмат дапамагае Я. Баршчэўскаму Юля Корсак ды Гаўдэнты Шапялевіч: яны знаходзяць на Невельшчыне і Полаччыне шматлікіх будучых чытачоў пецярбурскага альманаха.

Напрыканцы лютага 1840 г. “Niezabudka” выйшла з друкарні Ка-раля Края і шчаслівы выдавец адразу ж дасылае яе асобнікі вядомым польскамоўным літаратарам Міхалу Грабоўскаму ды Юзафу Ігнату Крашэўскаму, спадзеючыся пачуць іх водгукі: усё ж пяць сваіх твораў паэт упершыню аддаў на суд чытацкае публікі. І хоць асаблівае пахвалы Я. Баршчэўскі не дачакаўся, аднак прыязна ацэненая Тамашом Буцельскім з Масквы ды Ю.І. Крашэўскім “Niezabudka” атрымала санкцыю на далейшае існаванне.

Калі для першага томіка студэнцкіх твораў было дастаткова, дык другі не выратоўвалі ні 16 – Вінцэнта Давіда, ні 7 – выдаўца. Патрэб-

¹ Зямкевіч Р. Тарас Шаўчэнка і беларусы // Тарас Шаўчэнка і беларусская літаратура. Мн., 1964. С. 31.

ны былі маладыя, перадусім, невядомыя нікому літаратары. Дык Я. Баршчэўскі звяртаеца да сваіх знаёмых на Беларусі ды ў Пецярбурзе з просьбаю напісаць штокольвечы для яго альманаха. Асабліва ўдала атрымалася з Людвікам Штырмерам, пачынальнікам псіхалагічнае прозы ў польскай літаратуры:

Выдавец пецярбурскага альманаха п. Баршчэўскі быў нашым штодзённым госцем і прыяцелям. Не ведаю, адкуль яму прыйшла думка прасіць мяне напісаць які-небудзь артыкул у альманах. Мой муж, будучы сведкаю ягонае просьбы, а мае адмовы, сказаў жартам: “Будзь спакойны, Баршчэсю, даю табе слова, што будзеш мець аповесць”. Сапраўды, з’явіўся “Пантопель”. Аповесць мела поспех...¹.

Дзякуючы творам Л. Штырмера, альманах збіраў значную колькасць падпісчыкаў², а яго выдавец меў заробак. Сам Л. Штырмер тлумачыў Ю.І. Крашэўскаму, што толькі жаданне прыйсці на дапамогу Я. Баршчэўскаму схіліла яго да напісання сваіх твораў:

Вядома Пану, што альманах – гэта цыстэрна дзеля няспелых літаратурных помыслau, у якіх, аднак, належыць цаніць добрыя жаданні моладзі ды чыстыя ейныя памкненні. Скажу таксама Пану, што высакародны Баршчэўскі апрача альманаха не мае (як мне здаецца) іншага заробку, каб мець на жыццё ў сталыя гады. Так як я ведаю яго здаўна, лічу сваім абавязкам быць яму, паводле мае мажлівасці, карыснаю (ліст Людвік Штырмер піша ад імя свае жонкі Элеаноры. – М. Х.). Вось найважнейшая прычына, дзеля якое перамагаю сваю нямеласць ды лянату да пісання і, як Пан мовіш, на 24 гады аддала свае працы п. Баршчэўскаму... Трэба было ўсіе мужчынскае ды настаўніцкае адвагі майго мужа (бо ён запаліў першую паходню ў цемры мае галавы), трэба было такога, даўно знаёмага, такога цярплівага ды настойлівага чалавека, як п. Баршчэўскі, каб прымусіць мяне ўзяць пяро ў руку. Пасля напісання “Пантопля” дванаццаць месяцаў я асцерагалася падобнага граху, пакуль высакародны старац зноў мяне не збаламуці³.

Аповесць Л. Штырмера вылучаеца ў другім томіку “Niezabudki”, але і творы самога Я. Баршчэўскага дастаткова высокага ўзроўню. Перадусім, балады “Русалка-спакусніца” і “Дзявоочая крыніца”. Крытыка і на гэты раз адгукнулася на выхад альманаха, але

¹ Рукапісны аддзел Нацыянальнай б-кі ў Варшаве. Рук. 2976. Арк.185. Ліст Э. Штырмер да А. Валіцкага.

² У 1841 г. падпісаліся на 302 асобнікі (наклад – 321. Сярод падпісчыкаў – В. Дунін-Марцінкевіч, П. Кірэеўскі, А. Міцкевіч, які падаў свой голас з далёкае Лазаны, дзе пэўны час чытаў ва універсітэце курс рымскае літаратуры). У 1842 г. падпісалася 218, 1843 г. – 231, 1844 г. – 281.

³ Рукапісны аддзел Ягелонскай б-кі ў Кракаве. Рук. 6458^{IV}. Арк. 251 адв. – 252. Ліст Э. Штырмер да Ю.І. Крашэўскага.

калі станоўчую рэцэнзію рэдактар “Tygodnika” надрукаваў, дык пра адмоўную пяра Р. Падбярэскага толькі паведаміў у прыпісе.

У чэрвені 1842 г. Я. Баршчэўскі адпачываў у сваёй любімай Рудні, фальварку Г. Шапялевіча і Ю. Корсак, а ў Пецярбург вяртаўся праз Палацак і Асвею. Гэтае сваё падарожжа ён выкарыстоўвае дзеля збору падпіскі на “Niezabudkę”, дзеля сустрэчаў з сябрамі ды новых знаёмстваў. Так, у Асвеі паэт знаёміцца з Валяр’янам, Клеменсам і Юльянам Грымалоўскімі ды Казімірам Буйніцкім, беларускімі літаратарамі, што рыхтавалі да выдання альманаха “Rubon”.

У Пецярбурзе Я. Баршчэўскі адразу ж пачынае клапаціцца пра трэці томік “Niezabudki”: Вінцэнт Давід, галоўны ініцыятар і рэдактар выдання, закончыўшы ў 1841 г. універсітэт, вярнуўся ў Варшаву, дык цяпер увесь цяжар рэдактарскае ды выдавецкае працы кладзецца на паэта. Дапамагае яму Станіслаў Аўгуст Ляховіч:

“Niezabudka” цалкам перайшла пад рэдакцыю Баршчэўскага і апынулася на новай дарозе. Тоё, што гэтая новая дарога давядзе яе да занядобу – няма нічога пэўнайшага. (...) Баршчэўскі неспадзівана ды міжволі неяк, без анікіх літаратурных прынцыпаў рэдагуе гэты альманах, напіхваючы яго ўласнымі вяршыдламі, – якіх і ў тым годзе было шмат у рукапісе “Niezabudki”, а што не ўбачылі яны свету – чытач абавязаны толькі мне, апошняму з дауніх супрацоўнікаў, спадкаемцу Давіда. Але і так з прычыны ўпартасці выдаўца засталося іх шмат і шмат. Грахоў гэтых не бяру на сябе¹.

Вядома, С.А. Ляховіч быў незадаволены, што альманах перайшоў не да яго, “спадкаемца Давіда”, а да Я. Баршчэўскага. Вось і выказвае крыўды Ю.І. Крашэўскаму, адгароджваеца ад “слабых” твораў паэта.

Усю польскамоўную паэзію Я. Баршчэўскага яшчэ ў 40-я гг. нашага стагоддзя Навум Перкін слушна падзяліў на тры групы. Па-першае, гэта творы суб’ектыўна-лірычнага плана; па-другое, – балады літаратурна-рамантычнага характару; па-трэцяе, – балады, напісаныя паводле беларускіх народных легендаў ды паданняў. Найбольш шматлікая і, відавочна, ранняя паэзія – гэта паэзія першае групы. Асноўнае месца тут займае лірыка кахання. Перш-наперш Я. Баршчэўскі адрасаваў яе канкрэтнаму чалавеку – Юлі Корсак, а пазней, дапрацаваўшы, друкаваў на старонках альманаха “Niezabudka” (праўда, з прысвячэннямі часам і іншым асобам). Верш “Да Юлі” можна разглядаць як праграмны, як найбольш поўнае выяўленне настрояў ды пачуццяў паэта:

¹ Рукапісны аддзел Ягелонскай б-кі ў Кракаве. Рук. 6457^{IV}. Арк. 12. Ліст С.А. Ляховіча да Ю.І. Крашэўскага.

А калі неба яснае хмары схавалі,
Зашумелі глыбіні ў пагрозным уздыме,
Хмар апалау адрынула зорка ў запале,
Гэта першаспаканне з вачыма тваімі.
Меркаваў – зорка лёсу паслала дарогу,
Па якой плыць шчасліва мне без перастану.
Асмялеў, што дастану сваю перамогу,
Гrozъбы мора скару, ў ціхім порце прыстану.
Толькі не для мяне зорка ў бэзавым дыме,
Закацілася ў змрок, лопнуў якар надзеі.
Перш чым, лёсу пакорніка, дол мяне прыме,
З ласкі буры плыбу. Вір чакае й шалее.

(Пераклад Р. Барадуліна)

Значае месца ў паэзіі Я. Баршчэўскага займаюць вершы-рэфлексіі, вершы-разважанні на рэлігійна-філасофскую тэматыку.

Навакольнае жыццё не задавальняе, не вабіць да сябе паэта; гэта, на яго думку, крыніца ўсялякага зла і пакут, доўгі ланцуг выпрабаванняў для чалавека, цяжкая і суровая неабходнасць. Яму здаецца, што ў сучасным грамадстве людзі парушылі першапачатковы закон, папсавалі і пакілі з ідэалу. И толькі ў некранутай, першабытнай натуры, дзе няма фальшу і штучнасці, можна знайсці заспакаенне ад жыццёвых нягод. Гэтак узникне адзін з асноўных матываў усёй творчасці Баршчэўскага – супрацьпастаўленне натуры цывілізацыі¹.

Найбольш яскравыя творы падобнага плану – “Смутак”, “Да Станіслава Юр’евіча”, “Вясна ў сталіцы”, “Пачаноўская гары”, санеты. Такія вершы “падрыхтавалі” паэты балады, напісаныя на ўзор літаратурнае традыцыі. Так, напрыклад, у “Фантазіі” адчуваеца ўплыў “Свіцязянкі” А. Міцкевіча, у баладзе “Ніна” (у лісце да Ю. Корсак твор пададзены пад тытулам “Цэлесціна”) – “Святланы” В. Жукоўскага. Як наследаванне заходнеўрапейскае “паэзіі магіл” можна разглядаць балады Я. Баршчэўскага “Роспач” і “Курганы”.

Але не было ва ўсёй гэтай вершаванай прадукцыі “натхнення, а толькі выкутая на стary лад, па-класічнаму, рыфма. И не гэтай дарогай павінен быў ісці Баршчэўскі, каб набыць імя ў літаратуры. Неўзабаве заўважыў ён гэта, а можа яго перасцераглі” (Ю. Барташэвіч). Пад уплывам Р. Падбярэскага паэт піша шэраг баладаў паводле беларускіх народных легендаў ды паданняў – “Русалка-спакусніца”, “Дзве бяроны”, “Дзяячая крыніца”, “Зарослае возера”. З’яўленне гэтых твораў сталася значнай падзеяй у тагачасным літаратурным жыцці (трэба заўважыць, што літаратурная грамадскасць яшчэ не ведала баладаў

¹ Перкін Н. Абсягі думкі. Мн., 1980. С. 205.

Я. Чачота. Толькі як выключэнне, публікацыя асобных баладаў Т. Зана (“Цыганка”), А. Ходзькі (“Маліны”), а таксама А. Грот-Спасоўскага. Балады Я. Баршчэўскага з іх падкрэслена рэгіянальным, полацкім каларытам выклікалі захопленыя водгукі ў тагачаснай перыёдышы. Нават М. Грабоўскі, які дастаткова крытычна ставіўся да апрацовак беларускага фальклору А. Грот-Спасоўскім, на гэты раз не меў аніякіх пярэчанняў, адно што рэкамендаваў Я. Баршчэўскаму перадаць змест беларускіх паданняў прозаю:

Балады паэта заснаваныя на народных беларускіх традыцыях; гэтыя традыцыі маюць сваю прыгажосць і не варта перапісваць іх на ўзор літаратурных баладаў, а лепей бы даць у першапачатковай чысціні¹.

Не адзін М. Грабоўскі бачыў недахопы паэзіі Я. Баршчэўскага. Пецярбурскія сябры ды знаёмыя ўжо даўно настойвалі, каб ён заняўся больш адпаведнаю працаю, асабліва Л. Штырмер, І. Галавінскі ды Р. Падбярэскі. Апошні, прыехаўшы ў маі 1841 г. у Пецярбург, хутка наладзіў стасункі з мясцовымі літаратарамі. Больш за тое, ён робіць спробы актывізаваць літаратурнае жыццё ў сталіцы імперыі. Асабліва ўдала атрымалася з гуртком беларускай інтэлігенцыі: беларусаў Р. Падбярэскі, як “сусед-зямляк”, заахвочвае да творчасці, заклікае болей выказваць народнага духу; урэшце, звяртае ўвагу на адметнасць ды самабытнасць беларускага краю і люду. Жаданне стаць выдаўцом альманаха ці часопіса вымушала яго прасіць творы ў слынных польскамоўных пісьменнікаў – Ю.І. Крашэўскага, М. Грабоўскага, Г. Равускага ды інш. Я. Баршчэўскі не ўваходзіў у іх лік, але Р. Падбярэскі знаходзіць, якім чынам выкарыстаць і яго:

Пан Баршчэўскі заняўся больш адпаведнаю для сябе працаю; ён узяўся за апісанне ўсіх класаў пецярбурскага грамадства; мае цікавы артыкул пра літаратурныя суполкі. Ён заўсёды мае на мэце нашых землякоў, а беларусам дасталося больш за ўсіх; ужо ў палове твора. Сама душа Баршчэўскага праяўляеца на кожнай старонцы, але шкада, што праца яго не шмат мае прывабнасці, бо, пэўна, толькі вершам умее пісаць. Аднак гэтая асаблівасць не перашкаджае малываць сцэны найарыгінальнейшым спосабам, зусім не простым. Для мяне ён піша “Нарысы Беларусі”, бо не ведаю, ці ёсць дзе другі чалавек, каторы б са шмат якіх бакоў знаў так Беларусь. Калі ёсць, дык гультай які, не здольны да пяра. Адкрыўшы гэту якасць у Баршчэўскім, я стараўся адвесці гэтага 50-цігадовага дзядулъку ад вершавання. А гэта – найпрыстойнейшы арыгінал. Рукапіс яго носіць тытул “Пан Тузальскі”, твор, у якім выявіўся ўвесь Баршчэўскі са сваёй паэзіяю, розумам, практичнай абазнанасцю і паняццем пра свет. Ён мае дзве заслугі: знаходка таленту п. Штырмер і напісанне “Тузальскага”, у якім накрэсліў

¹ Тыгоднік Petersburski. 1842. № 46.

самабытнасць сваіх землякоў. Мусіў і я граць не апошнюю ролю, бо абудзіў ад сну лайдака¹.

Пра надзвычай напружаную творчу працу Я. Баршчэўскага на-прыканцы 1841 – на пачатку 1842 гг. знаходзім звесткі і ў лістах да Ю. Корсак:

Цяпер я вельмі заняты: апрача карэктуры альманаха “Niezabudka”, пішу “Нарыс Паўночнае Беларусі” для “Дзённікаў” пана Падбярэскага; да таго ж літаратурныя вечары, на якіх бываю ў асобных рускіх выдаўцоў, ладзяцца так часта ды доўжацца часам да трэцяе гадзіны пасля поўначы, што становяцца цяжарам (ліст ад 28.01.1842 г.).

Відаць, Я. Баршчэўскі ўжо пакінуў невыносную для яго выкладчыцкую працу ды цалкам прысвячае сябе літаратуры ды знаёміць сяброў са сваімі творамі. Невыпадкова ксёндз Ігнат Галавінскі, што добра ведаў свайго парафіяніна, у лісце да М. Грабоўскага напіша:

Пан Баршчэўскі паўстае перад намі самым дасканалым выразнікам проста-народнае фантастычнасці ды звычаяў беларускага народа. Я ўпэўнены, што ён у сваім родзе не саступіць Сапліцы (апавядальнік у гістарычным рамане Г. Равускага “Успаміны Сапліцы” – М. Х.). Пачаў ён прозай пісаць аповесці: не магу табе перадаць сваё вялікае ўражанне. Усё там выканана па-майстэрску пад выглядам найвялікшага прастаты. Гэта не збіральнік народных паданняў; у яго ёсць усе патрэбныя ды незвычайнія для гэтага ўмовы. Шчыры беларус, не цяпер, а з самага дзяцінства, правёў усё жыццё з народам. Яго твар, загарэлы, не кабінетны, выказвае ў ім чалавека дзеяння, не спекуляцыі; выхоўваўся ён у езуітаў, але гэта не пазбавіла яго пачуцця і прастаты; поўны сапраўднае веры ў тое, пра што піша, а гэта немалая ўмова, бо з верай кожнае апісанніе непараўнальная жывейшае ды праўдзівейшае; Беларусь ён ведае дасканала, бо разоў трывіцаць абышоў усю яе пешшу і штогод і цяпер наведваеца на Радзіму з Пецярбурга, і усюды ён там жаданы, усюды яго міла прымаюць, бо як бард таго краю апавядыае няспынна – показкі, аповесці сыпле як з рукава. Дзівосны ў яго інстынкт у апрацоўцы паданняў, амаль нічога свайго не дадае, а ўсё – яго ўласнасць: голая казка не мела б анікае вартасці, але ён аздабляе яе іншымі паданнямі, дасканала драматызуе, і раптам вырастает нешта супаднае, поўнае простиранае праўды і самага сапраўднага жыцця. Я ведаю адно апавяданне “Пра цмока, што вылупіўся з яйка, знесенага пеўнем”. А будзе гэта збор апавяданняў на якія чатыры томікі, накшталт “Тысячы і аднае ночы”, але з далёка лепшаю завязкаю, бо яна ўзята з рэчаіснасці. На вялікім возеры Некарысцень (пазней яно стане Нешчардаю. – М. Х.) ёсць маленькі астравок; там жыў досыць заможны шляхціц; калі зімою замерзне возера, дык едуць па ім людзі, каб скараціць шлях; а з прычыны частых завірухаў сяляне ды падарожныя блудзяць, дык ён вывешвае на жэрдцы ліхтар, абы толькі людзі маглі знайсці ягону хату; усіх ён прымае бяс-

¹ Рукапісны аддзел Ягелонскай б-кі ў Кракаве. Рук. 6457^{IV}. Арк. 244. Ліст Р. Падбярэскага да Ю.І. Крашэўскага ад 15.01.1842 г.

платна, але хоча, каб яму баялі казкі, бо толькі так прызывычаіўся засынаць. Гэта завязка, згодна з якою падарожныя адзін за адным апавядоўшы рознымі вечарамі казкі. Выдатна там і сябе паказаў аўтар: ён нябог шляхціца і прыехаў на Каляды з езуіцкіх школаў ды таксама мусіць апавядоўшы байкі, але іх не ведае, дык мусіць пераказаць “Адысею”. І, ведаеш, меркаванні шляхціца пра тыя паганская казкі слайўныя ды пададзены з адпаведнага боку. Уся байка пра “Цмока” – гэта сапраўдная паэма, заснаваная на глыбіннай практычнай філасофіі. Я мог бы пераказаць табе змест, але не хачу пазбаўляць цікавасці. Кранула мяне перш-наперш сцэна сялянскага вяселля, поўная дзівосаў ды прайдападабенства, а таксама жахі, вытрыманыя ў найдраматычнейшы спосаб, што нечувана цяжка. Мова зусім простая, не польская, а беларуская, – у кожным слове быццам чуеш беларуса. Малюнкі краявідаў простыя, але чароўныя, маляўнічыя ды прайдзвівія. Словам, вялікі скарб атрымае наша літаратура, калі выйдзе колькі томікаў такіх выдатных апавяданняў, як я чую адно. Друкавацца яны будуць з малюнкамі ў Пецярбурзе¹.

Увесень 1842 г., вярнуўшыся з падарожжа на Беларусь, паэт зноў заглыбляеца ў творчыя клопаты, мроіць “аб зданях, чарапуніцах і шатах”. Яму больш да спадобы засяроджвацца на сваіх думках, чым “быць на літаратурных вечарах і часта сядзець да трэцяе гадзіны пасля паўночы, слухаючы лухту розных разумнікаў” (ліст да Ю. Корсак ад 20.12.1842 г.). Прыйздныя адносіны з Р. Падбярэскім спрыяюць таму, што выдавец “Rocznika Literackiego” ў першы томік свайго альманаха ўключыае артыкул Я. Баршчэўскага “Нарыс Паўночнае Беларусі”, а таксама і яго партрэт:

Пан Жукоўскі намаляваў мяне ў нейкім рамантычным стылі. Я стаю ля ракі Нява, у капелюшы, засяроджаны ў думках, абапёршыся на прыбярэжны граніт; перада мною ўзносяцца вежы сталіцы. Пэўна, гэты сюжэт ён запазычыў з майго апісання Беларусі, дзе я згадваю, што мае думкі часта адлятаюць ад берагоў Нявы да роднае зямлі, дзе столькі мілых успамінаў. А партрэт мой (...) занадта прыхарашаны і таксама мала падобны, бо (...) ён маляваў па памяці” (ліст ад 20.12.1842 г.).

Пра “Нарыс...” захоплена выказаўся М.Грабоўскі, прапануючы выкарыстаць яго ў якасці ўступу да зборніка фантастычных апавяданняў:

У “Нарысе Паўночнае Беларусі”, дзе прынамсі, малюнак краю, здаўся нам, выкананы выключна таленавіта і з пачуццём, бачым мы ўступ да тых фантастычных апавяданняў, заснаваных на паданнях ці, хутчэй, на забабонах беларускага люду, якія, паводле прыватных паведамленняў (пра новы твор Я. Баршчэўскага пісаў М. Грабоўскому ксёндз Ігнат Галавінскі. Яго ліст М. Грабоўскі ўключыў у свой артыкул, надрукаваны ў часопісе “Pielgrzym”. Т. II. 1843 г. – М. X.), маюць абудзіць цікавасць. Яшчэ ў мінулым годзе, мовячы пра “Niezabudkę”, я раіў

¹ Pielgrzym. 1843. Т. II. Czerwiec.

п. Баршчэўскуму, каб даў нам адно змест сваіх баладаў, і цяпер паўтараю, каб паданні, нават апрацаваныя вершам, перадаў прозаю. Спадзяюся, што ў творы, пра які нам паведамлена і які, здаецца, будзе называцца “Апавяданні беларуса Янкі”, убачым у дзеянні тыя малюнкі народнай беларускай фантазіі, якія гэтым разам у агульны толькі образ звёў аўтар “Нарыса”¹.

У tym жа томіку “Rocznika Literackiego” Р. Падбярэскі змясціў два беларускамоўныя вершы Я. Баршчэўскага – “Ах, чым жа твая, дзеванька, галоўка занята?” і “Гарэліца” – з нотамі Антона Абрамовіча. Праўда, пададзены яны як народныя песні: пэўна, з-за цэнзуры выдавец не адважыўся яшчэ павесці гаворку пра літаратуру на малавядомым “наречии”.

У чацвёртым томіку “Niezabudki” Я. Баршчэўскі надрукаваў чатырнаццаць сваіх твораў, рэцэнзуочы якія, Гервазы Бомба (псеўданім Людвіка Штырмера) палічыў неабходным падкрэсліць:

Пра балады з беларускіх паданняў слушна сказаў п. М. Граб...², што лепш было б іх не рыфмаваць, а даць ў той арыгінальнай прастаце, у якой між людам кружляюць. (...) Смела выказываем гэтую думку пра вершаваныя творы п. Б., бо мелі мажлівасць чытаць ягоную празаічную аповесць паводле беларускіх паданняў пад тытулам “П. Завальня”, якая (калі толькі будзе крыху прыгладжана) забяспечыць яму знакамітасць месца ў нашай літаратуры³.

Літаратурная грамадскасць чакала шырока разрэкламаванага твора, а Я. Баршчэўскі не спяшаўся, хоць Р. Падбярэскі яшчэ ў 1843 г. меў намер выдаць “Шляхціца Завальню”:

Выданне ды ілюстраванне таго твора Яна Баршчэўскага, вынятку з якога кс. Галавінскі даслаў пану, я бяру на сябе (супольна з Жукоўскім). І калі хоць адзін том будзе напісаны раней, дык можна будзе надрукаваць да контрактаў кіеўскіх⁴.

Аднак да студзеня 1844 г. (да чарговых контрактаў кіеўскіх) выдаць кнігу не ўдалося, бо толькі вясною 1844 г. быў завершаны першы томік.

А сам Я. Баршчэўскі ў гэты час мог трапіць у небяспеку. Вінцэнт Давід, былы рэактар альманаха “Niezabudka”, у 1843 г. быў адвінавачаны ў Варшаве ў напісанні забароненых вершаў. Змушаны, відаць, следчымі, ён залішне шчыра апавядыае пра патрыятычныя

¹ Tygodnik Petersburski. 1843. № 54.

² М. Грабоўскі, рэцэнзуочы “Niezabudkę” на 1842 г.

³ Tygodnik Petersburski. 1843. № 61.

⁴ Рукапісны аддзел Ягелонскай б-кі ў Кракаве. Рук. 6457^{IV}. Арк. 264. Кіеўскія контракты – кірмаш, які звычайна адбываўся ў студзені.

настроі ў асяроддзі палякаў ды беларусаў у Пецярбурзе і пра асабліва значную ролю ў жыцці зямляцтва Я. Баршчэўскага: “А больш за ўсё захапляў мяне Баршчэўскі”¹. Гэта ён увёў В. Давіда ў дамы выхадцаў з заходніх губерняў імперыі:

А калі Баршчэўскі пазнаёміў мяне з Абрамовічамі, а пазней з домам Асташкевічаў, я купаўся ў памыях дурнога патрыятызму. Калі прыходзіў хто не-знаёмы, не рэкамендавалі мне яго інакш, толькі як добрага патрыёта, а ён адразу выкладваў мне ўсё, што ведаў. Фатальныя вершы, якія мне даў Казлоўскі, абудзілі ў мяне жаданне патрыятычнае творчасці, тым больш, што мне заўсёды прапаноўвалі новыя вобразы то калегі, то Абрамовічы сваімі апавяданнямі ды показкамі².

Гэтыя прызнанні В. Давіда выдатна характарызуюць атмасферу, у якой жыў і якую нават ствараў Я. Баршчэўскі. І толькі дзякуючы нейкай шчаслівой акалічнасці ён не быў арыштаваны, хоць жандары звычайна пільна сачылі за пецярбурскімі палякамі ды беларусамі.

Мажліва, пазбегнуць непрыемнасцяў паэт змог па той прычыне, што ў летку 1843 г. зноў паехаў на Беларусь, каб сустракацца з сябрамі, распаўсюджваць чацвёрты і збіраць падпіску на пяты томікі “Niezabudki”. А прыехаўшы 18 жніўня ў Пецярбург, ён зоймецца альманахам, “карэспандэнцыяй, а вечарамі – аповесцямі” (ліст да Ю. Корсак ад 10.09.1843 г.). Па просьбе Ю.І. Крашэўскага восенню 1843 г. Я. Баршчэўскі даслаў у “Athenaeum” адно апавяданне (“Пра Чарнакніжніка і пра Цмока, што вылупіўся з яйка, знесенага пеўнем”), якое будзе надрукавана ў першым томе часопіса на 1844 г. пад тытулам “Шляхціц Завальня”. А вось для свае “Niezabudki” на 1844 г. пісьменнік падрыхтаваў яшчэ адзін твор – аповесць “Драўляны Дзядок і кабета Інсекта”. Відаць, напісаўшы шэраг апавяданняў, ён вырашыў тэматычна падзяліць іх на два творы: адзін з іх мае надзею выдаць асобна, а другі – прызначыў для свайго альманаха³. Праўда, непрыхільная крытыка аповесці невядомым рэцензентам “Niezabudki”, а таксама тое, што па невядомых прычынах Я. Баршчэўскі перастаў выдаваць альманах, сталі прычынаю таго, што працяг “Драўлянага Дзядка і кабеты Інсекты” з’явіўся толькі ў 1847 г. у “Rubonie” Казіміра Буйніцкага.

¹ Rewolucyjna konspiracja w Królewstwie Polskim w latach 1840–1845. Edward Dembrowski. Wrocław, 1981. S. 294.

² Ibidem. S.299.

³ Р. Падбярэскі меў намер надрукаваць гэтыя творы Я. Баршчэўскага асобнымі выданнямі. Гл. яго артыкул “Беларусь і Ян Баршчэўскі“.

Актыўная творчая праца Я. Баршчэўскага знаходзілася ў полі зроку Р. Падбярэскага: для другое кніжкі “Rocznika Literackiego” (1844) ён атрымлівае ад пісьменніка “Успаміны пра наведванне роднага краю”, прыпісы да публікацыі якіх сведчыць пра ягоную абазна-насць у справе падрыхтоўкі “Шляхціца Завальні”:

Гэта вынятка з вялікага твора, у якім малюеца Беларусь, пад тытулам “Шляхціц Завальня, або Аповесці беларускага люду, пададзеных ў яго фантастычных уяўленнях”. Гэтая вынятка складае ўступ да 2-га томіка, а 1-шы ўжо падрыхтаваны да друку. Уступ да першага томіка друкаваўся ў 1-ым сшытку “Athenaeum” на 1844 год.

Апрача недакладнасці назвы (яна, увогуле, магла выкрышталізавацца на апошнім этапе падрыхтоўкі), Р. Падбярэскі гаворыць пра першае апавяданне “Шляхціца Завальні”, надрукаванае ў “Athenaeum”, як пра ўступ да першага томіка, хоць ім з'яўляецца змешчаны ў “Roczniku Literackim” на 1843 г. “Нарыс Паўночнае Беларусі”. Атрымаўшы 25 мая 1844 г. цэнзурны дазвол на другую кніжку свайго альманаха, ён разам з Р. Жукоўскім заняўся падрыхтоўкаю першага томіка “Шляхціца Завальні” да друку. Апрача ўсяго іншага яны маюць намер літографаваць малюнкі Р. Жукоўскага да выдання, якія “падаюць галоўныя сцэны апавяданняў”. Аднак у ліпені 1844 г. Р. Падбярэскі вымушаны адмовіцца ад свае задумы:

Я хацеў ілюстраваць апавяданні Баршчэўскага, але капиталу не стала. Дык п. Эйнерлінг узяў іх і гэтымі днямі аддаў у друк (ліст Р. Падбярэскага да Ю.І. Крашэўскага ад 22.07.1844 г.).

Я. Баршчэўскі, пяць гадоў выдаючы альманах “Niezabudka” па падпісцы, так і не здолеў сабраць грошай, каб выдаць свой галоўны твор. “Niezabudka” яго карміла” (Р. Падбярэскі), але прыбытку не прынесла. Аб’явіць падпіску на шматтомнае выданне Я. Баршчэўскі не адважыўся, дык мусіў шукаць выдаўца для свайго твора. Паводле звестак Г. Каханоўскага, фінансавую падтрымку Я. Баршчэўскаму “аказаў віленскі пісьменнік Аляксандр Здановіч”, але больш верагодна, што Ян Эйнерлінг, закончыўшы выдаваць творы М.М. Карамзіна, за свае сродкі ўзяўся друкаваць апавяданні свайго знаёмца яшчэ па Полацкай езуіцкай акадэміі. У лістападзе 1844 г. выходзіць першы томік, а ў газетах з’яўляюцца абвесткі наступнага зместу:

У класічнай кнігарні (Кнігарня належала самому Яну Эйнерлінгу. – М. Х.), на Неўскім праспекце, у доме лютэранскае царквы св. Пётры, на трэцім паверсе (сходы, дзе цукерня Даменіка) наступны новы твор – “Беларусь у фантастычных апавяданнях” п. Яна Баршчэўскага – будзе выходзіць томікамі, такімі ж як і пер-

шы, кожны з якіх будзе каштаваць 50 кап. срэбрам. Перад Новым Годам я маю намер выдаць 2-гі томік, перад месяцам маем – 3-ці, а ў снежні – чацвёрты і так увесь твор завяршиць. Ян Эйнерлінг.

Другі томік “Шляхціца Завальні”, як і абяцаў выдавец, выйшаў перад Новым 1845 г., а вось далей справы пайшлі не так гладка. Выдаўшы ў другой палове 1845 г. трэці томік, Ян Эйнерлінг перадаў справу Я. Баршчэўску, мажліва, каб той меў які заробак перад сваім ад’ездам з Пецярбурга. Зрэшты, маглі быць і нейкія непараразуменні між бытымі школьнімі сябрамі, у выніку чаго спынілася іх супрацоўніцтва. На такую думку наводзіць той факт, што чацвёрты томік “Шляхціца Завальні” выйшаў пасля 22 сакавіка 1846 г. не ў друкарні Каала Края, як папярэдня (а таксама пяць томікаў альманаха “Niezabudka”), а ў Эдварда Праца.

Р. Падбярэскі, змушаны акалічнасцямі адмовіцца выдаваць “Шляхціца Завальню”, не адмовіўся ад супрацоўніцтва з Я. Баршчэўскім. 8 верасня 1844 г. ён завяршае вялікі артыкул “Беларусь і Ян Баршчэўскі” – першы нарыс беларускай літаратуры новага часу. А задума Р. Падбярэскага даць ва ўступе да асобнага выдання аповесці “Драўляны Дзядок і кабета Інсекта” “больш падрабязны разгляд (...) апавядальніцкага таленту” Я. Баршчэўскага магла ператварыцца ў сур’ёзную рэцэнзію творчасці пісьменніка.

Яшчэ да выходу “Шляхціца Завальні” з друку крытыка горача вітала новы твор Я. Баршчэўскага. Але толькі Р. Падбярэскі здолеў даць (наколькі гэта было мажліва ў падцэнзурным артыкуле) грунтоўную ды аб’ектыўную характарыстыку кнігі пісьменніка. Іншыя рэцэнзенты звычайна звярталі ўвагу толькі на асобныя аспекты творчасці Я. Баршчэўскага. Так, вядомая тагачасная пісьменніца рэлігійна-кансерватыўнага кірунку Элеанора Зяменецкая адзначыла:

Малюнкі ўсіх гэтых апавяданняў – дакладна народныя, маркотныя, чуллівые ў сваёй прастаце. Табе здаецца, што ты з гэтым людам, што ты дзеліш перасцярогі, радасць і гора, якія па чарзе праходзяць у тым наўўным апавяданні. Так, паўторым, Ян Баршчэўскі – гэта з’ява, вартая найвялікшай ўвагі. У час, калі цэніцца выключна навуковасць, тлуміцца самародная сіла, якіх жа шчаслівых акалічнасцяў, якога інстынкту трэба было ў паэта, каб выключыць, пазбыцца ўсякага штучнага дзеяння, каб карыстаць з жыцця, захоўваючы ўласны харектар, словам, сярод замяці бурнае абазнанасці выхаваць так рупліва ў сабе тып пісьменніка люду¹.

¹ Pielgrzym. 1845. Т. I. S. 205.

Ідэйная канцэпцыя кнігі Я. Баршчэўскага ўжо тады выклікала пэўнае непрыняцце асобнымі публіцыстамі. Напрыклад, Вінцэнт Пракаповіч рапурча запярэчыў аўтару:

П. Баршчэўскі, злойжываючы сваім становішчам між намі і людам, частуе нас сяды-тады апавяданнямі, якія маюць выразна іншыя харктар, чым народны. Гэта яго ўласныя творы, што з'яўляеца перш-наперш святатацтвам, калі народныя паданні нешта святое, пакінутае нам мінуўшчынаю, а яны, паўтару, – непрыемная неспадзянка чытачу, якога адштурхоўвае адсутнасць мастацкасці, намёкі эгатычных або іншых, ужо паўсядзённых. Гэта такія, як “Сын Буры”, “Пакутны Дух”, “Белая Сарока” ды іншыя¹.

Літаратуразнаўцы, што жадалі бачыць у творы беларускія фальклорныя матэрыялы, былі расчараўваны: беларускі рэгіянальны патрыятызм Я. Баршчэўскага, беларускасць “Шляхціца Завальні”, ідэалізацыя мінулага не заўсёды з разуменнем успрымаліся тагачаснай моладдзю, якая выхоўвалася на прагрэсіўнай еўрапейскай філасофіі.

“Шляхціца Завальню, або Беларусь у фантастычных апавяданнях” спрэядліва называючы галоўнаю кнігу Я. Баршчэўскага. Гэта паўнавартасны мастацкі (а не фальклорны або напаўфальклорны зборнік – як часта без усялякае аргументацыі сцвярджаеца ў нашым літаратуразнаўстве) твор, вобразна-выяўленчыя сродкі якога накіраваны на выяўленне беларускай нацыянальнай ідэі. Кампазіцыйна “Шляхціца Завальні” складаецца з трыццаці восьмі частак: апавяданняў-прытчай, устаўных навелаў, лірычных адступленняў ды ўспамінаў. Звязваючыя яны пры дапамозе шырокавядомага са старожытнасці прыёму: асобаю слухача да каментатара апавяданняў шляхціца Завальні. Пэўнае значэнне ў кампазіцыйнай структуры твора адыгрывае і вобраз пляменніка пана Завальні – Янкі. А вось даручыўшы ролю асноўнага апавядальніка розным асобам – сялянам, падарожным, шляхцікам і нават цыгану, – пісьменнік мае мажлівасць пазнаёміць чытача з рознымі сацыяльнымі пластамі насельніцтва Беларусі, з іх уяўленнямі, настроемі, і ў той жа час паказаць, што асноўная ідэя твора выводзіцца з усіх сукупнасці апавяданняў, г. зн., любоў да роднага краю, да спрадвечных звычаяў ды традыцый уласціва прадстаўнікам усіх гэтых пластоў.

Выкарыстоўваючы творчы вопыт А. Міцкевіча, гнасеалагічную ды эстэтычную сістэму рамантыкаў, Я. Баршчэўскі развівае “фальклорна-міфалагічную лінію” (В.А. Каваленка) вялікага ліцвінскага песьніара. Як і А. Міцкевіч, Я. Баршчэўскі дзеля свае творчасці ўзяў не

¹ Тыгоднік Petersburski. 1845. № 74.

збор асобных тэкстаў – паданняў, легендаў, песняў, а ўсю вуснапа-этычную культуру народа – фальклор. Я. Баршчэўскі зразумеў, што менавіта там, у фальклоры, у першапачатковай чысціні захаваліся спрадвечныя ісціны, тое разуменне дабра і зла, якое характэрна для беларускага народа. У фальклоры Я. Баршчэўскі здолеў разгледзець светапоглядную сістэму свайго народа ды імкнуўся стварыць яе па-этычны эквівалент у “Шляхціцы Завальні”. Яго зварот да мінуўшчыны – гэта не імкненне ідэалізаваць яе. Гэта, у першую чаргу, разуменне таго, што менавіта там, у патрыярхальным ладзе жыцця знаходзяцца карані тых асноў, якія абумоўліваюць, прадвызначаюць экзістэнцыю народа. Для Я. Баршчэўскага і яго асяроддзя, што ўжо прайшло этап нацыянальнай самаідэнтыфікацыі, гэты аспект быў надзвычай важны. Іхняя думка не згаджалася з тым, што народ, прадстаўнікамі якога яны з’яўляюцца, мусіць растварыцца ў масе суседняга народа. У разлік яшчэ не бралася мова: у той час здавалася неверагодным, што мова народа можа знікнуць. Істотнай лічылася страта нацыянальных звычаяў ды традыцый. Вось чаму ў “Шляхціцы Завальні” адзін з асноўных аб’ектаў крытыкі – гэта Чарнакніжнік ды асташы. Тыя, хто спустошыў амаль усе азёры, навучыў моладзь бязбожным учынкам, чарам, бессаромным песням. Тыя, хто знішчае і кіп’ць са звычаяў ды традыцый беларусаў.

Я. Баршчэўскі ішоў тым жа шляхам, што і А. Міцкевіч: адлюстраваць у мастацтве космас беларуса, сцвердзіць ягоную годнасць, абудзіць гістарычную памяць. Але калі А. Міцкевіч праз космас беларуса імкнуўся да агульначалавечых вышыняў духу, дык Я. Баршчэўскі, наадварот, канцэнтраваў сваю думку на рэгіональным, не ўзнімаўся вышэй нацыянальнага. У адпаведнасці з гэтымі задачамі выкарыстоўваў пісьменнік і патэнцыял фальклорна-рэлігійнае міфалогіі беларусаў. Характэрна, што ўжо ў той час усведамлялася ўся складанасць такое з’явы, як беларуская міфалогія: “Дзяды нашыя маюць тую асаблівасць, што паганскі абрэд змешаны з уяўленнямі хрысціянскае рэлігіі” (А. Міцкевіч). Уся беларуская міфалогія ёсць сімбіёз двух сістэм – свае, спрадвечнае і хрысціянскае. Прычым, дамінуе свая; хрысціянская ж толькі дастасавалася, нязначна змяніўшы яе.

Здавалася б, выхаваны ў езуітаў, аўтар павінен быў выразна размяжкоўваць паганскі і хрысціянскі пачаткі, павінен быў асуджаючы паганскі светапогляд беларуса, узвялічваць хрысціянскую ідэалогію. Аднак у такім разе Я. Баршчэўскі знаёміў бы чытача не з беларусамі, а

з прадстаўнікамі нейкага іншага народа. Знітаванасць паганскае міфалогіі з хрысціянскаю дагматыкаю ў беларусаў была настолькі моцнаю, што ў чыстым выглядзе гэтыя дзве сістэмы ніколі не існавалі. І гэты эклектызм – галоўная адметнасць беларускага нацыянальнага светапогляду, асноўныя рысы якога Я. Баршчэўскі адлюстраваў у “Шляхціцы Завальні”.

Адной з асноўных тэмаў “Шляхціца Завальні” з’яўляецца і тэма сацыяльнага пратэсту. Часцей у алегарычнай, аднак часам і ў адкрытай публістычнай форме пісьменнік асуджае прыгнятальнікаў люду, “новых паноў”, што дзеля ўласнага дабрабыту шматкроць павялічваюць прыгон, забываюць пра міласэрнасць ды спагаду, зневажаюць ды кпіць з традыцый народа, які з’яўляецца асноўным захавальнікам нацыянальнага менталітэту. Рамантык Я. Баршчэўскі з уласцівай усім рамантыкам энергіяй адмаўляе новы грамадскі лад, які нясе яго народу не толькі пагаршэнне ўмоў жыцця, але і разбурэнне спрадвечных ісцін, нацыянальнага светапогляду, а, урэшце, і “знікненне” самога народа.

Варта яшчэ звярнуць увагу на зусім недаследаванае пытанне – а менавіта, на прычавы характар кнігі “Шляхціц Завальня”. Бяспрэчна тое, што амаль усе апавяданні гэтае кнігі маюць алегарычную накіраванасць. Я. Баршчэўскі звярнуўся да жанру прычты з-за некалькіх прычынаў. Па-першае, яму, выхаванаму езуітамі ў любові да Бібліі, яна, прычта, была блізкаю, была дзейснаю, яна была ўзорам літаратурнага твора. Па-другое, у тагачаснай грамадской атмасфэры толькі з дапамogaю алегорый, іншасказанняў можна было ўпłyваць на чытача (больш дакладна – толькі літаратурны твор прычавага характару мог трапіць да чытача).

Я. Баршчэўскі пісаў, што “не пераймае формаў, якія любілі пісьменнікі англійскія, німецкія або французскія”, бо сапраўды не мог ісці іх шляхам: тыя тэмы і проблемы, якія стаялі перад еўрапейскімі літаратурамі, не былі актуальнымі для Беларусі. Зусім верагодна, што ён мог напісаць мастацкі твор (ці шэраг твораў), дзе б расказаў бы пра жыццё беларускага грамадства. Перадусім, ён добра ведаў гэтае жыццё: як у асяроддзі пецярбурскіх беларусаў, так і на Бацькаўшчыне. Але проста расказаць пра тое, што ён ведаў, Я. Баршчэўскому было мала. Стварэнне літаратурных текстаў накшталт заходнега ўрапейскага прыгожага пісьменства было неактуальным для Беларусі, для краю, які не меў дзяржаўнасці, над якім вісела пагроза поўнае асіміляцыі. Зусім відавочна, што патрыёт роднага краю Я. Баршчэўскі мусіў шукаць

пэўныя шляхі дзеля звароту да разуму ды сэрцаў сваіх суайчыннікаў. Мы не ведаем дакладна, хто (ці што) паўплывала на пісьменніка, што прымусіла яго змяніць свае адносіны да літаратуры. Бо ж уся яго вершаваная прадукцыя – гэта прадукцыя зусім іншага гатунку. Яна амаль не адрозніваецца ад прадукцыі паэтаў трэцяга ўзроўню, паэтаў, якія на літаратурны ўзор “апявалі чужыя пачуцці”, выдаючы іх за свае. Калі чым і вылучаўся Я. Баршчэўскі з гэтага кола, дык толькі сваім баладамі. Але, думаецца, якраз зварот Я. Баршчэўскага да баладнай творчасці, выкарыстанне ім самабытных паданняў, якія не ўжываліся ў літаратуры, якраз і сталася тою акалічнасцю, на якую звярнуў увагу нехта са знаёмых пісьменніка. Верагодна, быў гэта Людвік Штырмер, чалавек якога добра ведаў Я. Баршчэўскі, якога часам называлі “Печцярбурскаю бомбаю” (такім псеўданімам ён падпісваў свае літаратурна-крытычныя артыкулы, друкаваныя ў “Tugodniku Peterburskim”). І хоць Р. Падбярэскі і прыпісваў заходку таленту сабе, але хутчэй за ўсё асноўная роля належала тут Л. Штырмеру¹. Якраз яго літаратурны талент, яго літаратурная праца і з'явіліся тымі акалічнасцямі, якія падштурхнулі Я. Баршчэўскага звярнуцца ў сваёй творчасці да жанру прытчы.

Зрэшты, пэўную ролю Р. Падбярэскага таксама нельга адмаўляць ў гэтай справе. Р. Падбярэскі, дзякуючы сваім сувязям з славянафіламі (прынамсі, у маскоўскі перыяд свайго жыцця), ведаў пра нацыянальна-вызваленчую барацьбу паўднёва-славянскіх народаў, ведаў пра роля літаратуры ў тагачасным грамадскім руху.

Такім чынам, скіраванасць Л. Штырмера на алегарычнае адлюстраванне рэчаінасці ў мастацкім творы дапаўнялася скіраванасцю Р. Падбярэскага да выяўлення ў літаратуры нацыянальных адметнасцяў. Гэтыя ўплывы трасфармаваліся ў Я. Баршчэўскага ў цэласную сістэму, у аснове якое – беларуская нацыянальная ідэя.

Вядома, асобныя раздзелы “Шляхціца Завальні” цалкам падыходзяць пад вызначэнне “прытча”, але калі прыгледзяцца больш уважліва, дык ледзь не ўсе апавяданні адпавядаюць патрабаванням гэтага жанру. І сапраўды, як і належыць прытчы, у Я. Баршчэўскага яна ўзнікае толькі ў пэўным кантэксле і звычайна не мае развітага сюжэта, аднак нясе пэўныя сімвалічны змест. Прытча Я. Баршчэўскага напоўнена рэлігійнаю маралістыкай. Паэтыка прытчы Я. Баршчэўскага падпарадкоўваецца законам сярэднявечнае хрысціянскае прытчы; звычайна адсутнічае апісанынасць мастацкае прозы

¹ Пра ўплыў М. Грабоўскага мы ўжо гаварылі.

заходненеўрапейскага тыпу: прырода і рэчы выкарыстоўваюцца надзвычай рэдка, дзеянне харектарызуеца амаль поўнаю адсутнасцю дэкарацый. У пераважнай большасці выпадкаў героі прытчай Я. Баршчэўскага не маюць “харектара”. Не маюць героі (за рэдкім выключэннем) і партрэтнае харектарыстыкі. Двух–трох штрышкоў пісьменніку звычайна дастаткова, каб вылучыць свайго героя з кола дзеючых асобаў. Часам гэтыя штрышкі замяняюць герою ўласнае імя. Напрыклад:

З’явіўся ў нашым маёнтку – невядома адкуль – нейкі дзіўны чалавек. І цяпер яшчэ памятаю ablічча, твар ды адзенне яго: ніzkі, худы, заўсёды бледны, вялізны нос, як дзюба драпежнае птушкі, густыя бровы, пагляд яго – як у чалавека ў роспачы ці вар’ята, апранахі яго – чорныя і нейкія дзіўныя, зусім не такія, як у нас носіць пан ці ксёндз; ніхто не ведаў, ці быў ён свецкі, ці манах які, з панам размаўляў не нейкай незразумелай мове. Пасля адкрылася, што быў гэта чарнакніжнік...

Калі аўтару ў іншай прытчы патрэбны зноў гэты герой, дык ужо можна даць і карацейшую ягоную партрэтную харектарыстыку:

чалавек на танюсенькіх нагах, худы, вочы круглыя, дробным і вострым тварам падобны да птушкі.

Або:

нейкі згорблены старац у чорнай вopратцы; твар бледны, ясныя вочы свяціліся з-пад густых броваў.

Ці яшчэ:

худы, заўсёды бледны, нос велізарны, бровы густыя, пагляд як ў вар’ята, вopратку меў чорную, доўгую і нейкую дзіўную.

Большасць іншых герояў Я. Баршчэўскага маюць уласныя імёны. Але зноў жа – пры амаль поўнай адсутнасці партрэта і харектара.

Пасправаум прааналізаваць схему пабудовы прытчай Я. Баршчэўскага. Яна ўяўляеца нам наступным чынам. З пэўнага краю (аднекуль звонку) з’яўляеца на Беларусь “госць”. Ён непадобны на тутэйшых людзей (гл. ягонае апісанне вышэй); ён прыйшоў упłyваць на насельніцтва гэтага краю, згуртоўваць сабе прыхільнікаў. Звычайна ён звяртаеца да пэўнае катэгорыі людзей, асобаў з пэўнымі асаблівасцямі харектару (хоць і тут ёсць выключэнні). Аўтар называе яго чарнакніжнікам, чорным госцем, падкрэслівае гэтым самым яго пэўныя мажлівасці ўпłyваць на акружаючых. Праз нейкі час чарнакніжнік знікае (часцей за ўсё яго выганяюць ці ён, адчуўшы небяспеку, уцякае сам), але пасля сябе пакідае плады свае працы: яго

падвопытныя становяцца зусім іншымі: да сваіх ранейших заганаў яны атрымліваюць яшчэ заганы (з гледзішча здаровай беларускай маралі) і ад навукі “чорнага госця”. Гэта прыамбула ўсіх апавяданняў-прытчаў у “Шляхціцы Завальні”. У саміх жа прытчах пісьменнік даследуе лёс сваіх суайчыннікаў – прыхільнікаў чарнакніжніка; тых, каго чарнакніжнік спакусіў або яны былі змушаны зварнуцца да яго, пайсці да яго на службу. Лёс гэтых прыхільнікаў чарнакніжніка зазвычай трагічны: апынуўшыся па-за грамадствам, грамадою, яны або гінуць (як Карпа з апавядання “Пра чарнакніжніка і пра цмока, што вылупіўся з яйка, знесенага пеўнем” ці Васіль з апавядання “Зухаватыя ўчынкі”), або мусяць перабірацца ў “краіну чарнакніжніка” (як пан Скамароха з апавядання “Белая Сарока”), або ім наканавана пакутаваць за зраду, учыненую ці то дабраахвотна (як Альберт з апавядання “Вогненныя духі”), ці то несвядома (як Марка з апавядання “Ваўкалак”). Пры дапамозе гэтае трагічнасці Я. Баршчэўскі папярэджае сваіх суайчыннікаў: не будзе шчасця тым, хто здрадзіў свайму краю; не прынясуць карысці тыя трывіаць срэбраннікаў, хто згодны часам за дробязь службыць акупантам; што хлеб калабаранта – горкі.

Выкарыстанне Я. Баршчэўскім народнае фантастыкі – гэта мастацкі прыём пісьменніка, неабходны яму дзеля ўвасаблення пэўнай ідэйна-эстэтычнай канцэпцыі. Тоё ж, праўда, менш таленавіта ажыццяўляў і П. Шпілеўскі. Адно што ідэйная канцэпцыя Я. Баршчэўскага і П. Шпілеўскага прынцыпова адрозныя. У разнастайных перыядычных выданнях П. Шпілеўскі выкладае “сваё” разуменне беларускасці і Беларусі. Спачатку ў сваім “Даследаванні пра ваўкалакаў” ён супрацьпастаўляе вобразу ваўкалака-зрадніка, створанага Я. Баршчэўскім, вобраз забабоннага беларуса. Пра схаваную палеміку сведчыць пераказ (можна казаць нават пра пераклад) апавядання з “Шляхціца Завальні” “Ваўкалак”, у якім П. Шпілеўскі змяняе імёны герояў Я. Баршчэўскага ды пазначае, што запісаў дадзенае паданне “ў Аршанскім павеце Магілёўскае губерні”¹. У тым жа 1853 г. П. Шпілеўскі дае сваю версію “фантастычнае Беларусі”. Яго праца “Белоруссия в характеристических описаниях и фантастических ее сказках”² узнікла, бяспрэчна, пад уплывам “Шляхціца Завальні”, пра што сведчыць і назва, і спасылкі на асобныя вобразы твора Я. Баршчэўскага (перадусім, князя Боя і яго сабак Стаўры і Гаўры).

¹ Шпилевский П. Исследование о вовколаках // Москвитянин. 1853. Т. II.

² Шпилевский П. Белоруссия в характеристических описаниях и фантастических ее сказках // Пантеон. 1853. Т. VIII. Кн. 3, 4. Т. IX. Кн. 5, 6. Т. X. Кн. 7 ды інш.

П. Шпілеўскі запазычвае мастацкую схему свайго папярэдніка: ён стварае фантастычныя казкі на аснове беларускага фальклору і падае іх уперамежку з абрадавымі нарысамі і бытавымі замалёўкамі.

Відавочна, што разгляд твора Я. Баршчэўскага як структурна-кампазіцыйнага і мастацкага адзінства дасць мажлівасць адказаць на шэраг пытанняў. Заўважым: у нашым літаратуразнаўстве цэласнага аналізу “Шляхціца Завальні” яшчэ не праводзілася. Былі адно спробы аналізу асобных кампанентаў паэтыкі, стылю, эйдалогіі і г. д. Асобныя трапныя назіранні даследчыкаў-літаратуразнаўцаў tym не менш не склаліся ў цэласны малюнак і не далі сутнаснае характарыстыкі прозы Я. Баршчэўскага. Глыбінны сэнс твораў пісьменніка ўсё яшчэ застаецца недаступны. Тагачасныя палітычныя ўмовы вымагалі ад Я. Баршчэўскага стараннай кадзіроўкі ідэйна-мастацкае сутнасці сваіх твораў, а неабходнасць уздзеяння на чытана – авязковага размяшчэння ў тэксле ключоў дзеля дэкадзіроўкі.

Творы єўрапейскага рамантызму, а таксама Біблія “падказвалі” Я. Баршчэўску шлях да адлюстравання сваіх погладаў на тыя працэсы, што адбываліся на Беларусі. У адрознасць гэтых поглядаў ад афіцыйных, ад поглядаў сярэдняга “благонамереннага” грамадзяніна імперыі (пра гэта можна даведацца са следчай справы В. Давіда), нягледзячы на нешматлікую матэрыйялу, сумнявацца не даводзіцца. І гэта першы (пазатэкставы) ключ да твораў Я. Баршчэўскага.

Усе іншыя ключы мы мусім шукаць непасрэдна ў саміх тэкстах. Надзвычай істотнаю падказкаю з’яўляецца, на нашу думку, вынясенне аўтарам у тытул твора наймення “Беларусь”. Гэтая назва, замацаваная царскай адміністрацыяй за пэўнай тэрыторыяй Вялікага княства Літоўскага, успрымаецца пісьменнікам як найменне яго роднага краю і становіцца аб’ектам даследавання, аб’ектам ягонае любові і нахнення. Беларусь і беларусы для Я. Баршчэўскага – гэта адметныя, самадастатковыя з’явы ў Сусвеце, у цывілізацыі. Пісьменнік бярэ на сябе адрознасць пазнаёміць чытана з гэтым краем, з “фантастычнай” Беларуссю, расказаць пра Беларусь пры дапамозе фантастыкі – алего-рый і сімволікі. Відавочна, што аповяд пра Беларусь не мог быць без адлюстравання ейага мінулага. Адсутнасць гістарычных даследаванняў пра край не магла быць тут перашкодаю: з аднаго боку існавала гістарычная памяць народа (асабліва пра падзеі апошніх дзесяцігоддзяў), а з другога – існавалі навуковыя працы пра гісторыю Рэчы Паспалітай (А. Нарушэвіча, Ё. Лялевеля), часткаю якое

з'яўлялася Беларусь. Паказальна, што менавіта гісторыя Беларусі, мясцовыя гісторыя ў першую чаргу цікавіць Я. Баршчэўскага:

Апавяданні старых пра розныя здарэнні ў народных іх аповесцях, якія перайшлі ад чалавека да чалавека са старадаўніх часоў, былі для мяне гісторыяй гэтае зямлі, характару і пачуццяў беларусаў.

Зрэшты, гісторычнае мінулае толькі эпізадычна (наколькі захавалася ў памяці люду падзеі трох-четырох стагоддзяў) з'яўляецца на старонках “Шляхціца Завальні”: у “Нарысе Паўночнай Беларусі” аўтар згадвае пра “валы, узнятая чалавечую рукою”, пра курганы-пахаванні, пра “страшнага волата Княжа”; у раздзеле “Успаміны пра наведванне роднага краю” – пра падзеі 1812 г.; у раздзеле “Думкі самотніка” – пра падзеі Паўночнай вайны (1700–1721). Аднак дадзенныя фрагменты гісторыі Беларусі з'яўляюцца толькі фонам асноўнае гісторычнае канцэпцыі Я. Баршчэўскага. Не яны валодаюць яго увагай, не яны (пры ўсёй іх значнасці) вызначалі тагачаснае жыццё Беларусі і беларусаў. Увага Я. Баршчэўскага нададзена зусім іншаму перыяду гісторыі Беларусі. Шэраг дэталяў, “раскіданых” у апавяданнях “Шляхціца Завальні” і “Драўлянага Дзядка і кабеты Інсекты”, паказвае, што асноўныя падзеі ў творах пісьменніка адбываюцца прыкладна ў адзін час. Зыходным пунктам дзеля такога сцвярджэння можа быць “Віленскі каляндар на гэты, 1817 год”, падараваны арганістам Андрэем шляхціцу Завальні. Безумоўна, гэта ключ-падказка: апавяданні сялянаў-падарожных, шляхціцаў, цыгана “гучалі” ў хаце Завальні на працягу восені 1816 – вясны 1817 гг. Прыняўшы пад ўвагу гэтую дату, няцяжка вылічыць час, пра які апавядываюць госці пана Завальні. Дзеля гэтага знаходзім наступныя ключы-падказкі. Напрыклад, у апавяданні першым пісьменнік дае лапідарную характарыстыку апавядальніка: “Гэта быў чалавек не маладых гадоў: валасы меў сівыя, але быў здаровы і моцны”, а пасля гэтага селянін расказвае пра сваё юнацтва: “Я быў зусім маладзён”. Тоэ ж падкрэслівае і “яго таварыш” – наступны апавядальнік: “Калі быў я яшчэ зусім малады”. Можна вызначыць і час дзеяння ў апавяданні “Радзімы знак на вуснах”, звярнуўшы ўвагу на ключы-падказкі: “Варка памерла” і “Калі было ўжо Варцы шаснаццаць гадоў”. Гэта самае знаходзім і ў апавяданні “Стогадовы стары і чорны госць”: “У маладосці я ведаў старога (...) прамінула гадоў дваццаць, як ён памёр”.

Апавядальнікі “Шляхціца Завальні”, пераважна сталыя, а то і старыя людзі (маладыя звычайна папярэджваюць: “чуў і я ад старых”), у 1816–1817 гг. прыгадваюць падзеі пяцідзесяцігадовае даўнасці, г. зн.,

падзеі 60–70-х гг. XVIII ст. Аўтар анідзе не называе дакладнае даты, не апісвае рэальных падзей, што мелі месца на Беларусі ў той час (спецыфіка мастацкага твора і не патрабуе гэтага!), але ў нас ёсць падставы казаць пра гістарызм Я. Баршчэўскага, гістарызм асаблівага роду: у прозе пісьменніка адлюстраваны не рэаліі, а дух пэўнага часу, пэўнага перыяду гісторыі Беларусі. Гэта міфалагічны гістарызм, гэта спроба вытлумачыць у форме рамантычна-прытчавых катэгорый пे-раломны момант у жыцці краю – першы падзел Рэчы Паспалітай, у выніку якога Полаччына (Беларусь Я. Баршчэўскага) увайшла ў склад Расіі.

Прынцыпы гістарызму Я. Баршчэўскага своеасаблівыя. Бяс-спрэчна, што ў аснове іх не “документальна-дакладнае апісанне ў літаратурных творах сапраўдных гістарычных падзей, фактаў і рэаль-ных гістарычных асоб”¹. І ў той жа час падыход Я. Баршчэўскага да рэальнасці харектарызуецца “разуменнем яе дыялектычнай зменлівасці ў часе, сацыяльнай абумоўленасцю падзей і паводзін ча-лавека”². Гістарызм Я. Баршчэўскага – гэта гістарызм рамантычнага тыпу, які ідзе ад нямецкага класічнага ідэалізму. Пісьменнік толькі на першы погляд, нібыта пазбягае гісторыка-канкрэтнай рэальнасці, але, па сутнасці, яго проза з’яўляеца міфалагізаванай копіяй гэтай рэальнасці. Беларуская рэчаіснасць 60–70-х гг. XVIII ст. адлюстроўваецца Я. Баршчэўскім праз прызму фальклорна-міфалагічных уяўленняў беларуса-селяніна, беларуса-шляхціца. І гэта быў адзіны магчымы шлях, каб, апавядоучы пра лёсавызначальную падзею ў жыцці народа, паказаць і сённяшні стан рэчаў, і актуалізаваць патрыятычныя пачуцці, і падтрымаць веру ў лепшае будучае.

Тэксты пісьменніка ўжо першапачаткова мелі адмыслова-вобразнае адлюстраванне рэчаіснасці. Сутнасць гістарычнае падзеі, яе прычыны і вынікі падаюцца ў сімваліка-алегарычнай форме. І гэтым проза Я. Баршчэўскага адрозніваецца ад народнае казкі, легенды, па-дання, якія ўзнікалі звычайна як дастаткова рэалістычнае адлюстраванне канкрэтнага факта і былі зразумелыя слухачам як у пэўнай ступені саўдзельнікамі ці назіральнікамі тae цi іншae падзеi. Фантастыка Я. Баршчэўскага хоць і нараджалася на аснове рэальнасці, але большасць чытацкае аўдыторыі, адарванае ад падзеяў некалькімі дзесяткамі гадоў, не заўважала аніякае сувязі між імі. Фантастыка

¹ Прашковіч Л. Гістарызм у літаратуры // ЭліМБ: У 5-ці т. Мн., 1985. Т. 2. С. 84.

² Тамсама. С. 83.

Я. Баршчэўскага была для іх ці то наследаваннем рамантычнае фантастыкі Гофмана, ці то перакладам на польскую мову беларускай народнай творчасці. Відавочна, аўтарам рабілася стаўка на дасведчанага чытача; бо толькі ён мог спасцігнуць сэнс сакральнага пласта твора. Менш абазнаная публіка трапляла пад поле ўздзейння незвычайнае любасці да роднага краю, Беларусі; таго поля, якое актуалізоўала ў свядомасці заснаваныя на хрысціянскіх традыцыях пачаткі добра і зла, характэрныя беларусам традыцыі і філасофію. І ўжо зусім не знаёмы з беларускім краем і народам чытач атрымліваў першапачатковыя звесткі пра Беларусь, яе амаль незакранутую цывілізацыяй культуру, дзіўны і шмат у чым дзікі (адносна адукаванага чалавека сярэдзіны XVIII ст.) лад жыцця (або космас) беларуса. Вучоны – фальклорыст і этнограф – бачыў у апавяданнях Я. Баршчэўскага свет беларускіх прымхаў і забабонаў.

Мы не ведаем, наколькі чытацкае ўспрыняцце твора задавальняла аўтара: ён не пакінуў, здаецца, аніякіх допісаў на гэты конт, як, зрэшты, і не даў тлумачэння (каментару, высноў і г. д.) сваім апавяданням-прытчам, не пастараўся данесці іх нашчадкам. У падцэнзурным выданні ён не мог ісці шляхам байкаріса, які ў апошній стрafe свайго твора звычайна акрэсліваў кола закранутых проблемаў; не мог ён ісці шляхам Гофмана, які напрыканцы сваіх аповесцяў расшыфроўваў сваю алегорыю; не мог выкарыстаць дзеля гэтага паэтыку прытчаў Новага запавету: апошні кампанент прытчы – тлумачэнне – у Я. Баршчэўскага адсутнічае.

Дадзеныя акалічнасці, надаючы твору (увогуле, усёй прозе) Я. Баршчэўскага арэол таямнічасці і нават алагічнасці асобных апісанняў, прыцягваюць нашу ўвагу, але, бяспрэчна, патрабуюць грунтоўнага аналізу, каментару, дэкадзіроўкі тэксту. Літаратуразнаўчы аналіз творчасці Я. Баршчэўскага праз прызму міфалагічнага гістарызму дапаможа высветліць шмат якія аспекты паэтыкі пісьменніка, высветліць яго мастацкія прыёмы адлюстравання рэчаіснасці.

Схематычна гістарычную канцепцыю Я. Баршчэўскага можна падаць наступным чынам: на Беларусь прыйходзяць чужынцы, якія з дапамогаю подкупу атрымліваюць уладу над асобнымі панамі, пазней нават сялянамі. Беларусы, трапіўшы ў залежнасць ад чужакоў або добраахвотна пайшоўшы да іх на службу, дапамагаюць ім апанаваць увесь край, у якім карэнным чынам змяніцца ўвесь лад жыцця. Дадзеная схема выяўляе ледзь не агульную беларускую грамадскую дум-

ку адукаванае часткі насельніцтва першае паловы XIX ст. адносна акту анексіі Расійскай імперыяй часткі Рэчы Паспалітай.

Нязгода з новым станам рэчаў вымушала прыхільнікаў аднаўлення незалежнасці краю шукаць і аналізаваць прычыны заняпаду, прапаноўваць шляхі да адраджэння. Якраз гэтую праблему паспрабаваў вырашыць у мастацкім творы Я. Баршчэўскі. Чыста палітычную схему ён ажывіў мастацкімі сродкамі і прыёмамі, агітацыйную рыторыку замяніў літаратурнай вобразнасцю, надзённы нацыянальна-вызваленчы змест захінуў формаю прымітыўнае сялянскае гутаркі пераважна на бытавую тэматыку з элементамі народнае фантастыкі. Дадзеная асаблівасць стылю пісьменніка прадвызначала прынцыпы кампазіцыі твора: Я. Баршчэўскі не мог пераймаць “формаў, якія любілі пісьменнікі ангельскія, німецкія або французскія”, бо не меў мажлівасці падаць чытачу цэласны малюнак, сатканы на аснове нацыянальных колераў. Заставалася адно хаатычна размясціць фрагменты гэтага малюнку, аддаўшы чытачу права самому адшукаць істотнае, вылучыць яго на пярэдні план, пакідаючы ўсё астатніе ў якасці фону.

Асноўную нагрузкку павінны былі несці апавяданні – адносна завершаныя гутаркі-гавэнды пра нібыта розныя жыццёвыя здарэнні на Беларусі. Такіх апавяданняў у “Шляхціцы Завальні” чатырнаццаць, але цэлы шэраг раздзелаў твора, на атрымаўшы статусу апавядання, мала чым адрозніваецца ад яго. Напрыклад, – “Рыбак Родзька” (тут, дарэчы, выкарыстана тое ж паданне, што і ў баладзе “Зачараванае возера”), “Сын Буры”, “Твардоўскі і вучань”, “Таварыш у падарожжы”, “Рада”.

Нельга лічыць, што кніга Я. Баршчэўскага – гэта зборнік сюжэтна не звязаных апавяданняў-фантасмагорый, (зрешты, ужо пэўная незавершанасць апавяданняў пісьменніка “падказвае” шукаць у іншых частках вырашэння тae цi іншае праблемы). Відавочна, што сюжэтны ланцуг мы можам выявіць не толькі ў формаўтваральнай абалонцы твора (весень 1816 – вясна 1817 гг., дом шляхціца Завальні, гасці гаспадара ды іх аповяды), але і ў змесце асноўнага тэксту. Не маючы матэрываюць і рукапісаў пісьменніка, амаль не ведаючы гісторыі стварэння “Шляхціца Завальні”, няпроста прасачыць фабулу твора. Тым болей, што мы, відавочна, не маєм усіх апавяданняў. Прыйгадайма, напачатку аўтар сцвярджаў, што “павінна выйсці адзін за адным шэсць томікаў”, а, урэшце, з’явілася толькі чатыры. Магчыма, інакш арганізаваныя апавяданні абяцаных двух томікаў утварылі аповесць

“Драўляны Дзядок і кабета Інсекта”; магчыма, аўтар не надрукаваў тыя з апавяданняў, алегорыя якіх “прачыталася” няўзброеным вокам. З гэтае прычыны сёння ўзнавіць фабулу “Шляхціца Завальні” цяжка. Храналагічна ледзь не ўсе тэксты маюць прыкладна адзін пункт адліку – 60–70-я гг. XVIII ст. Але на дапамогу прыходзяць тэксты “Драўлянага Дзядка”. Вынаходніцтва Г. Грубера прывязвае час дзеяння раздзелаў аповесці да ўсё тых 70-х. І толькі ў адным апавяданні твора – “Кабеце Інсекце” – аўтар пераносіць дзеянне ў далёкае мінулае. Пісьменнік з дапамогаю прыёма градацыі падкрэслівае “старадаўняе” паходжанне свае герайні: “Даўней жыла ў нашым краі багатая пані”, “яна ўжо састарэла”, “дазволіў [Бог] доўга жыць на гэтай зямлі”, “гадоў сто пані пражыла”, “доўга так жывучы”, “шмат гадоў прамінула”. І толькі тады пачынаюцца асноўныя падзеі, а менавіта, за грахі і злачынствы свайго жыцця герайні (Я. Баршчэўскі не падае ні імя, ні прозвішча) “сохла і пакрысе змяншалася”, урэшце ператварылася ў інсекту. Характэрна, што пераўласцівленне багатае пані ў інсекту супадае па часе са з'яўленнем новага гаспадара ейных уладанняў. Цікава, што аўтар называе гэтага героя – пан А. Тым са мім, відавочна, пазначаючы, што падзеі адбываюцца ў часы Аляксандра I, таго, хто спрыяў рэформаванню Полацкае езуіцкае акадэміі. І, менавіта, цяпер адбываеца яшчэ адна метамарфоза – кабета Інсекта ператвараецца ў Плачку:

З'явілася яна аднойчы ксяндзу ў пекным ablіччы, падобная да анёла, німб вакол чароўнага твару, сукенка бялейшая за снег. Яна падзякаўала за малітвы, навукі і клопаты дзеля яе і ў міг вока знікла.

На нашу думку, дадзеная навела з'яўляеца алегарычным увасабленнем мінулага Беларусі: Я. Баршчэўскі імкнецца патлумачыць, чаму край надзвычай лёгка, амаль без супраціву быў захоплены іншай дзяржаваю. Асноўную прычыну пісьменнік бачыць у тым, што гаспадары краю забылі “пра веру і абязвяскі хрысціянскія” ды здзекаваліся са сваіх падданых. Напачатку, нягледзячы на ўсё гэта, люд даруе крыўды сваім гаспадарам:

Бачачы свой бліzkі скон, яна перамяніла свае звычкі, зрабілася пабожнаю і міласэрнаю, давала міласціну жабракам, адпісала нейкія гроши на кляштары ў Полацку, абы маліліся ўсюды, каб Бог даў ёй здароўе і дазволіў доўга жыць на свеце. Зазванілі ва ўсіх касцёлах, сабраўся люд, абвясцілі пра гэта з амбона, паляцелі ў неба малітвы пабожных людзей і весткі пра святыя ахвяры. Залагоджаны малітвамі вернікаў, Бог злітаваўся над грэшніцаю, дазволіў доўга жыць на гэтай зямлі і чакаў пакаяння.

Але калі праз нейкі час “гнеў і жорсткасць яшчэ болей выраслі”, насельніцтва краю адраклося ад сваіх уладароў. Край пачаў змяншацца, “усыхаць”, каб пазней знікнуць зусім з карты свету і толькі пад уплывам хрысціянства маральна перамяніцца ды ў вобліку Плачкі на-гадваць пра сваё мінулае.

Дадзеная трактоўка навелы “Кабета Інсекта” дазваляе зразумець спецыфіку вобразнае сістэмы як аповесці “Драўляны Дзядок”, так і “Шляхціца Завальні”. Відаць, невыпадкова гэтая навела з’явілася ў друку (сакавік 1844 г., “Niezabudka”) раней за першы томік “Шляхціца Завальні” – пісьменнік даваў чытачу мажлівасць зразумець палітычныя аллюзіі свайго галоўнага твора праз агульнасць алегарычных вобразаў. Нягледзячы на тое, што гэтыя персанажы не ідэнтыфікуюцца аўтарам з дапамogaю ўласных імёнаў, чытач павінен быў звярнуць увагу на апісанне іх зневяднага вобліку.

Знаёмства з герояем пры дапамозе прыёму апісання характэрных яго асаблівасцяў дастаткова часта выкарыстоўваецца пісьменнікам. Прычым не толькі дзеля герояў, створаных фантазіяй Я. Баршчэўскага, але і дзеля рэальных гістарычных асобаў. Напрыклад, Кацярыны II: “Белая Сарока мудрасцю свет здзіўляе, яе твар – цуд прыгажосці, постаць высокая, велічная” або “кабета чароўнае красы: рост высокі, твар ружовы, очы вялікія, поўныя прывабнасці”. Увогуле, здзіўляе смеласць пісьменніка, што адважыўся падаць дадзены тэкст з такімі празрыстымі партрэтнымі намёкамі ў цэнзурны камітэт. Відавочна, ён разлічваў на здольнасць кантэксту гэтага апавядання і гэтага персанажу рэтушаваць сапраўдную сутнасць ідэйнае скіраванасці твора. Навела “Белая Сарока”, на нашу думку, займае адну з самых значных пазіций ў структуры “Шляхціца Завальні”. Перадусім, аўтар вядзе тут гаворку пра асобаў, якія адыгралі важную ролю ў анексіі Вялікага княства Літоўскага – Беларусі. Фактычна, пісьменнік паказвае, што адбывалася ў вышэйшым свеце беларускага грамадства напярэдадні і ў часы падзелу 1772 г., падкрэслівае, што іхняя змова з агрэсарам становіща асноўнаю прычынай таго, чаму край пераходзіць пад уладу суседняе імперыі. Я. Баршчэўскі не быў далёкі ад праўды, калі працэс анексіі трансфармаваў наступным чынам: пасланец Белае Сарокі прапануе пану Скамароху, што не вызначаўся прыхільнасцю да свайго (краю, традыцый і г. д.), перайсці на службу да ягонае гаспадыні. Герой, пачуўшы пра бляск жыцця гаспадыні Паўночнае краіны і маючы надзею атрымаць належную

ўзнагароду за свой учынак, дабраахвотна згаджаецца дапамагаць Белай Сароцы.

Пісьменнік зводзіць усё да асабістых якасцяў героя: “пан Скамароха быў надзвычай неспакойнага нораву, фанабэрлівы і хцівы, да суседзяў ездзіў толькі з прэтэнзіямі, меў грошы і заўсёды судзіўся, крыўдзіў бедных, удоў і сірот. Яго падданыя мелі пекла на гэтым свеце”. Пасланец Белае Сарокі напачатку выклікае ў яго непрыязнь: “відаць, перада мною злы дух”. Нават сцверджанне госця, што “я подобны да цябе” не пераконвае пана Скамароху. Звернем увагу на гэтае выказванне пасланца Белае Сарокі. Я. Баршчэўскі адным штрышком пазначае: пан Скамароха гатовы служыць злу, бо ён усё тое ж зло. Думкі, мары і намеры пана Скамарохі, хоць пра іх нічога і не гаворыцца, з’яўляюцца для Белае Сарокі “памыснымі” і “прывабнымі”. Белай Сароцы надзвычай патрэбны ў краі, у Беларусі вось такія прыхільнікі, тыя, з дапамогаю какою яна за “велізарныя мяхі золата” зможа без вялікіх намаганняў і “законна” апанаваць край. Пра гэта яна двойчы просіць-папярэджвае пана Скамароху: “Я даўно мелася пабываць тут, спазнаць гэты край і яго жыхароў. Спадзяюся, што знайду тут сабе зычлівых прыяцеляў” і “Я яшчэ наведаю гэты край. І ты пазнаёміш мяне са сваімі добрымі суседзямі”.

“Добрая суседзі” неадназначна ўспрынялі звесткі пра намеры Белае Сарокі. З’явіліся як прыхільнікі, што “радаваліся і прасілі пана Скамароху, каб пахваліў іх перад Белай Сарокаю, калі яна другі раз наведаеца ў яго палац, і з нецярплівасцю чакалі дня, калі змогуць яе ўбачыць”, так і недабразычліўцы чароўнае пані з Поўначы: “Некаторыя даводзілі: тут скавана нейкая зрада і што заплацяць за яе вялікім няшчасцем”. Цікава, што характарыстыка Белае Сарокі просталюдзінамі сугучна негатыўная: для першага лёкая з’яўленне Белае Сарокі – гэта жыццё поўнае небяспекі сярод страшных гадзюкаў і пачвараў, гэта цёмная, доўгая і страшная ноч з невялікаю надзеяй дачакацца ранішняе малітвы і ўзыходу сонца. Другі лёкай прадбачыць жорсткія рэпрэсіі супраць усяго, што неадпавядзе ўстаноўленаму пададку. Як вынік гэтага – аняменне (акамяненне) усяго жывога, якое цяпер паслухмянае волі Гаспадара і здзекліва смеяцца з таго, што яшчэ спрабуе супраціўляцца: “Я крычаў, просячы дапамогі, ды на мой крык толькі камяні адказвалі дзікім смехам, і гул ад іх здзекаў лунаў над берагамі”. Вобраз закамянелае пустыні, скалы якое нагадваюць людзей, пазней пісьменнік здолее развіць у апавяданні “Дзіўны кій”,

але ўжо ў гэтым апавяданні заўважаецца сур'ёзная праца пісьменніка над вобразамі свайго твора, прадуманаасць малюнкаў.

Прылёт пасланца Белае Сарокі ў край у народным уяўленні – гэта прылёт цмока, які “нёс золата для нейкае душы, што пабраталася з д’яблам”. І адначасна ўяўленне больш асвечанага класа (“аканом казаў”) нараджае зусім іншыя малюнкі: “бачылі кабету, якая плакала на цвінтары, ды так, што яе голас наводзіў на ўсіх трывогу і смутак”. З’яўленне Белае Сарокі, пачатак ажыццяўлення ейных намераў выклікае адпаведную рэакцыю Плачкі-Беларусі, яе “голос” трэба разглядаць як заклік-папярэджанне да ўсіх сумленных суайчыннікаў.

Я. Баршчэўскі яшчэ раз падкрэслівае: Белая Сарока – гэта зло для краю і зло ў першую чаргу для простых людзей: яны гэтае зло прадчувалі, але з-за зрады вышэйшага грамадства не змаглі перамагчы гэтае зло і зараз адчуваюць яго наступствы ва ўласным жыцці: “Тая страшная чараўніца патаемна разаслала ва ўсе бакі шкоднікаў, каб яны կрыўдзілі бедных сялан”. Я. Баршчэўскі не ставіць перад сабою задачу распавесці пра тое, што здарылася, калі Белая Сарока апанаўала ўвесь край. Пісьменніку дастаткова аднае невялічкае гісторыі, якую ён падае з дапамogaю народна-фантастычных сродкаў абагульнення. Беларускімі прымхамі пра чараўніцу, якая адбірае ў кароў малако, Я. Баршчэўскі, відавочна, тлумачыць тое рабаўніцтва, тыя заходы гаспадыні з Поўначы, каб прыўлашчыць багацці гэтага краю (бо ж яна і раней цікавілася імі). Пры дапамозе прыёму градацыі пісьменнік яшчэ і яшчэ раз акцэнтуе на гэтым увагу: чараўніца забірае малако, з’яўляюцца такія “порсткія звяркі, што забіць іх было немагчыма, і яны па аборах стрыглі авечак, а мядзведзі, нападаючы ўсюды на пчальнікі, забіралі мёд”. І як зусім заканамерны працяг справы Белае Сарокі – з’яўленне зграяў ваўкалакаў, пярэваратняў, такіх як Марка з чацвёртага апавядання, тых, хто дабраахвотна ці па прымусе служыць Белай Сароцы.

На нашу думку, апавяданне “Белая Сарока” можна разглядаць як спецыфічнае мастацкае ўвасабленне падзеяў на Беларусі ў 70-я гг. XVIII ст., як шырокое панарамнае палатно падрыхтоўкі падзелу Рэчы Паспалітай, а таксама першых мерапрыемстваў царызму на забраных тэрыторыях. Прычым, асноўным персанажам з’яўляецца адзін з ініцыятараў падзелаў – Кацярына II, а таксама ўплывовыя беларускія магнаты, што спрыялі расійскай царыцы ў ажыццяўленні ейных планаў.

У большасці іншых апавяданняў Я. Баршчэўскі аналізуе іншыя – дробныя ці то прыватныя – выпадкі, якія мелі месца ў час вызначальнай для лёсу краю падзеі. Пісьменнік спрабуе даць адказ: чаму так здарылася, чаму і селянін, і шляхціц, і пан адракающца ад свайго, ідуць на службу да чужынцаў. Ён імкнецца паказаць усе тыя шляхі, якія вядуць да зрады, скіроўвае сваю ўвагу на лёс суайчыннікаў-пярэваратняў.

Напачатку Я. Баршчэўскі ў якасці асноўнага (адмоўнага – падкрэслім) героя выкарыстоўвае прадстаўніка сялянства. У першых пяці апавяданнях толькі ён, прыгонны селянін-беларус, становіцца аб'ектам яго даследавання. Прадстаўнікі іншых класаў з'яўляюцца ў гэтых раздзелах эпізадычна, хоць іхняя роля часам больш чым вызначальная. Але, відаць, пісьменнік яшчэ не адважваецца перакласці адказнасць і віну за перамены ў грамадстве на паноў і шляхту. І таму выключочнае (бо сялянству не было харктэрна адмаўленне ад свайго – і гэта пазней падкрэсліць аўтар) становіцца прадметам адлюстравання пісьменніка. Дадзены літаратурны прыём быў проста неабходны ў пачатку кнігі, змест якое – паводле заявы самога аўтара – складаюць народныя аповеды.

З'яваю ў літаратурным жыцці краю 40-х гг. XIX ст. стала аповесць “Драўляны Дзядок і кабета Інсекта”. Папулярныя ў той час успаміны (перадусім, “Домік майго дзядулі” Ігната Ходзькі) падштурхнулі паэта паспрабаваць свае сілы ў гэтым жанры. А праца над “Завальняю” напоўніла гэтыя успаміны дзівоснаю народнаю фантастыкаю. Гэтыя празаічныя творы Я. Баршчэўскага ўзніклі прыкладана ў адзін час, іх аб'ядноўвае тэматычная ды ідэйная еднасць, шэраг сімвалічных ды алегарычных вобразаў, а таксама асоба самога аўтара. Дзеянне ў іх абодвух адбываецца на Беларусі. Вось толькі калі ў “Шляхціцы Завальні” гэта 1816–1817 гг. – час развітання апавядальніка з родным краем перад далёкім падарожжам “на поўнач”, дык у “Драўляным Дзядку” – сярэдзіна 30-х гг., як герой пасля семнаццацігадовай адсутнасці вяртаецца на Бацькаўшчыну.

Закончыўшы выдаваць “Шляхціца Завальню”, Я. Баршчэўскі хутчэй за ўсё ўвесень 1846 г. назаўсёды пакідае “паўночную сталіцу”. Ю. Барташэвіч, які інфармацыю пра апошнія гады жыцця пісьменніка атрымаў ад Генрыка Равускага, пра прычыны пераезду кажа так:

Апрача Беларусі, Баршчэўскі зусім не ведаў іншых ваяводстваў даўнейшае Рэчы Паспалітай. Настаніцкая праца яму ўрэшце надакучыла, і ён захацеў на старасці адпачыць. Літаратар з шырока ўжо вядомым імем, ён марыў пабачыць іншыя куткі роднае зямлі. Выказаў гэтае жаданне пані графіні Юлі Равускай, якая

якраз выпраўлялася з Пецярбурга ў свае маёнткі на Валыні. Баршчэўскі быў ужо колькі гадоў у доме графіні амаль сваім чалавекам. Пані Равуская вельмі ўзрадавалася і запрасіла яго з сабою ў Цуднаў¹.

Пэўна, па дарозе на Валынь Я. Баршчэўскі наведаўся ў Рудню, каб яшчэ раз сустрэцца з Юлій Корсак ды пакланіцца магіле Гаўдэнты Шапялевіча. Меў ён таксама нейкія справы ў Вільні ды іншых мясцінах Беларусі. Урэшце спыніўся ў Цуднаве (сёння г. Чуднаў) у доме графаў Равускіх. Прыйзныя адносіны гаспадароў, наяўнасць вольнага часу дазволіла Я. Баршчэўскому вандраваць па наваколлі, сустракацца са старымі ды новымі знаёмымі, сябрамі. Відаць, у часе адной з такіх вандровак пісьменнік наведаў маёнтак Аляксандра Грэзы Салагубаўку. Літаратары маглі сустракацца і раней. Перадусім, у пачатку 40-х гг., калі А. Грэза стала жыць на Беларусі, а Я. Баршчэўскі штолета прыязджаў з Пецярбурга на Бацькаўшчыну. Але ва ўсякім выпадку цяпер Я. Баршчэўскі стаў для гаспадара Салагубаўкі нечаканым госцем. Іхняя сустрэча, апавяданні Я. Баршчэўскага пра сваё юнацтва, а таксама творы беларускага пісьменніка натхнілі А. Грэзу на напісанне фантастычнае аповесці “Нечаканы госць”, вытрыманае ў стылі “Шляхціца Завальні”. А вось вандроўка ў мястэчка Янушполь і знаёмства з Францам Савічам (ші, хутчэй, з людзьмі, якія ведалі яго) ужо самога пісьменніка падахвоціла напісаць аповесць “Душа не ў сваім целе”, у якой, як і ў ранейшых творах пісьменніка, выяўляюцца рамантычныя тэндэнцыі. Усе тры персанажы падыходзяць пад вызначэнне рамантычнага героя. На пачатку аўтар стварае вобраз “пераўтваральніка прыроды” Гайнара, заснавальніка незвычайнага саду. Характэрна, што Я. Баршчэўскі апавядвае пра Гайнараўскі сад пасля того, як яго герой наведаў славутую Сафіеўку, апетую паэтамі XVIII – XIX стст. Жывое супрацьпастаўляеца мёртваму. Пісьменнік нібы кажа: мастацтва павінна служыць роднаму краю. Яно можа быць простым, без аздобаў-упрыгожанняў, але мусіць мець практычную карысць. Невыпадкова, трэба думакаць, змешчана тут і сімвалічная сцэна з габрэем-музыкам: выдаткованне велізарных сродкаў на стварэнне Сафіеўкі – гэта з працы прыгонных, гэта вынішчэнне свайго ўласнага народа. Гайнар у адрозненне ад музыкі, – здаровы і моцны. Яго сад, яго праца, ягонае наследаванне прыродзе – гэта першая прыступка ў іерархічнай перамідзе служэння Бацькаўшчыне. Гэта той мінімум, якім можа (ці нават павінен) займацца кожны.

¹ J.B. Jan Barszczewski // Dziennik Warszawski. 1851. N 24.

А вось у “таямнічага вучонага” пана Рыльца мэты больш складаныя. Яму нават жыць даводзіцца інкогніта. Яго праца (невыпадкова, трэба заўважыць, немагчымая без працы Гайнара) – уваскрашаць мінуўшчыну, уваскрашаць дапатопны час, г. зн. час да падзелаў Рэчы Паспалітай, каб мець мажлівасць парашуноўваць мінулае ды сучаснае, каб выхоўваць гістарычную памяць суайчыннікаў. Пан Рылец абураеца сваім землякамі, якіх цікавіць толькі камерцыйны інтэрэс, якія не разумеюць яго і яго паплечнікаў. Няшмат яшчэ тых, хто можа сме-ла сказаць: “Няхай славіцца Саламандра!”, хто верыць, што Саламандра адродзіцца, бо яна не можа загінуць.

Як і Гайнар, пан Рылец ведае абсяг свае дзеянасці і лічыць, што за межы гэтага абсягу выходзіць нельга. Яшчэ, маўляў, не прыйшоў час іншое працы, іншага віду барацьбы.

На трэцюю, самую высокую прыступку іерархічнае піраміды служэння Бацькаўшчыне Я. Баршчэўскі ставіць свайго галоўнага героя – “лекара” Саматніцкага. Прайшоўшы “навуку” ў Гайнара і Рыльца, ён выбірае іншы шлях, чым яго настаўнікі. Няспешна ісці да мэты – гэта не для яго. Ён хоча сучаснасць ператварыць у рай. А гэта патрабуе адпаведных сродкаў і нават ахвяравання сабою. Трагічны фінал аповесці як адлюстраванне рэальнага становішча ў нацыянальна-вызваленчай барацьбе зусім заканамерны. Гінучы, герой прагнє, каб пра яго ведалі і памяталі ў родным краі, на Бацькаўшчыне, якою ён трывалі ўсё сваё свядомае жыццё і народ якое не разумеў свайго сына.

Думаецца, што ўсіх сваіх герояў Я. Баршчэўскі “заўважыў” у рэальнім жыцці. Ідэя служэння Бацькаўшчыне была даволі папулярнаю ў тагачасным грамадстве. І пісьменнік па-мастацку абагуліў пошуки лепшымі людзьмі краю шляхоў служэння Беларусі. Што датычыць вобраза Саматніцкага, дык ён (як слушна заўважыў яшчэ ў 60-я гг. Адам Мальдзіс) шмат у чым “спісаны” з беларускага паэта-выгнанца Франца Савіча. Верагоднасць сустрэчы Я. Баршчэўскага з Ф.Савічам вялікая: у другой палове 40-х гг. яны жылі ў суседніх мястэчках на Валыні.

У тым, што аповесць “Душа не ў сваім целе” нешта большае, чым апісанне незвычайных дзівосаў ды фантазій, пераконвае надзвычай паважнае стаўленне Я. Баршчэўскага да літаратурнае працы, разуменне ролі літаратуры ў грамадскім жыцці. Ва ўсіх яго празаічных творах змест пераважае над формаю, а алегарычнасць і сімвалізм фактычна ператвараюць асобныя іх часткі ў навелы-прытчы.

Зусім верагодна, што ў аснову паэмы “Жыщё Сіраты” пакладзены рэальны выпадак, які меў месца на Полаччыне ў маёнтках Лоўжа, Мосар ды мястэчку Сіроціна (сёння гэта Шумілінскі раён Віцебскае вобласці). Тыя мясціны Я. Баршчэўскі добра ведаў, бо ў маёнтку Мосар у пачатку 40-х гг. XIX ст. жыў супрацоўнік яго альманаха “Niezabudka” беларускі літаратар Вінцэнт Газдава-Рэвут, які, як сведчыць Генадзь Кісялёў, страціў сваю маёmacь (мажліва, якраз у сярэдзіне 40-х гг.).

Праўда, паэт не абмежаваўся адлюстраваннем у паэтычным творы сумнае гісторыі сіраты-дзяўчыны, якую апякун давёў да вар’яцтва ды завалодаў яе маёнткам. Гэтая жыщёвая гісторыя пад пяром Я. Баршчэўскага пераастае ў алегарычны малюнак нешчасліве долі нашага краю, нашае Беларусі. Сірата – гэта той самы персанаж, які мы сустракалі ў “Шляхціцы Завальні”, гэта тая герайня, што з’яўлялася ў сялянскім строі на вяршыні Пачаноўскае гары ды дапамагала сумленным людзям стаць беларусамі. Гэта тая ж Плачка-Беларусь, якая смуткуе па сваіх неразумных дзецях, што забыліся пра Яе, адракліся ад Яе, аддалі на здзек чужым людзям. Як і ў “Шляхціцы Завальні”, сімвалічны вобраз Беларусі выступае ў драматычнай паэме “Жыщё Сіраты” ў розных ablічах. Апрача Сіраты, гэта і Альма. Ужо само імя нясе важную сэнсавую нагрузкку: па латыні *alma* – карміліца; тая, што корміць. У выніку розныя ablічы вобраза з розных бакоў харектарызуюць яго. Так, пра Сірату – галоўны вобраз твора – мы даведваемся, што Яна мела добрых бацькоў, за якімі някепска жылося падданым; сяляне і зараз усладзяюць іх, моляцца за іх. Усё змянілася, калі Цэлінка (у беларускім перакладзе – Геленка) трапіла пад уладу Апекуна: падданыя “ў старасці жабруюць кавалак хлеба (...), палі зарастаюць дзікай травою, раскашуецца бяды й галечка”. Апякун праз нейкі час выдае Цэлінку замуж за такога ж як сам недавярка Собаля і разам з ім ужо па закону авалодвае набыткам Сіраты, якая не ў стане супрацьдзейнічаць гэтаму. Як лагічны канец – смерць Сіраты, і яна,

Як Анёлак з малітвай ў неба ўзляцела.
(...) Там гарыць над чалом з зор карона жывая.

Паралельна паэт падае іншае ablічча гэтага вобраза. Калі Сірата – гэта прошласць, дык Альма – гэта сённяшні дзень, гэта павадырская зорка для нешматлікіх абраных (накшталт Музыкі). Яна зрэдчас нагадвае ім:

Хай хоць азяблыя ў снах успаміны
Дух твой сущешаць загнаны...

Так, няхай хоць памяць пра былую веліч прынясе палёгку, прынясе надзею:

Хто спазнаў пазнаку духу,
Сам як дух непадупалы,
Здужае любую скруху.
І пярун не зрушыць скалы.
Бура скорыцца аблокам,
Бо свяцло смялей яснее,
Не цялесным бачыць вокам
Будучыню і надзеі.

Яна, Альма, верыць у вялікую сілу мастацтва, што можа абудзіць ад летаргічнага сну народ:

Pieśni wieszczą czas nie zmienia,
Burze, wiatry nie rozwieją,
Będą śpiewać pokolenia,
Ona ludu jest nadzieją.

Другі цэнтральны персанаж твора – гэта Севярын-Музыка, вобраз, што можна разглядаць як працяг такіх герояў “Шляхціца Завальні”, як Сын Буры, Пакутны Дух, Летуценнік Севярын; тых, хто зразумеў і ведае, хто такая Плачка, хто такая Сірата, хто такая Альма. Музыка, як і яго папярэднікі, не можа знайсці спакою на гэтым свеце, не можа змірыцца з тым, што чыніцца ў яго краі. Ён не можа “звыкнуцца” з светам, як раіць яму таварыш па полацкай школе Казарын. Ён у адчай, бо яго песні разбіваюцца аб каменныя сэрцы адукаваных землякоў, а просты люд “стогне (...) ад непасільнае працы”. Музыка можа яшчэ скалынуць асновы несправядлівага ладу (як, напрыклад, напрыканцы першае часткі яго песня выклікае разбурэнне дома Апекуна), але змяніць яго карэнным чынам ён не здольны. Дык невыпадкова “гук” ягонае “арфы канает”. Рэчаіснасць не давала Я. Баршчэўску падстаў для аптымізму.

Паэтыка драматычнае паэмы “Жыццё Сіраты” – рамантычная. Прычым, спосаб асэнсавання народнае архаікі на ўзровень вышэй, чым у “Шляхціцы Завальні”. Хоць Я. Баршчэўскі і пісаў, што “не пераймае формаў, якія любілі пісьменнікі англійскія, німецкія або французскія”, але дзеля пабудовы гэтага твора шырокая выкарыстоўваў літаратурныя прыёмы ды літаратурныя традыцыі. Колісъ А. Мальдзіс пісаў пра ўплыў другое часткі “Дзядоў” А. Міцкевіча на асобныя фрагменты паэмы. Сёння можна ўпэйнена сцвярджаць, што і Міцкевічава “сяганне ў Краіну Духа” перанёс Я. Баршчэўскі ў свой твор.

Усюды, куды ён прыходзіў, яго міла прымалі, і ён гасцяваў па колькі дзён і тут і там. То вучыў панскіх дзяцей, то гутарыў з бацькамі. Не ленаваўся праца-ваць, заўсёды быў здаровы і бадзёры. Нарэшце вясковы спакой і свабода перамаглі. Калі пані Равуская вярталася ў Пецярбург, Баршчэўскі ўжо не хацеў з ёю ехаць; так упадабаў Цуднаў і жыхароў гэтае ваколіцы, што марыў назаўсёды застацца ў вясковым доміку графіні, хацеў пражыць тут рэшту жыцця і нават памерці ў гэтым шчаслівым вясковым кутку. (...) Толькі аднойчы з'ездзіў ён з Цуднава ў Адэсу, а астатні час бавіў у Кёлеру. (...) У студзені гэтага года ён смяртэльна занядужаў. Сумны канец прадбачыў Кёлер і сам Баршчэўскі. Поўны веры, праз увесь час хваробы аўтар “Завальні” думаў толькі пра Бога. Колькі разоў спавядаўся і прымаў Цела Збавіцеля. У дзень перад смерцю сам папрасіў пра апошняе памазанне Святым Алеем і прыняў гэты сакрамант у поўнай свядомасці, пасля чаго ўсё больш і больш пачаў слабець. Графіня Равуская і Кёлеры былі пры ім да апошняе хвіліны. Уладальніца Цуднава падала яму апошні кубак напою, а праз дзве гадзіны Баршчэўскі сканаў на руках у Кёлера – 11 сакавіка 1851 года. Чатырнаццатага сакавіка Баршчэўскага пахавалі на могілках у Цуднаве. Канстанцін Пятроўскі спрыяў таму, каб гэты сумны абрад меў адпаведную ўрачыстасць. Яму належыць падзяка ад літаратурнае брації (Ю. Барташэвіч).

Чытаючы Я. Баршчэўскага, мы спасцігаем сваю гісторыю, спасцігаем светапогляд беларуса першага паловы XIX стагоддзя, спасцігаем саміх сябе, бо пісьменнік дастаткова поўна адлюстраваў у сваёй мастацкай творчасці космас беларуса, філасофію ды светапоглядную сістэму народа.

У той час, калі расійскі цар Мікалай I сваім загадам забараніў ужываць у афіцыйных дакументах тэрмін “Беларусь” (1840), г. зн. “аб’явіў” пра пачатак працэсу поўнае русіфікацыі беларусаў, Я. Баршчэўскі змяшчае гэты тэрмін на тытульным аркушы свае кнігі. Беларусь для яго адно толькі ў мірах, уяўленнях, “фантастычных апавяданнях”, але яна ўжо ёсць, яна ўжо існуе. Выказаная аднойчы ідэя не знікае; тым больш, што гэтая ідэя матэрыялізавалася ў мастацкім творы. Дзякуючы Я. Баршчэўскаму, вобраз Беларусі становіцца сакральным, а беларуская ідэя – набыткам літаратурнае грамадскасці. Але пройдуць дзесяцігоддзі, перш чым знайдуцца ў Я. Баршчэўскага наступнікі, якія ўвасобяць ў жыццё мары і надзеі пісьменніка.

ЗАКЛЮЧЭННЕ

Беларусь у 30–40-я гг. XIX ст. была арэнаю жорсткай палітычнай ды ідэалагічнай барацьбы. Рэчыпспалітаўскі патрыятызм, што ўзмоцніўся ў папярэднюю (аляксандраўскую) эпоху, супрацьстаяў дзяржаўнаму механізму Расійскае імперыі. Але пасля Лістападаўскага паўстання, выкарыстоўваючы права пераможцы, расійскія ўлады правялі шэраг мерапрыемстваў, дзякуючы якім здолелі ўмацаваць свае пазіцыі ў краі. З Віленскім універсітэтам (цэнтрам паланізацыі) і сістэмаю адкукацыі царызм расправіўся ў 1832 г., закрыўшы універсітэт ды прызначыўшы на кіруючыя пасады ў гімназіі ды вучылішчы карэнных расіянаў і забараніўшы (1836) у Віцебскай ды Магілеўскай губернях выкладанне прадметаў на польскай мове. За дзесяць гадоў скасаваўшы Унію, улады падзялілі беларуское грамадства на два супрацьлеглыя лагеры і забяспечылі колькасную перавагу праваслаўных. Разнастайнымі способамі праводзіцца ўздзеянне на польскамоўную беларускую шляхту і магнатаў з мэтай перацягнуць нейкую частку на свой бок.

Гэтыя мерапрыемствы царызму выклікалі ўзмоцненне супраціўленне патрыятычнага руху. Дзесяткі таемных арганізацый палітычнага, літаратурнага, навукова-культурнага характару выхоўвалі ў моладзі незалежніцкі дух. Салідарнасць мясцовых патрыётаў з Варшаваю і эміграцыяю было неабходнай умоваю і гарантыйяй упэўненасці ў поспеху справы. Нягледзячы на фактычную забарону перыядычных выданняў, у хуткім часе пасля Лістападаўскага паўстання на Беларусі наладжваецца выданне польскамоўнай літаратуры. Адначасова з газетаю “*Tygodnik Petersburski*” амаль рэгулярна ў 30-я гг. выходзіць часопіс “*Wizerunki i Roztrząsania Naukowe*”, з’яўляеца некалькі літаратурных альманахаў. Па колькасці ж выдадзеных польскамоўных кніжак Вільня займае чацвёртае (пасля Варшавы, Кракава, Львова) месца, зусім нязначна адстаючы ад іх. Узмацнілася групоўка (“*koterija petersburska*”), што ішла на адкрытае супрацоўніцтва з царызмам. Ідэолагі групоўкі, адмаўляючыся ад канфрантациі з уладамі, скроўваюць усе свае намаганні на пашырэнне польскага духу ў заходніх губернях. Узнікае цэлы шэраг выданняў на платформе клерыкальнага кансерватызму. На Беларусі пачынае выходзіць часопіс “*Rubon*”, які, аб’яднаўшы літаратурныя сілы краю, імкнецца ўтрымліваць іх у “польскім рэчышчы”.

Барацьба польскай і расійскай ідэалогій на Беларусі запавольвала нараджэнне беларускай нацыянальнай самасвядомасці, бо не прымаючы адну з гэтых ідэалогій, беларус мусіў салідарызавацца з другою. Гэта пацвярджаецца лёсам шматлікіх жыхароў Беларусі, якія пакінулі значны след у гісторыі беларускай літаратуры і культуры. Апынушыся воляю лёсу па-за межамі Бацькаўшчыны, яны здолелі здалёк заўважыць Беларусь ды выказаць сваю любоў да роднага краю. Менавіта ў гэты час грамадзяне геаграфічнае Беларусі, жадаючы падкрэсліць сваё паходжанне, сваю няпольскасць, называюць сябе беларусамі. Адным з першым, хто ў друку так акрэсліў сваю нацыянальную прыналежнасць, быў Каятан Касовіч. Ужо ў пачатку свае літаратурнае творчасці вызначавалі сябе беларусамі браты Грымалоўскія. Беларуская тэматыка, беларускія краявіды, беларускія народныя песні паступова пераадольвалі антычную стыхію ў іх вершах; стыхію, выхаваную школаю і універсітэтам. Нават у найменні свайго трохтомніка яны падкрэсліваюць сваю нацыянальную адметнасць: хоць кнігі і на польскай мове, аднак іх аўтары – не палякі. Асабліва прывабнаю ў дзейнасці братоў Грымалоўскіх была думка пра творчасць па-беларуску. Нягледзячы на адсутнасць звестак пра іх беларускамоўныя творы, той факт, што існавала такая думка, сам па сабе заслугоўвае ўвагі. А наяўнасць стасункаў братоў Грымалоўскіх з літаратарамі роднага краю даюць мажлівасць сцвярджаць пра беларускі літаратурна-гарамадскі рух як пра з'яву, народжаную ў 30-я гг. XIX ст.

Нязменна падкрэсліваў беларускасць свае творчасці Аляксандр Гrot-Спасоўскі: большасць яго баладаў мае падтытул, які паказвае на крыніцу натхнення аўтара. Трэба сказаць, што Аляксандр Гrot-Спасоўскі быў першым, хто ўвёў беларускія легенды і паданні ў літаратурны ўжытак, правільна акрэсліваючы іх паходжанне, чаго звычайна не рабілі ліцвінскія паэты і пісьменнікі таго часу (Я. Чачот, І. Ходзька, І. Легатовіч, П. Янкоўскі ды інш.).

Плённым стаўся зварот асобных літаратараў да беларускай вус-напаэтычнай творчасці: створаныя ў гэты час на аснове беларускага фальклору балады, песні, паэмы і вершы польскамоўных паэтаў узбагачалі беларускую літаратуру і абвяргалі думку пра Беларусь як пра інтэлектуальную пустыню. Клопатам пра будучыню прасякнута спроба па-філософску асэнсаваць беларускі фальклор І. Храпавіцкага. Фалькларыстычна-перакладчыцкая і творчая дзейнасць Я. Чачота насіла беларускі харектар. І хоць ён, як і большасць адукаваных

насельнікаў краю, не здолеў цалкам вызваліцца з палону польска-ліцвінскае ідэалогіі, беларускі даробак паэта-фалькларыста надзвычай важкі. Нам невядомы аніводзін беларускамоўны радок Т. Лады-Заблоцкага, тым не менш, гэта таленавіты беларускі паэт таго часу. Польскамоўная творчасць Т. Лады-Заблоцкага мае ярка выражаны беларускі нацыянальны харектар. Аддаленасць ад Бацькаўшчыны абвастрыла яго патрыятычныя пачуцці і ў той жа час пазбавіла ягоную творчасць жыццядайнае падтрымкі беларускага фальклору. “Сапраўды народнага паэта” (Р. Падбярэскі), можа, і не атрымалася, але бяспрэчна тое, што яго польскамоўная літаратурная спадчына патрабуе больш пільнае ўвагі.

Надзвычай карыснаю дзеля станаўлення і развіцця беларускага літаратурна-грамадскага руху 40-х гг. XIX ст. была дзейнасць Р. Падбярэскага. Знаёмства з жыццём і звычаямі беларускага люду на нейкі час (1842–1847) прыводзяць яго ў асяроддзе беларускай інтэлігенцыі ў Пецярбурзе. Р. Падбярэскі яшчэ за дваццаць гадоў да М. Дабралюбава заклікае беларусаў самім расказаць пра свой край. Відавочна, дзякуючы яго настойлівасці ўзнікае “Шляхціц Завальня”. Ды і сам Р. Падбярэскі імкнуўся пазнаёміць чытача з Беларуссю, а ў ейных насельнікаў абудзіць патрыятычныя пачуцці. З імпэтам абараняе ён беларусаў ад зняважлівых слоў расійскага часопіса “Москвитянин” у сваіх “геаграфічна-статыстычных” “Лістах пра Беларусь”, клапоціцца пра будучае беларускай літаратуры. Напісаны ім “Крытычны погляд на беларускую літаратуру” стаўся першым нарысам нашае літаратуры першае паловы XIX ст. Прачытаўшы яшчэ ў рукапісе “Шляхціца Завальню”, крытык ставіць Я. Баршчэўскага на першае месца ў беларускім прыгожым пісьменстве. Р. Падбярэскі ўжо тады ўбачыў у апавяданнях пісьменніка “першае праяўленне беларускага духу”. Нягледзячы на тое, што “Шляхціц Завальня” напісаны па-польsku, твор стымуляваў беларускамоўную творчасць В. Дуніна-Марцінкевіча, А. Вярыгі-Дарэўскага, Я. Вуля ды інш. у большай ступені, чым любы іншы верш, гутарка ці паэма, напісаныя па-беларуску. Справаю наступных пакаленняў беларусаў сталася развіццё беларускай нацыянальнай ідэі і нацыянальнай літаратуры. Наступнікам пісьменніка лягчэй было арыентавацца ў стыхіі нацыянальнага жыцця, бачачы абрывы акрэсленае Я. Баршчэўскім Беларусі.

ЗМЕСТ

УСТУП	1
ЛІТАРАТУРА 30–40-х гг.	13
Беларускі літаратурна-грамадскі рух	15
Ананімная літаратура	29
Браты Грымалоўскія	32
Казімір Буйніцкі	36
Адам Плятэр	40
Ігнат Ходзька	40
Ян Чачот	42
Ігнат Легатовіч	48
Гаўдэнты Радзіслаў Шапялевіч	51
Марцін Асорыя-Цяплінскі	52
Міхал Борх	54
Аляксандр Гrot-Спасоўскі	55
Аляксандр Гроза	58
Плацыд Янкоўскі	62
Аляксандр Рыпінскі	65
Тадэвуш Лада-Заблоцкі	68
Франц Савіч	81
Вінцэнт Газдава-Рэвут	90
Геранім Марцінкевіч	92
Ігнат Храпавіцкі	94
РАМУАЛЬД ПАДБЯРЭСКІ	103
ЯН БАРШЧЭЎСКІ	127
ЗАКЛЮЧЭННЕ	168

Вучэбнае выданне

Хаўстовіч Мікола Валянцінавіч

**ГІСТОРЫЯ
БЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРЫ
30–40-х гг. XIX ст.**

**Дапаможнік для студэнтаў
філалагічных спецыяльнасцей
вышэйшых навучальных устаноў**

Рэдактар *T.M. Каўрыгіна*
Тэхнічны рэдактар *T.K. Рамановіч*
Карэктар *H.M. Сямашка*

Адказны за выданне М.В. Хаўстовіч

Падпісана да друку 26.12.2001. Фармат 60×84/16. Папера афсетная. Гарнітура Таймс.
Друк афсетны. Ум. друк. арк. 10,0. Ул. выд. арк. 9,4. Наклад 150. Зак. 461.

Падатковая льгота – Агульнадзяржаўны класіфікатар
Рэспублікі Беларусь АКРБ 007-98, ч.1; 22.11.20.600.

Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт.
Ліцэнзія ЛВ № 315 ад 14.07.98.
220050, Мінск, пр. Францыска Скарыны, 4.

Надрукавана з арыгінал-макета заказчыка.
Рэспубліканскэе ўнітарнае прадпрыемства
“Выдавецкі цэнтры Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта”.
Ліцэнзія ЛП № 461 ад 14.08.2001.
220030, Мінск, вул. Чырвонаармейская, 6.